

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ “КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ”
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПЕФТІЦЬ Дмитро Миколайович

УДК 903.23(282.247.364-197.4)''637/638''

ДИСЕРТАЦІЯ

**ОРНАМЕНТАЦІЯ ПОСУДУ НАСЕЛЕННЯ ЛІСОСТЕПОВОЇ УКРАЇНИ
ПОРУБІЖЖЯ БРОНЗОВОЇ ТА РАННЬОЗАЛІЗНОЇ ДОБИ**

Спеціальність 07.00.04 – археологія
історичні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ (Д.М. Пефтіць)

Науковий керівник: Гершкович Яків Петрович, доктор історичних наук

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Пефтіць Д. М. Орнаментация посуду населения лисостеповой Украины порубіжжя бронзової та ранньозалізної доби. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.04 «Археологія» – Національний університет «Києво-Могилянська академія», Інститут археології НАН України. – Київ, 2021.

Мета дисертації зводилася до того, щоб надати якомога повнішу характеристику орнаменту керамічного посуду лисостепоного люду в білогрудівсько-чорноліський час. Це передбачало передусім розробку загальної типології орнаменту, яка б стала основою проведення аналізу матеріалів пам'яток, здійснення порівняння їх між собою та врешті вирішення проблеми походження певних різновидів орнаментации. В основу класифікації покладено метод структурного аналізу орнаменту, що уможливив розглядати усю сукупність орнаментации на чотирьох рівнях, кожен з яких, своє чергою, теж структуровано.

Всі прийоми декорування об'єднуються за спільними ознаками в групи, які названо техніка нанесення декору. Так для наскрізної техніки виокремлюємо проколи та псевдопроколи, для наліпної – валики та виступи. Окрему групу формує заглиблений орнамент, зокрема, деформуючі елементи: пальцево-нігтьові вдавнення, насічки та нарізки. Сюди ж відносимо прокреслений/врізаний, штапований, накольчастий та канельований різновиди декору.

Все розмаїття орнаментів лисостепоного посуду може бути зведено до обмеженої кількості мотивів пластичного (4 типи) та геометричного (9 типів) декору. До першої групи відносимо: низку проколів (I), валикове пасмо (II),

пасмо деформуючих елементів (III) та виступи (IV). Головною якісною ознакою орнаментів столової кераміки є їх розміщення за певними принципами (схемами), на основі яких вибудовано геометричні мотиви: горизонтальне пасмо (V), “драбинка” (VI), заштриховані поля (VII), “паркет” (VIII), зигзаг (IX), ряд трикутників (X), концентричні півкола (XI) та ромби (XII). В окремий тип (XIII) виокремлені рідкісні візерунки, побудовані із залученням складніших принципів симетрії.

Набір основних технік є переважно однаковим для всієї білогрудівсько-чорноліської геометричної орнаменталії. Ключова відмінність ранніх орнаментів полягає в застосуванні дрібнозубчастого штамп, в той час як для чорноліських візерунків більш поширеним стає крупнозубчастий і «псевдошнуровий». Також відмічено зникнення техніки прямого штамп і зменшення використання наколів, місце яких займають фігурні відбитки гальштатського зразка. Важливим є включення до системи локальної орнаментики канелюрів, мотиви якого є типовими для канельованого гальштату. В руслі традицій останнього також відбувається використання наліпних елементів, які зустрічаються частіше та набувають різноманітних форм.

Геометричні орнаменти білогрудівської кераміки розвивалися в загальній для пізньобронзової орнаментики тенденції. Завдяки уніфікованому набору мотивів та використанню простих принципів їх організації, система візерунків є дуже гомогенною. Один тип фігур розміщувався в рамках одного рівня орнаменту, а ускладнення композиції досягалося за рахунок збільшення таких рядів. Більшість композицій є дворядними, їх верхній ряд складають варіанти мотивів “горизонтальне пасмо” або “драбинки”, нижче яких розміщені зигзаги або трикутники. Ця орнаментальна традиція продовжується практично без змін у чорноліський час, завдяки чому прослідковано спадковість геометричного стилю обох горизонтів. В той же час, для чорноліських орнаментів вже більш типовим є використання «закритих» мотивів. Назагал, суттєве розширення набору технік декору,

поява складних мотивів та залучення нових видів симетрії визначає синкретичний характер чорноліської геометричної орнаменталістики.

Більшість прийомів і мотивів декору відома у лісостепових комплексах ще в білогрудівський час. Насамперед, це стосується декору кухонних горщиків, основні техніки й мотиви декорування яких відомі вже в цей період. Загалом найменше зовнішні впливи позначилися саме на кухонній кераміці, що зумовлює її місцевий вигляд. Подібна стійкість пояснюється консервативністю кухонного посуду в сприйнятті нових елементів, його повільним розвитком на відміну від динамізму формування столової кераміки.

У розвитку орнаменталістики столового посуду чорноліської культури можна виділити три основних компоненти, представлених певними техніками та мотивами. Перший, умовно названий “місцевим”, апелює в своєму розвитку до традицій, які визначалися південним напрямком стосунків лісостепоного населення ще в пізньобронзовий час. Найприкметнішими її ознаками є використання техніки зубчастого штампування та різноманітних варіантів трикутників. Генеза іншого оздоблення за низкою показників тяжіє до характеристики декору посуду “культур штампованої кераміки”, з традиціями яких слід пов’язувати використання такої прикметної техніки як фігурні штампи, мотиви на основі різних варіантів зигзага. Врешті третій компонент представлено стійким поєднанням таких прийомів орнаменталістики як канельований декор з типовими для неї візерунками (мотиви “драбинка” та “напівколо”) та виступів, наліпних і видавлених. Вона має коріння серед гальштатських культур канельованої кераміки.

Окрім гальштатських, відмічено впливи й інших сусідніх культур – лужицької, висоцької та бондарихінської. Внесок цих культур також відобразився в системі оздоблення чорноліського посуду, що проявилось, головним чином, в локальних особливостях комплексів. Але в цілому значення останніх впливів було значно меншим порівняно з дією культур західного кола, які наразі розглядаються в руслі концепції гальштатизації.

Взаємодія різних традицій декорування, кожна з яких має своє походження, забезпечила своєрідність і розмаїття орнаменту посуду білогрудівсько-чорноліських пам'яток. Назагал орнамент кераміки лісостепової Наддніпрянщини постає як синтез місцевих і чужорідних компонентів.

Результатом міграційних процесів в лісостеповій смузі України є формування локальних груп, серед яких можна виокремити пам'ятки Середнього Подніпров'я (центральна), Середнього Подністрів'я (західна), північний ареал та лівобережну групу. Найбільшою яскравістю та насиченістю вирізняється орнамент кераміки західної та центральної груп пам'яток, декор посуду інших регіонів набагато бідніший та спрощений. Особливості в поширенні орнаменту можна виразити як тенденцію послаблення гальштатизації у напрямі з заходу на схід.

Наше дослідження підтверджує необхідність виокремлення жаботинського етапу як окремого культурного і хронологічного явища, пов'язаного із інтенсифікацією гальштатизації. Подібні зміни пов'язуються з впливами пам'яток типу Басарабі та продовженням контактів з культурою Козія-Сахарна в її пізніх проявах. Найповніше цей процес проявився у розвитку геометричної орнаментування, зокрема, у такому явищі як «орнаментальний вибух», в якому білогрудівсько-чорноліська геометрична традиція відгравала субстратну роль.

Ключові слова: Лісостеп Східної Європи, білогрудівсько-чорноліські пам'ятки, орнаментування посуду, Гальштат, кухонні горщики, столовий посуд.

ABSTRACT

Peftits D.M. The ornamentation of the pottery of the population of Forest-steppe Ukraine of the border of Bronze and Early Iron Age. – Manuscript.

The Ph.D. thesis in History, Speciality 07.00.04 – archaeology. – National University of “Kyiv-Mohyla Academy”, Institute of Archeology of NAS of Ukraine – Kyiv, 2021.

The purpose of the dissertation is to give a description of the pottery ornament of the Forest-steppe settlements in the Bilohrudivka-Chornolis period. It was developed a general typology of ornament, which would be the basis for the analysis of materials, comparative study in order to solve finally the problem of the definition of the origins of certain ornamentation types. The classification is based on the method of structural analysis, which made it possible to consider the whole set of ornamentation on four levels.

All decoration techniques are grouped together according to their common features. Thus, we distinguish pinholes, pseudo-pinholes, rollers, and knobs. A separate group is formed by an in-depth ornament, in particular, deforming elements: finger indentations, notches, and cuts. This also includes incised, stamped, pointed, and grooved varieties of decor.

All the variety of ornaments of Forest-steppe pottery can be reduced to a limited number of motifs of plastic (four types) and geometric (nine types) decor. The first group includes: a number of holes (I), roller (II), a strand of deforming elements (III), and knobs (IV). The main feature of geometric ornaments is the placement of elements according to certain principles, on the basis of which geometric motifs are built: horizontal strand (V), "ladder" (VI), shaded fields (VII), "parquet" (VIII), zigzag (IX), a series of triangles (X), concentric semicircles (XI), and rhombuses (XII). The rare motifs were grouped as a separate type (XIII).

The set of basic techniques is mostly the same for the whole Bilohrudivka-Chornolis geometric ornamentation. The key difference between the early ornaments is the use of different types of a denticular stamp. It has been noted also a disappearance of the direct stamping technique and a rarer use of points. Grooves, the motifs of which are characteristic of the grooved Hallstatt, are involved in the system of local ornamentation. In line with the traditions of the

latter, it is observed the use of knobs, which became more common and had taken various forms.

Geometric ornaments of Bilohrudivka ceramics developed in a general trend for Late Bronze ornamentation. Due to the unified set of motifs and the use of simple principles of their organization, the pattern system is very homogeneous. One type of figures was placed within one level of ornament. The complication of the composition was achieved by increasing such rows. Most of the compositions are two-row. Their upper row consists of "horizontal strand" or "ladder" motifs, with zigzags or triangles below them. This ornamental tradition has been preserved almost unchanged in the Chornolis period. This allowed us to trace the hereditary geometric style of both horizons. At the same time, the use of "closed" motifs is more typical for Chornolis ornaments. In general, a significant expansion of the set of decor techniques, the emergence of complex motifs and the involvement of new types of symmetry determine the syncretic nature of Chornolis geometric ornamentation.

Most of the techniques and motifs of the decor are known in the forest-steppe complexes in Bilohrudivka time. First of all, it concerns the decor of kitchen pots. The basic techniques and motives of their decoration have been already known in that period. In general, the external influences had little impact on the kitchen ceramics, which determined its local appearance. Such continuity is explained by the conservatism of kitchen pottery in the perception of new elements, its slow development in contrast to the dynamism of the formation of polished ceramics.

Three main components can be distinguished in the development of ornamentation of Chornolis polished pottery. The first component, so-called "local", appeals in its development to the traditions that were determined by the southern direction of relations of the forest-steppe population in the Late Bronze Age. Its most noticeable features include the use of the technique of denticular stamping and triangles. The genesis of the other part is based on the decor of the "cultures of stamped ceramics". It is manifested in the use of figured stamps and

zigzag motifs. The third component is represented by a stable combination of such ornamentation techniques as grooves decor and knobs. It originates from Hallstatt cultures of grooved pottery.

In addition to the Hallstatt, the influences of other neighboring cultures can be observed, such as Lusatian, Vysot`ska, and Bondarykhins`ka cultures. The contribution of these cultures also reflected in the decoration system of the Chornolis ceramics, manifested mainly in the local characteristics of the complexes. But in general, the significance of the latter influences was less important compared to the impact of Western cultures, which are currently considered in line with the Hallstattization concept. The interaction of different decorating traditions has ensured the originality and diversity of the ornamentation of Bilohrudivka-Chornolis pottery. In general, the ornament of the Forest-steppe Dnieper region appears as a synthesis of local and foreign components.

The result of migration processes in the Forest-steppe region of Ukraine is the formation of local groups, among which we can define the monuments of the Middle Dnieper (central) region, Middle Dniester (western) region, the northern area and the left bank group. The richest ceramics ornaments are in the western and central groups, meanwhile the decor of other regions is more simple. Peculiarities in the distribution of the ornament indicate a tendency to reduction of the influence of Hallstattization from west to east.

Our study confirms the need to identify the Zhabotyn stage as a separate cultural and chronological phenomenon associated with the intensification of Hallstattization. Such changes are associated with the influence of Basarabi and the continued contact with the Late Sakharna culture. This process was most fully manifested in the development of geometric ornamentation, in particular, in such a phenomenon as the "ornamental explosion", in which the Bilohrudivka-Chornolis tradition played a substratum role.

Keywords: Forest-steppe of Eastern Europe, Bilohrudivka-Chornolis sights, ornamentation, Hallstatt, kitchen pottery, tableware.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Розділи в монографіях:

1. Дараган, М.Н., Пефтиць, Д.Н. 2011. Геометрическая орнаментация Жаботина. В: Дараган, М.Н. *Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи.* – Киев: КНТ, с. 411-428.
2. Пефтиць, Д.М. 2017. Розділ 4. Керамічний посуд і генеза культури. В: Кравченко, Е.А. (ред.), Ю.Б., Горбаненко, Журавльов, О.П., Полідович, С.А., Сергєєва, М.С., Шелехань, О.В., *Хотівське городище (новітні дослідження).* – Київ: Інститут археології НАНУ, с. 69-91.

Статті у наукових фахових виданнях України та іноземних держав:

3. Пефтиць, Д.М. 2005. Фігурні штампи в орнаментуванні чорноліської кераміки Середньої Наддніпрянщини. *Магістеріум, Археологічні студії*, 20, с. 53-58.
4. Пефтиць, Д.М. 2020. Керамічний комплекс поселення доби пізньої бронзи Єристівка II. В: Мошик, І. В. (гол. ред). *Сіверщина в історії України.* Глухів–Київ, с. 86-91.
5. Peftits, D.M. 2021. Development of geometric style on the territory of Forest-Steppe Ukraine at the beginning of the Early Iron Age. In: Lanchava, O. (red.). *Works of the Kutaisi State Historical Museum. Kutaisi, Edition XXIX,* p.115-123.

Статті в інших наукових виданнях і матеріалах конференцій:

6. Пефтиць, Д.М. 2004. До проблеми етнічної належності носіїв чорноліської культури. *Наукові записки Києво-Могилянської академії*, 27, с. 10-13.

7. Дараган, М.М., Пефтіць, Д.М., Підобід, В.А., Разумов С.И. 2012. Дослідження на Жаботинському поселенні в 2010 р. В: Козак, Д.Н. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2011р.*, Київ: ІА НАНУ, с. 274-275.
8. Пефтіць, Д.М. 2016. Матеріали бронзи та раннього залізного віку з розкопок на г. Юрковиці. В: Патриляк, Б.К. (ред.). *Науковий вісник Національного музею історії України*, 1, с. 244-249.
9. Башкатов, Ю., Бітковська, Т., Пефтіць, Д. 2019 .Дослідження поселення доби пізньої бронзи – раннього залізного часу Єристівка ІІ. В: Болтрик, Ю.В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, Київ: ІА НАНУ, с. 183-185.
10. Башкатов, Ю., Бітковська, Т., Пефтіць, Д. 2020.Дослідження багатошарового поселення Єристівка ІІ. В: Болтрик, Ю.В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, Київ: ІА НАНУ, с. 155-156.
- 11.Пефтіць, Д. 2020. Тараненко, С., Івакін, В., Баранов, В. та ін. Дослідження на території церкви Спаса на Берестові. В: Болтрик, Ю.В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, Київ: ІА НАНУ, с. 78-81.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	13
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК БЛОГРУДІВСЬКО-ЧОРНОЛІСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ТА ФОРМУВАННЯ ПОГЛЯДІВ НА ЦЕ ЯВИЩЕ	19
1.1. Історія дослідження пам'яток.....	19
1.2. Осмислення і формування концепцій щодо культури населення лісостепової смуги доби пізньої бронзи – раннього заліза	22
1.2.1. Накопичення матеріалів і перші спроби узагальнити їх (1949 – 1961 рр.)	22
1.2.2. Чіткіше оформлення концепцій стосовно розвитку культури лісостепової смуги передскіфського часу (1961 – 1989 рр.).....	27
1.2.3. Дослідження останніх років та їхні особливості	37
1.2.4. Основні проблеми у вивченні розвитку культури лісостепу в передскіфський період.....	45
1.2.5. Основні методичні засади опрацювання орнаменталістики посуду.....	54
1.2.5.1. Аналіз термінологічного апарату стосовно орнаментики у вітчизняній історіографії.....	54
1.2.5.2. Метод структурного аналізу орнаментів	58
РОЗДІЛ 2. ТЕХНІКА ОРНАМЕНТАЦІЇ ТА ЇЇ ВПОРЯДКУВАННЯ.....	61
2.1. Прийоми орнаменталістики.....	61
2.1.1. Наскрізна техніка.....	62
2.1.2. Наліпний декор.....	62
2.1.3. Заглиблений орнамент.....	63
2.2. Основні мотиви орнаменталістики	72
2.2.1. Мотиви пластичного декору	73
2.2.2. Мотиви геометричного орнаменту.....	76
2.3. Композиційний рівень	84

РОЗДІЛ 3. ОРНАМЕНТАЦІЯ КЕРАМІКИ БІЛОГРУДІВСЬКИХ ТА ЧОРНОЛІСЬКИХ ПАМ'ЯТОК.....	89
3.1.Пам'ятки білогрудівського горизонту	89
3.2.Керамічні комплекси чорноліських пам'яток	100
3.3. Порівняльний аналіз пам'яток.....	125
РОЗДІЛ 4. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ОРНАМЕНТАЦІЇ ТА ЇЇ ПОХОДЖЕННЯ.....	132
4.1.Походження та розвиток орнаментациї кухонного посуду	133
4.2.Генеза орнаментациї столового посуду	136
4.2.1. Техніка і прийоми декорування.....	136
4.2.2. Мотиви та композиції геометричного орнаменту	147
4.3.Проблема співвідношення пізнього Чорнолісся та раннього Жаботину	152
4.4.Проблема локальних груп лісостепової культури	161
4.5.Основні аспекти етнокультурного розвитку населення лісостепу.....	165
ВИСНОВКИ.....	174
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	178
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	197
ДОДАТОК А. СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ	198
ДОДАТОК Б. ІЛЮСТРАЦІЇ.....	202

ВСТУП

Історія та культурний розвиток багатьох стародавніх народів дійшла до нас лише у рештках матеріальної культури. Одним з таких джерел, зазвичай наймасовішим, є керамічний посуд. Ця категорія речей є надзвичайно інформативною і її широко використовують для розв'язання різних проблем – первинного впорядкування джерел, зокрема поділу на археологічні культури і локальні варіанти, а також осмислення сутності спільнот, що стояли за ними, з погляду їхнього походження, зв'язків та історичної долі.

Цю роботу присвячено одній із складових цього джерела – орнаментациі посуду. Орнамент – це візерунки, які складаються з ритмічно розташованих елементів, що прикрашають поверхню посудини. Не викликає сумніву, що за тим приховується певне семантичне навантаження й естетичні уподобання, проте в цьому разі мова піде про інше. Нас цікавить орнамент, у першу чергу, з точки зору можливості використання його як хронологічного та культурного індикатора. Значення декору посуду як історичного джерела особливо зростає для тих періодів, коли він набуває значної строкатості, як з боку техніки виконання так і ускладнення самої орнаментациі.

Перехід до раннього залізного віку, особливо його початковий етап, відзначено низкою суттєвих змін в житті давнього населення Лісостепової України. Передскіфський період, репрезентований старожитностями чорноліської культури, до якої іноді відносять і білогрудівські пам'ятки, є одним з найбільш дискусійних та проблемних періодів в дослідженні історичної спадщини цього часу. Значні трансформації в господарчому та суспільному житті, напрямах етнічних зв'язків та міграційних процесів відбилися в матеріальній культурі, зумовили ряд специфічних рис в її розвитку та складі [Тереножкин 1961, с. 238-239; Мелюкова 1989, с. 23–29]. Одним з таких чинників, що мав неабияке значення для розвитку лісостепоного населення, був перехід до номадизму у степовій смузі. Він призвів до певних, насамперед, міграційних процесів, вплинув майже на всі

сфери життя носіїв лісостепової культури [Тереножкин 1976, с. 202; Ильинская, Тереножкин 1983, с. 257–278; Крушельницька 1998, с. 197–199]. Саме в цей період племена лісостепової смуги вперше зіткнулися з проблемою кочівницької загрози, яка на тривалий час стане визначальною в долі осілого населення теренів України.

Важливим аспектом вивчення старожитностей ранньозалізної доби, серед яких значне місце посідає чорноліська культура, є визначення етнічної належності її носіїв, зокрема зв'язок їх з етногенезом слов'ян. Частина дослідників підкреслює, що чорноліська культура репрезентує матеріальний комплекс одного з етапів цього процесу, ототожнюючи пам'ятки лісостепу цього часу з праслов'янським періодом формування етносу [Ильинская, Тереножкин 1983, с. 365; Мелюкова 1989, с. 27].

Завважимо, що однією з найяскравіших характеристик матеріального комплексу лісостепової культури є орнамент посуду, що характеризується надзвичайним розвитком геометричного стилю і декотрими дослідниками справедливо названо як “орнаментальний вибух” [Ильинская 1975, с. 170]. Якийсь бік етнокультурних процесів, що відбувалися в цей час, знайшов відображення і в орнаменталі кераміки. Декор посуду цього періоду характеризується значним різнобарв'ям, динамікою розвитку та певними особливостями прийомів оздоблення. Ці риси уможливають використовувати його як хронологічний і культурний показник.

Актуальність теми. Віддаючи належне і кераміці, і оздобленню керамічного білогрудівського та чорноліського посуду як хроно- й культурному індикатору, дослідники зазвичай обмежуються або надто узагальненою характеристикою орнаменталі, або ж концентрують увагу на окремих пам'ятках чи регіонах. Нині немає логічної схеми упорядкування орнаментів, себто їхньої класифікації, також не подано повної характеристики орнаменту, що є злободенним у вирішенні різних проблем лісостепової культури: її походження, зв'язків з близькими й далекими сусідами, врешті спадку в наступних культурах.

Зв'язок роботи з науковими темами. Робота виконана на кафедрі археології факультету гуманітарних наук Національного університету «Києво-Могилянська академія», в межах планової теми «Актуальні проблеми найдавнішого минулого України за даними археології та антропології» (№ державної реєстрації 0117U004143).

Мета дослідження полягає в тому, щоб надати якомога повнішу характеристику орнаменту керамічного посуду лісостепового люду в білогрудівсько-чорноліський час, простежити походження і трансформацію окремих різновидів декору. Досягненню цієї мети підпорядковано такі завдання:

- створити типологію орнаменту кераміки на основі комплексів, належність яких до білогрудівського та чорноліського часу є безсумнівною;
- зіставити отримані нами результати з керамічними комплексами сусідніх культур, аби визначити роль зовнішніх чинників у формуванні чорноліської кераміки;
- на прикладі керамічних комплексів розглянути риси окремих локальних груп чорноліської культури та показати чинники, які впливали на їхнє формування;
- встановити головні відмінності декору чорноліської та наступної ранньожаботинської систем орнаменталізації, простежити причини цих змін.

Об'єктом дослідження обрано орнаменталізацію посуду кераміки населення лісостепової смуги часу переходу від доби пізньої бронзи до раннього заліза, **предметом** є особливості формування системи декорування білогрудівського і чорноліського посуду, тенденції її розвитку.

Методи дослідження визначені поставленою метою та завданнями. В ході роботи були застосовані загальнонаукові методи аналізу та синтезу, загальноісторичні й суто археологічні методи дослідження. В ході опрацювання колекцій кераміки застосовувалися методи статистики, класифікації та систематизації. Для реконструкції етнокультурних процесів використані порівняльно-історичний та хронологічний методи.

Наукова новизна роботи полягає у застосуванні нових методів оцінки орнаментів, зокрема методу структурного аналізу. Він полягає в розгляді орнаментів як сукупності окремих структур (рівнів), наявність взаємозв'язків між ними окреслює її як певну систему. У ході дослідження виявлено все різноманіття орнаментів, здійснено впорядкування їх за способом нанесення (технологічний аспект) і за розміщенням в композиціях. Також здійснено сумарну характеристику пам'яток, на основі порівняльного аналізу їх окреслено декілька компонентів генези орнаментів та охарактеризовано локальні варіанти лісостепової культури.

Хронологічні межі дослідження охоплюють частину передскіфського періоду в розвитку лісостепового населення України, яка в останніх роботах у вітчизняній історіографії характеризується як білогрудівсько-чорноліська культура, що поділяється в своєму розвитку на два ступені. Перший, білогрудівський, датується XII – X ст. до н. е. та відповідає НаА₁ – НаВ₁ [Отрощенко 2001, с. 185; Куштан 2013, с. 176]. Другий, чорноліський (в літературі він оцінюється як «пізньочорноліський»), розміщується в межах IX ст. до н. е. та синхронний НаВ₂/В₃, верхню межу його становить горизонт Жаботин I [Дараган 2011, с. 544, 761; Кашуба, Левицкий 2012, с. 308, рис. 1]. У колі сусідніх культур білогрудівські пам'ятки синхронізуються з білозерськими у степу, а чорноліські – з похованнями чорногорівського типу та пам'ятками горизонту штапованої кераміки на території Карпато-Дунайського басейну, а саме, Бабадаг II, Інсула-Банулуй, Пшенічево та Козія-Сахарна [Тереножкин 1976, с. 205; Бруяко 1996, 280-282].

Територіальні межі поширення білогрудівських пам'яток охоплюють лісостепове Побужжя, східну Волинь та частину Правобережжя Дніпра [Лысенко 2008 с. 133]. У чорноліський період широтні межі розповсюдження культури обмежені р. Збруч на заході та Орільсько-Самарським міжріччям на сході [Ковпаненко 1967; Смирнова 1984; Крушельницька 1998]. Північні пам'ятки фіксуються на межі лісу та лісостепу, на півдні заходять дещо у степ [Мелюкова 1989, с. 23]. Наші дослідження охоплюють лише частину

цього ареалу, передусім, це лісостеп Середнього Подніпров'я із частковим залученням пам'яток Східного Поділля (Уманщина).

Джерела – це, в першу чергу, колекції кераміки, зосереджені, головним чином, в Інституті археології НАНУ. Опрацьовано повністю 8 колекцій, серед яких матеріали Суботівського, Чорноліського та Калантаївського городищ, поселень біля с. Велика Андрусівка та Собківка тощо. Загальна кількість фрагментів кераміки, які використані в статистичних розрахунках, становить понад 3400 одиниць. Також частково залучені, переважно в якості аналогій, матеріали ще 10 колекцій, зокрема, таких пам'яток як Суботівка, Яруга, поселення на Юрковиця, Печерське-1 тощо. Також в роботі використано звіти про розкопки, публікації та узагальнювальні праці.

Практичне значення одержаних результатів. Результати досліджень можуть бути використані під час написання узагальнюючих наукових робіт, підручників з давньої історії та археології України, а також у викладанні нормативних і спеціальних курсів лекцій з археології доби пізньої бронзи та раннього заліза, у створенні музейних експозицій (діорам, моделей, натурних реконструкцій), в науково-просвітницькій та пам'яткоохоронній діяльності.

Особистий внесок здобувача. Автор приймав участь в розкопках на пам'ятках доби раннього заліза – Більського городища (2003, 2004 рр.), Жаботинського поселення (2010 р.) та Уч-Башу (2009-2012 рр.). Опрацьовано колекції та введено до наукового обігу матеріали поселень Єристівка-II (2017-2020 рр.) та Печерське-1 (2018 р.). У розділі монографії, написаному у співавторстві із М.М. Дараган, дисертанту належить систематизація геометричних орнаментів та частина ілюстрацій. В колективній монографії присвяченій дослідженням Хотівського городища, здобувач є автором розділу.

Апробація результатів дисертації. Основні положення роботи викладені у вигляді доповідей і повідомлень на міжнародних, всеукраїнських конференціях та науково-практичних семінарах в Україні: м. Київ (2001, 2004, 2015, 2019, 2020 рр.), м. Винники (2017, 2019 рр.), м. Глухів (2020 р.),

Грузії: м. Кутаїсі (2021 р.), а також у доповідях на засіданнях відділу енеоліту-бронзи Інституту археології НАН України.

Публікації. Основні результати досліджень опубліковані у 11 наукових працях, частина з них у співавторстві. З них 5 – у фахових виданнях, у тому числі одна у закордонному. Решта – видана у збірниках наукових праць, тезах та матеріалах конференцій.

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків (загалом 177 стор.), списку літератури (165 найменувань), архівних матеріалів (23 найменування), 96 ілюстрацій. Загальний обсяг роботи – 298 с.

В роботі ми спиралися на дослідження попередників, у першу чергу, О.І. Тереножкіна та В.А. Іллінської, А.І. Мелюкової, Г.І. Смирнової та М.Т. Кашуби, Г.Т. Ковпаненко, Л.І. Крушельницької, І.В. Бруяко, М.С. Дараган, Я.П. Гершковича, С. Д. Лисенка та Д.П. Куштана.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК БІЛОГРУДІВСЬКО-ЧОРНОЛІСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ТА ФОРМУВАННЯ ПОГЛЯДІВ НА ЦЕ ЯВИЩЕ

1.1. Історія дослідження пам'яток

Пам'ятки Лісостепової України довгий час були поза увагою дослідників, вивчення старожитностей обмежувалося розкопками степових курганів, насамперед скіфських. Зрозуміло, багаті та неординарні матеріали скіфських елітарних поховань привертали більшу увагу археологів, що тривалий час стримувало вивчення поселень.

Вивчення лісостепових пам'яток розпочалося у міжвоєнний час. Саме тоді були проведені перші розкопки на теренах Середньої Наддніпрянщини, матеріали яких уможливили зробити певні висновки про матеріальну культуру та життя населення регіону в добу пізньої бронзи – раннього заліза (за нинішньою термінологією). Так, у 1918 – 1926 рр. П. П. Курінним були проведено розкопки зольників в Білогрудівському лісі на Уманщині [Курінний 1927, с. 74-80].

Інтенсивне вивчення пам'яток передскіфського часу лісостепу України почалося у повоєнні роки, коли в Київ 1948 р. прибув О.І. Тереножкін, який незабаром очолив в Інституті археології АН УРСР відділ археології раннього залізного віку, що й взявся ліквідувати білі плями на археологічній карті Середньої Наддніпрянщини. Розвідувальні роботи співробітників Інституту кінця 40-х рр. суттєво розширили уявлення про наявність поселень в регіоні та поставили проблему культурно-хронологічної інтерпретації їх [Тереножкін 1952]. У 1949 р. О.І. Тереножкін продовжив дослідження зольників на Уманщині, збагативши уявлення щодо матеріальної культури населення, атрибутованої раніше як білогрудівська [Тереножкін 1951]. Тоді ж

проведено розвідувальні роботи, а пізніше й розкопки низки поселень у Потясминні.

Значною мірою інтерес до пам'яток басейну Тясмина був зумовлений розкопками курганів О.О. Бобринським і його висновками, який вбачав у них важливий центр скіфської культури [Тереножкін 1952а, с. 110]. Саме матеріали цих досліджень, уможливили О.І. Тереножкіну виокремити чорноліську культуру [Тереножкін 1952а, с. 128-129]. У 1951 – 1953 рр. С. С. Березанська і Г.Т. Ковпаненко (Тітенко) розкопали 8 зольників біля с. Собківка і віднесли матеріали їх до білогрудівської культури [Березанская, Титенко 1952/176; Березанська Тітенко 1954].

Від середини 50-х рр. вітчизняні науковці здійснили масштабні розвідки і розкопки чорноліських пам'яток в зоні будівництва Кременчуцької ГЕС. Дослідження охопили поселення і городища басейну Тясмина – Чорноліське, Суботівське, Калантаївське, Тясьминське тощо [Тереножкин 1961, с. 4-5]. Саме городища цього регіону, типи їх і конструктивні особливості укріплень привертали увагу дослідників, що не випадково, оскільки відкривало перспективи для історичних реконструкцій. До часу пізньої бронзи було віднесено низку пам'яток, зокрема поховань з розкопок О.О. Бобринського, себто до поселень додалися й поховальні комплекси [Покровська 1951, с. 194; 1953, с. 128-137].

Досліджувало ці пам'ятки значне коло науковців, переважно представників київської школи, з-поміж них С. С. Березанська, В.М. Даниленко, В.А. Іллінська, Г.Т. Ковпаненко, Є.Ф. Покровська, О.І. Тереножкін та інші, брав участь і Б.М. Граков .

У той же час почалося вивчення пам'яток на Дністрі, відкрито і частково досліджено низку поселень і поховань [Артамонов 1955; Мелюкова 1958, с. 12-37; Крушельницька 1985, с. 105-130].

Наприкінці 50-х – початку 60-х рр. продовжилося вивчення вже відомих у Наддніпрянщині пам'яток з метою поточнення даних попередніх розкопок. Зокрема, проведено розкопки на Суботівському городищі, Андрусівському та

Чикалівському поселеннях [Тереножкин 1961; Покровська, Петровська 1961; Шарафутдінова 1964]. Частину поховальних комплексів теж було переглянуто і віднесено до цього часу [Тереножкин 1952а, с. 96-97]. Саме ці дослідження й склали підґрунтя для виділення чорноліської культури О.І. Тереножкіним.

У 60 – 80 рр. значно розширилася джерельна база для вказаного періоду. Було поточнено межі поширення культур, зокрема чорноліські пам'ятки виявили на території Лівобережної України – Подніпров'ї, Поворсклі та Пооріллі [Ковпаненко 1967, с. 33-49; Шевченко 1987]. На Уманщині, де раніше були відомі лише білогрудівські старожитності, виявлено і частково досліджено групу поселень чорноліського типу [Храбан 1972]. На території Середнього Подністер'я відкрито нові пам'ятки, провадилися розкопки на вже відомих, хронологічна належність яких була поточнена: Рудківецьке городище, Непоротів, Дністровка-Лука тощо [Гуцал 1979; Винокур та ін. 1984, с. 3-171; Смирнова 1984, с. 43-60; Крушельницька 1998, с. 7-13].

Ще в 50-ті рр. почали досліджувати поселення біля с. Жаботин на Черкащині, матеріали якого уможливили виокремити жаботинський етап чорноліської культури [Вязьмитина 1952; Вязьмитіна, Покровська 1956]. Провадилося й переосмислення поховальних комплексів Середньої Наддніпрянщини, зіставлення з матеріалами Жаботинського поселення уможливили визначити поховання як ранньожаботинського часу, за прикметами супроводу тісно пов'язані з чорноліськими пам'ятками [Ильинская 1975, с. 163-177; Ковпаненко 1981, с. 134-136].

Наголосимо, що в 80-ті рр. здійснено перегляд хронологічної позиції окремих пам'яток, які поповнили добірку передскіфського часу [Ванчугов, Кушнір 1980, с. 119-120; Левицкий 1987, с. 102-107].

Назагал культура населення лісостепової смуги вказаного періоду постає доволі вивченою, дослідженнями охоплено майже всі її ареали (хоча і не рівномірно) та всі типи пам'яток (городища, поселення і поховання). Матеріальний комплекс її та його аналіз широко представлено в літературі.

Проте чимало пам'яток, зокрема й принципово важливих, не були належно опубліковані, не були введені до наукового обігу, а переоцінка культурної та хронологічної належності окремих пам'яток нині вимагає індивідуального підходу в оцінці їх. Зокрема, важливим і багато в чому актуальним моментом є поява і формування різних поглядів і концепцій, представлених, як правило, в узагальнюючих працях (монографіях). Розглянемо їх, виходячи із завдань нашої праці, а саме, як науковці характеризували кераміку, типи посуду та його орнаментацию. Завважимо, що в розгляді праць вітчизняних дослідників, виходячи з наших завдань, звернемо увагу, в першу чергу, як науковці характеризували кераміку, типи посуду та його орнаментацию.

1.2. Осмислення і формування концепцій щодо культури населення лісостепової смуги доби пізньої бронзи – раннього заліза

Тут виділяємо кілька етапів.

1.2.1. Накопичення матеріалів і перші спроби узагальнити їх (1949 – 1961 рр.)

Початковий етап дослідження лісостепових культур представлено, насамперед, публікаціями матеріалів розкопок пам'яток і спробами культурної атрибуції. Певна сукупність матеріалів уможливила дослідникам зробити висновки про хронологічну позицію певних пам'яток чи їхніх нашарувань, на основі чого і були виділені археологічні культури.

Окреслена приблизно хронологічна позиція раніше виділеної білогрудівської культури і старожитностей скіфського часу значною мірою визначала культурно-хронологічну атрибуцію нововідкритих матеріалів, а також зумовила необхідність виділення старожитностей нового зразка.

Важливим кроком у поточненні хронології розвитку населення лісостепової культури стало виокремлення чорноліської культури, яку тоді розглядали як “перехідну” від білогрудівської до ранньоскіфської.

Чорноліську культуру виокремив О.І. Тереножкін за матеріалами розкопок кінця 40-х – початку 50-х рр. [Тереножкін 1952], обравши епонімною пам’яткою городище назване Чорноліським за великим масивом лісу, що мав у народі назву Чорний ліс, у верхів’ях р. Інгулець, і заклав основи її концептуального осмислення – походження, розвитку в часі й просторі, етнічного змісту і подальшої долі. Чорноліську культуру дослідник поділив на ранній і пізній ступені [Тереножкін 1952а, с. 128].

Для нас особливо важливими для розуміння основних проблем того часу є низька праця О.І. Тереножкіна, в яких дослідник за матеріалами щойно досліджених пам’яток охарактеризував речовий комплекс і визначив їхню хронологічну позицію. За тодішніми хронологічними схемами, О.І. Тереножкін [1952а, с. 94] розмістив подібні комплекси між відомими старожитностями білогрудівського та скіфського типів. Значною мірою такі висновки зроблено і на ґрунті певних рис кераміки, які О.І. Тереножкін вважав за доказ перехідного характеру матеріалів “чорноліського етапу”. Якщо говорити саме про кераміку, то дослідник поділив її на кухонний і столовий посуд, а також відмітив відмінності керамічного набору чорноліських пам’яток від білогрудівських та скіфського часу [Тереножкін 1952а, с. 84-92; 1954, с. 75-76]. Ці праці містять перші спроби типології форм посуду і прийомів його орнаментациї.

У 1951 р. вийшли дві важливі статті, присвячені проблематиці передскіфського часу. Зокрема, Є.Ф. Покровська чітко розділила пам’ятки передскіфського та ранньоскіфського часу за матеріалами поселень і городищ на Тясміні. Перша група, датована за бронзовими речами VIII – VII ст. до н. е., включала городища, поселення, зольники і скарби [Покровська 1952, с. 49-55]. Матеріали цих комплексів Є.Ф. Покровська піддала ретельному аналізу, навела низку аналогій речам інвентарю, зокрема

бронзовим виробам із Залевкінського скарбу, керамічним формам та орнаментативній посуду. Особливо завважимо на типології посуду з цих пам'яток, порівнянні окремих типів з керамікою відомих на той час комплексів [Покровська 1952, с. 49-54]. Висновки дослідниці щодо поширення різновидів орнаменту кухонного посуду підтвердили пізніші дослідження [Пефтіць 2017, с. 88].

Другу групу пам'яток дослідниця [Покровська 1952, с. 56] охарактеризувала в основному за матеріалами Жаботинського поселення, датованих ранньоскіфським часом. Основою такого хронологічного визначення були, насамперед, металеві речі, датовані кавказькими аналогіями. Водночас Є.Ф. Покровська багато уваги приділила обґрунтуванню генетичного зв'язку між цими матеріалами і знахідками на поселеннях першої, давнішої, групи. Зокрема, характеризуючи орнамент посуду, дослідниця відзначила, що спостерігається збереження основних типів декору, частково доповненого новими елементами і мотивами. Однією з головних рис орнаменту кераміки Жаботинського поселення визнано його розмаїтість, частіше використання прокресленого декору, комбінацію різних технік декору в одній композиції. Є.Ф. Покровська [1952, с. 57-61] вказала цілу низку аналогій кераміці пам'ятки серед матеріалів курганів і випадкових знахідок цього регіону, найширше коло аналогій зафіксувала для орнаментованих мисок.

У цілому можна сказати, що саме в цій роботі було закладено основні тези про місцеву лінію розвитку лісостепової культури на переході від передскіфського до ранньоскіфського часу. Важливо, що Є.Ф. Покровська навела значну кількість аналогій серед матеріалів, що визначило не тільки хронологічне місце пам'ятки Жаботина, а й напрями пошуку аналогій у сусідніх культурах у подальших дослідженнях. У цілому ж зроблено важливі висновки не тільки з суто археологічного аспекту, але й висловлено низку тез стосовно історичних процесів, які відбувалися на території лісостепу в той

час, причини появи укріплених поселень, сутності господарчого життя місцевого населення і розвитку ремісництва [Покровська 1952, с. 63-64].

Того ж року вийшла і публікація О.І. Тереножкіна матеріалів розвідок і розкопок 1949 р. на території тодішньої Кіровоградської обл. Особливу зацікавленість викликають результати розкопок Черноліського городища. Подано детальний опис городища, його речового комплексу і вказано відмінності між матеріалами першого та другого укріплень. Зокрема, наголошено, що знахідки на першому укріпленні – ранішого часу [Тереножкін 1952в, с. 121], натомість матеріали з другого укріплення відрізняються більшим різнобарв'ям і пізнішим виглядом. Серед кераміки дослідник виділив декілька типів посуду, який поділив на простий і лощений, охарактеризував декор посуду, особливу увагу приділив техніці виконання орнаменту [Тереножкін 1952в, с. 120-124]. У підсумку дослідник вказав, що пам'ятка належить до перехідного часу від доби бронзи до раннього заліза. Підставою для того слугували типи посуду та його орнаментация. Зокрема, характер розміщення валикового декору на простому посуді мав певні аналогії в пам'ятках пізньобронзового віку степової смуги та білогрудівського типу [Тереножкін 1952в, с. 127]. Водночас відзначено, що кераміка з другого укріплення Черноліського городища є подібна до посуду з Залевкинського городища, датованого за знахідками бронзових виробів кіммерійським періодом. Орнамент посуду та його форми тут мають всі основні ознаки скіфської кераміки, але відрізняються від неї більшою архаїчністю [Тереножкін 1952в, с. 128]. Це уможливило дослідникові провести аналогії із старожитностями білогрудівського типу, зокрема, через розміщення валика лише на плічках горщиків, що було сприйнято за доволі архаїчну рису, наближену більше до ознак матеріалів доби пізньої бронзи. Назагал, на думку О.І. Тереножкіна, своєрідність речових залишків із зольників Черноліського городища уможливило виділити в історії лісостепових племен чорноліський, передскіфський етап [Тереножкін 1952в, с. 129].

З-поміж праць кінця 50-х рр. відзначимо публікацію А.І. Мелюковою матеріалів розкопок на Західному Поділлі, що були віднесені до старожитностей білогрудівського і чорноліського типів [Мелюкова 1958, с. 8-31]. Дослідниця відзначила, що знахідки з них мають ознаки, з одного боку, скіфського часу, з іншого – передскіфського. Однією з рис дністерських пам'яток, що уможлиблює, на думку А.І. Мелюкової, вважати їх належними до перехідного часу, є орнаментация посуду. Зокрема, відсутність гладенького валика та особливості його розміщення в окремих випадках засвідчено для скіфського періоду [Мелюкова 1958, с. 13-15]. Надавши повну характеристику форм та орнаментации посуду досліджених пам'яток регіону Подністер'я, серед рис декору лощеного посуду дослідниця вказала окремі типи, які раніше тут не траплялися [Мелюкова 1958, с. 15-17], і вказувала, що найближчими за характером керамічного комплексу до пам'яток Західного Поділля є пам'ятки Тясмина й Уманщини. Їх об'єднує не тільки схожість певних форм, але й однакові зміни типів посуду та його орнаментации [Мелюкова 1958, с. 15].

Водночас А.І. Мелюкова відзначила, що частина елементів декору, відомі в оздобленні кераміки цього регіону, не трапляється в комплексах Наддніпрянщини. Зокрема, присутність у Подністер'ї лощеного посуду, прикрашеного видувами і вертикальними канелюрами, пояснила близьким сусідством гальштатських культур, зокрема голіградського кола, де вони мають аналогії [Мелюкова 1958, с. 17-18]. Таким чином, пам'ятки Західного Поділля дослідниця віднесла до старожитностей білогрудівського та чорноліського кола, хоча й вказала на їхні певні особливості, пов'язані з впливами західних культур. Власне (в подібному вигляді тут) так уперше постала проблема локальних варіантів культури лісостепового люду, її прикмет і причин появи.

У вказаній праці А.І. Мелюкова [1958, с. 35] охарактеризувала пам'ятки пізнішого періоду з Подністер'я, які за аналогіями з матеріалами, опублікованими Є.Ф. Покровською, датувала ранньоскіфським часом.

Вказавши на подібність їх до комплексів попереднього часу, дослідниця простежила певні зміни, що відбулися, насамперед, в орнаменталізації посуду. Ширшого застосування набули виступи різної форми, якими прикрашали миски і черпаки. У цілому речовий комплекс є досить близьким до матеріалів пам'яток жаботинського типу. Окремі відмінності дослідниця пов'язала з розвитком місцевих традицій, зумовлених контактами з носіями старожитностей гавського кола, а також з впливами інших синхронних пам'яток Молдови [там само 1958, с. 35-36]. Загалом А.І. Мелюкова вказує, що з переходом до ранньоскіфського періоду в культурі племен цього регіону не відбулося значних змін, а локальні її особливості пов'язала з близьким сусідством культур т. зв. гальштатського кола.

Таким чином, 1949 – 1961 рр. характеризуються вивченням пам'яток і накопиченням джерел про матеріальну культуру населення лісостепу України, що уможливило окреслити певні особливості пам'яток загалом і деяких регіонів, себто намітити загальну картину тогочасного історичного процесу. Саме в цей час з'являються окремі відмінності в поглядах дослідників стосовно інтерпретації комплексів, що закладе основу для появи різних концепцій розвитку населення лісостепової культури вказаного часу. Вкажемо, що вже тоді дослідники звертали увагу на певні особливості орнаменту кераміки і використовували їх як культурні й хронологічні індикатори.

1.2.2. Чіткіше оформлення концепцій стосовно розвитку культури лісостепової смуги передскіфського часу (1961 – 1989 рр.)

Вагомим внеском у дослідження старожитностей лісостепу була докторська дисертація О.І. Тереножкіна, видана 1961 р. як монографія. В ній подано характеристику матеріальної культури Середнього Подніпров'я передскіфського часу, визначено хронологічні межі археологічних культур регіону, простежено основні закономірності розвитку та обґрунтовано

місцеву версію її походження. Керамічний комплекс розкрито через типологію форм та орнаментациі посуду і простежено основні тенденції їхньої зміни за матеріалами Наддніпрянщини. Багато уваги приділено характеристиці простих горщиків, для яких вказано традиційний вигляд, притаманний лісостеповій кераміці, починаючи з доби пізньої бронзи. Також вказано, що зміни в орнаментациі цього різновиду кераміки обмежуються заміною гладенького валика на деформований і появою проколів під вінцями [Тереножкин 1961, с. 60-63]. Характеризуючи столовий посуд білогрудівської культури, О.І. Тереножкін назвав його орнамент простим і одноманітним, вказав на дрібнозубчастий штамп як основну техніку нанесення геометричних візерунків. Найпростішим є мотив орнаментального пояска із звисаючими трикутниками, інші мотиви трапляються значно рідше. Також дослідник відзначив рідкісне застосування техніки прокресленого декору, відоме в поодиноких випадках [Тереножкин 1961, с. 50-54].

Ранньочорноліський керамічний комплекс, на думку О.І. Тереножкіна [1961, с. 56-59], відрізняється від білогрудівського появою нових типів столового посуду – кубків з чітко виділеною шийкою та великих корчаг, орнаментованими наліпними шишечками. Характеризуючи столовий посуд пізньочорноліського часу, вчений багато уваги приділив і геометричним візерункам, які стають складнішими, багатшими, відзначив широке застосування прокресленого декору, зубчастих відбитків, появу нових прийомів декору як дрібнофігурні штампи і канелюри [Тереножкин 1961, с. 63-66]. Певні зміни відбуваються і в пластичному декорі, що теж стає різноманітнішим. Однією з найяскравіших ознак орнаменту пізньочорноліського посуду є застосування комбінованих композицій, виконаних у різній техніці та з поєднанням різних елементів. Новими для лісостепової культури дослідник вважає т. зв. корчаги типу Вілланова, прикрашені канелюрами, та культові посудини – піксиди з багатим прокресленим декором [Тереножкин 1961, с. 66-73].

О.І. Тереножкін також накреслив загальну картину розвитку керамічного комплексу лісостепового люду від білогрудівського до ранньоскіфського часу і вбачав генезу кераміки в місцевій лінії та поступовій зміні традиційних форм посуду та його орнаментациї внаслідок внутрішнього розвитку. Найменші зміни стосувалися трансформації простого посуду і в подальшому розвитку кухонної кераміки – до ранньоскіфського часу – майже не відбулося суттєвих змін [Тереножкин 1961, с. 75-76]. За О.І. Тереножкіним, основні типи кераміки та її орнаменту мають місцеві корені в комплексах доби пізньої бронзи. Натомість для пізньочорноліської орнаментики типовим є ширше використання штампів, різьби, комбінованих композицій, а також певна тенденція в розмірах орнаментального пасма до розширення, поява трикутників під ним. Дослідник вказав і на зникнення рис степової культури в орнаментиці та появу певних ознак східного, бондарихінського походження. На думку О.І. Тереножкіна, у пізньочорноліський час припинилися мирні зв'язки з населенням степу, а в речовому комплексі відчувуються впливи культур Балкано-Дунайського кола [Тереножкин 1961, с. 81-82].

Значення цієї роботи важко переоцінити, це була перша (і досі єдина) узагальнююча праця, в якій на широкому тлі розглянуто увесь спектр процесів, які відбувалися в лісостепу України в передскіфський час. Вона визначила основні напрями дослідження цього часу, його хронологічні та культурні прикмети, сформувала цілісне сприйняття матеріальної культури пам'яток регіону. Чимало висновків О.І. Тереножкіна було підтверджено пізнішими розкопками, у працях інших дослідників.

Після виходу цієї праці О.І. Тереножкіна тривалий час дослідники поточнювали ареал культур, їхнє датування та особливості певних територій. Продовження розкопок пам'яток лісостепу, введення в науковий обіг нових матеріалів, зокрема, локальних груп, ускладнило проблематику вивчення старожитностей цієї території.

Серед монографічних праць відзначимо роботу В.А. Іллінської [1975], яка, аналізуючи поховання в курганах Потясминня підняла ціле коло проблем, зокрема розширила картину місцевої лінії розвитку матеріального комплексу, вказала на проблему ранньожаботинського етапу, віднесеного до передскіфського часу, та роль впливів Карпато-Дунайського басейну на процес формування культур лісостепу. Зіставивши знахідки з курганних поховань Потясминня з речами з поселень Подніпров'я, В.А. Іллінська вибудувала загальну хронологію передскіфських і ранньоскіфських старожитностей лісостепової смуги цього району. Додамо, і досить детально розглянула розвиток основних категорій речового інвентарю, підтвердивши і розширивши тези О.І. Тереножкіна. Щодо кераміки, то для більшості форм і орнаментальних мотивів дослідниця простежила зв'язок з білогрудівськими прототипами, до всього, показала основні тенденції генези кераміки на значній кількості прикладів, залучивши також посуд із степових поховань і опубліковані натоді матеріали сусідніх культур [Ильинская 1975, с. 116-145].

Багато уваги в цій роботі приділено походженню основних типів жаботинської кераміки, для яких В.А. Іллінська відзначила чіткий генетичний зв'язок з чорноліськими старожитностями. Говорячи про основні ознаки посуду ранніх комплексів, вказала на наявність "архаїчних" елементів, що ведуть своє походження від пізньочорноліських пам'яток. Саме такі елементи (відбитки штампів) та яскравість орнаменту В.А. Іллінська [1975, с. 119-121, 127-129) визнавала головними прикметами декору ранньожаботинської кераміки. Водночас дослідниця відзначала, що серед керамічних матеріалів пізньочорноліських комплексів є доволі багато фрагментів, оздоблених у типовій ранньожаботинській манері. Тож В.А. Іллінська [1975, с. 124-125) дійшла висновку про складання основних прийомів і мотивів орнаменталії ранньожаботинської кераміки ще у пізньочорноліський час. В цілому проблематика ранньожаботинських пам'яток як таких повністю постала саме в цій праці, і віддамо належне дослідниці, що зробила багато для її прояснення. Зокрема, попри подібність

кераміки чорноліського типу до жаботинської, В.А. Іллінська ніколи не говорила про їхню тотожність, навіть більше – відзначила певні особливості останньої, що відрізняють її від власне пізньочорноліської [там само, с. 130, 137, 142]. Дослідниця простежила головну, магістральну лінію розвитку матеріальної культури від передскіфського до ранньоскіфського часу.

Завважимо, що позиція В.А. Іллінської стосовно Балкано-Дунайських впливів на формування кераміки чорнолісько-жаботинського типу була дещо гнучкішою, ніж О.І. Тереножкіна. Якоюсь мірою це можна пояснити тим, що на той час уже були частково опубліковані результати розкопок в Молдові, матеріальний комплекс яких дослідниця справедливо оцінила як близький за цілою низкою ознак до чорнолісько-жаботинського. Вказуючи на значну подібність матеріалів з цих пам'яток до подніпровських, В.А. Іллінська погодилася, що думка про появу окремих елементів у декорі лісостепової кераміки як результат впливів західних культур (Бабадаг, Басарабі) має певне підґрунтя [Ильинская 1975, с. 125, 137, 142, 175-176]. Таким чином, на відміну від тез, висловлених О.І. Тереножкіним [1961], дослідниця визнала роль впливів гальштатських культур значимішою, хоча в цілому домінуючою була місцева лінія розвитку. Цінність цієї роботи полягає не тільки в узагальненні та перегляді вже відомих матеріалів, а й у спробі, і досить вдалій, зіставити дані поховальних комплексів і поселенських пам'яток.

Дещо інший підхід до проблеми взаємин з гальштатськими культурами запропонувала А.І. Мелюкова, що з погляду дослідниці справили досить потужний вплив на формування матеріального комплексу лісостепових пам'яток, зокрема й на кераміку та її орнаментацию [Мелюкова 1979, с. 19-35]. Дослідниця звернула увагу, що гальштатські впливи хоча й визнаються частково українськими науковцями, та все ж є недооціненими. Розглядаючи проблему формування білогрудівсько-чорноліської кераміки, А.І. Мелюкова поставила під сумнів місцеве походження низки нових для ранньочорноліського комплексу типів посуду (певні різновиди корчаг і кубків). Їхню появу дослідниця пов'язує з колом гальштатських пам'яток,

матеріали яких містять близькі аналогії певним різновидам кераміки [Мелюкова 1979, с. 73]. Дослідниця вказала і на той факт, що найсуттєвіші зміни в розвитку культур лісостепової смуги України відбулися в час переходу до другого ступеня чорноліської культури і насамперед серед лощеного посуду. Основною відмінністю, що найбільше відрізняє пізньочорноліську столову кераміку від більш ранньої є широке застосування штампованої орнаменталії, поєднання різних технік декору в одній композиції [Мелюкова 1979, с. 74]. Саме ці особливості зближують чорноліську орнаменталію з декором Балкано-Дунайського столового посуду, основні елементи якого, мотиви їх і загальна схема візерунків є доволі подібні до чорноліських. А.І. Мелюкова також відзначила, що найближчим за характером декору є, насамперед, посуд з пам'яток типу Сахарна-Солончени. Серед керамічних форм є й загальногальштатські з притаманними їм різновидами орнаменталії, поширені на значній території, зокрема і в пізньочорноліських комплексах [Мелюкова 1979, с. 76-78]. На думку А.І. Мелюкової, така подібність орнаменталії та відсутність її прототипів в місцевій культурі ранішого часу уможливорює впевнено говорити про формування всього комплексу лощеного посуду та його декору під потужними впливами Балкано-Дунайського світу. Дослідниця запропонувала таку схему поширення нових елементів і мотивів орнаменту: з Балкано-Дунайського басейну через населення сахарнянсько-солонченської групи до Дністерсько-Дніпровського міжріччя потрапляли нові форми лощеного посуду з типовою для них орнаменталією [Мелюкова 1979, с. 80-82].

На кераміці жаботинського типу А.І. Мелюкова простежила низку ознак, притаманних культурі Басарабі, зокрема певні мотиви орнаменту, техніки його виконання і мотиви декору лощеного посуду. Водночас дослідниця вказала, що головним у ранньожаботинському комплексі були форми і орнаменти, відомі тут ще з пізньочорноліського часу, що виникли на основі гальштатських [Мелюкова 1979, с. 81-84]. Також дослідниця вказала, що

подібні впливи найменше відбилися на розвитку простого посуду чорноліської культури, який в цілому має традиційний вигляд [там само, с. 83]. Таким чином, А.І. Мелюкова схилилася до думки про домінуючий вплив культур Балкано-Дунайського кола на формування кераміки лісостепової смуги України, починаючи з пізньочорноліського часу, для ранішого часу цей вплив стосується лише для окремих категорій посуду. На цьому ґрунті зроблено припущення про існування не тільки потужних економічних і культурних зв'язків, але й про можливість просування гальштатського населення на територію поширення чорноліської культури, зокрема до її західного ареалу [Мелюкова 1979, с. 86].

Проблему локальних пам'яток, особливостей їхнього розвитку і синхронізації з наддніпрянськими чітко поставила Г.Т. Ковпаненко [1967], спираючись на матеріали поселень Поворскля. Дослідниця окреслила регіон поширення чорноліських пам'яток на Лівобережжі, детально охарактеризувала їх (Хухра та Ніцаха), простежила аналогії формам посуду та його орнаментатії серед кераміки Правобережжя. Вказала також, що від кераміки центральних поселень посуд Поворскля відрізняється бідністю форм і орнаментатії. Столова кераміка тут трапляється рідше, декор її значно простіший і одноманітніший [Ковпаненко 1967, с. 41]. Історична доля носіїв чорноліських старожитностей цього регіону та особливості їхньої матеріальної культури значною мірою визначалися контактами з людністю бондарихінської культури [Ковпаненко 1967, с. 174]. Саме через мешканців цього району на правобережні пам'ятки потрапляли окремі орнаментальні мотиви бондарихінського походження. Простеживши розвиток культури Посулля, матеріальний комплекс якої репрезентовано тут чорноліською культурою, від передскіфського до ранньоскіфського часу, Г.Т. Ковпаненко [1967, с. 174] вказала, що зв'язок з населенням Правобережжя ніколи не припинявся. Це проявляється в паралелізмі розвитку речового комплексу, спільних змінах і характеристиках цього процесу.

У пізнішій роботі Г.Т. Ковпаненко [1981] сконцентрувалася на хронології поховальних пам'яток правобережного лісостепу передскіфського часу. На основі комплексів і випадкових знахідок в басейні р. Рось дослідниця простежила розвиток основних категорій матеріальної культури на початку ранньої залізної доби, зокрема генезу керамічних форм та їхньої орнаментатії. В цілому висновки дослідниці підтверджують загальні тези В.А. Іллінської стосовно особливостей посуду передскіфського часу, Г.Т. Ковпаненко також віднесла старожитності ранньожаботинського типу до цього періоду [1981, с. 134-135].

Матеріали Північної України (Полісся та частково Лісостеп) узагальнила С. С. Березанська [1982]. Оминаючи комплекс загальних і конкретних проблем, піднятих дослідницею стосовно доби бронзи, для нас важливою є характеристика кераміки доби пізньої бронзи, у першу чергу, бондарихінської та білогрудівської культур. Розглядаючи питання генези культур, С. С. Березанська залучила орнаментатію кераміки як певний хронологічний показник. Особливостями декору раннього посуду є орнаментування гладеньким валиком і наявність багатоваликового декору, що кореспондує з попереднім часом – добою середньої бронзи. Типовий для пізнього посуду декор у вигляді деформованого валика, а також проколи та інкрустація білою пастою мають продовження у наступній фазі розвитку культури лісостепу – в чорноліській. Дослідниця акцентувала увагу не тільки на наявності чи відсутності цих рис, а й вказала на необхідність враховувати їх кількісне співвідношення, що дозволяє поточнити хронологічну позицію білогрудівських комплексів [Березанская 1982, с. 87].

Розглядаючи етнокультурні процеси, які відбувалися в лісостеповій смузі у передскіфський час, дослідниця вказала на серйозні зміни у лісостеповій культурі пізньочорноліського часу, припускається можливість часткової зміни населення. Іншими словами, значні трансформації в житті місцевої людності впродовж чорнолісько-жаботинського періоду дослідниця вбачала у вторгненні гальштатського населення з територій на схід від

Дністра. Поява чорноліських городищ, а потім їх знищення, нові риси в матеріальній культурі лісостепу, все це є найкращим свідченням на користь саме такого бачення історичних процесів цього часу [Березанская 1982, с. 200-202].

Певною мірою розвитку ситуації у лісостепу в передскіфський період торкнулися В.А. Іллінська та О.І. Тереножкін у спільній праці, присвяченій формуванню скіфської культури на теренах України. Розглядаючи пам'ятки різних регіонів України, дослідники відзначили особливості їхньої матеріальної культури та специфічні риси її розвитку. Надаючи характеристику локальним групам скіфської культури лісостепу, вказано, що вони сформувалися головню на місцевій, чорнолісько-жаботинській основі [Ильинская, Тереножкин 1983, с. 307]. Зроблено також спробу прив'язати локальні пам'ятки передскіфського періоду до дрібної хронології Наддніпрянщини, завдяки чому поточнено датування окремих регіональних пам'яток. Дещо пом'якшилася й позиція авторів стосовно тези про значення впливів Балкано-Дунайського басейну на формування чорнолісько-жаботинського комплексу, яку сформулювала А.І. Мелюкова [Ильинская, Тереножкин 1983, с. 302].

Це підтримала Л.І. Крушельницька [1985], вказавши на наявність цілої низки західних елементів в комплексах Подністер'я і завваживши про можливість виокремлення цих пам'яток у локальну групу. Дослідниця вказала на окремі особливості у виникненні та поширенні деяких типів орнаменту (S-подібних, різних типів зубчастого штампа) і зробила спробу поточнити їх походження. Також дослідниця вказала й на те, що для кераміки пам'яток цієї групи типовою є наявність елементів декору, пов'язаних з впливами висоцької та лужицької культур [Крушельницька 1985, с. 111]. Значною мірою саме ці мотиви орнаментики та інші риси матеріальної культури і становлять ті особливості, що уможливають виділяти локальну групу на теренах Середньої Наддністріянщини.

Відзначимо і розробки Г.І. Смирнової, яка за матеріалами окремих пам'яток Середнього Подністер'я підтвердила і конкретизувала підхід А.І. Мелюкової щодо важливості гальштатських впливів на формування лісостепової культури передскіфського часу [Смирнова 1984, с. 55-57]. Вказано, що основні елементи орнаментациї, які використовувало для оздоблення кераміки населення Середньої Наддністрянщини, безперечно, мають західне походження. Наводячи прямі аналогії декору кераміки з цих пам'яток в сахарнянських матеріалах, дослідниця наголосила, що це стосується насамперед лощеної кераміки, простий посуд пам'яток типу Сахарна-Солончени та пізньочорноліських має різне походження [Смирнова 1983, с. 68-69]. Говорячи про механіку появи нових елементів і мотивів орнаменту, дослідниця пристала до поглядів А.І. Мелюкової про можливе просування частини гальштатського населення на терени ареалу чорноліської культури і висунула версію про присутність на чорноліських поселеннях сахарнянських майстрів-керамістів [Смирнова 1983, с. 71].

На основі матеріалів Григорівського городища Г.І. Смирнова [1983, с. 65-69] зробила низку висновків стосовно особливостей формування чорнолісько-жаботинських комплексів Подністер'я. Пізніший ранньожаботинський характер орнаментациї кераміки з цієї пам'ятки вона пояснює меншою мірою причинами хронологічного порядку, більшою – локальними особливостями, зокрема, наближеністю ініціатора впливів – культур Балкано-Дунайського кола. Це й було головною причиною яскравості та багатства форм і декору кераміки пам'яток цього регіону. Г.І. Смирнова також виокремила дві групи пам'яток на Дністрі, що досить серйозно поставило проблему критеріїв виділення локальних груп [Смирнова, Кашуба 1988]. Як відзначила дослідниця, у формуванні цих груп відбилися різні напрями впливів на територію Середньої Наддністрянщини [Смирнова 1985, с. 26-27].

Наостанок вкажемо, що узагальнюючі висновки стосовно проблематики передскіфського періоду, зокрема, питань відносної та абсолютної хронології

лісостепових пам'яток, зробила А.І. Мелюкова [1989] у одній з останніх робіт. Дослідниця розглянула широке коло проблем, підходи до їх вирішення, наголосила на сильних і слабких сторонах наявних концепцій.

Таким чином, у 1960-ті – 1980-ті рр., з одного боку, було чітко окреслено коло проблем передскіфського періоду в лісостепу України, з іншого – сформовано низку концепцій розвитку лісостепової культури [Пефтіць 2004, с. 11]. Вкажемо, що дослідники, аргументуючи свої погляди, неодмінно зверталися до кераміки і особливо її орнаменталізації. Саме її більшість науковців розглядали як важливий хронологічний і культурний показник.

1.2.3. Дослідження останніх років та їхні особливості

В останні десятиріччя вчені не так наблизилися до вирішення окресленого кола проблем, як, навпаки, додали полеміки, зосередившись навколо питань культурної та хронологічної інтерпретації регіональних пам'яток.

Розпочнемо з роботи В.А. Ромашка [1995], де систематизовано та піддано аналізу пам'ятки пізньобронзової доби лівобережного Передстепу. Конкретно йдеться про матеріальну культуру бондарихінських і білогрудівсько-ранньочорноліських комплексів з поселень і поховань. Багато уваги приділено особливостям лівобережного керамічного комплексу, розглянуто питання походження основних типів посуду, їхньої орнаменталізації та відмінності від кераміки Правобережжя [Ромашко 1995, с. 54-59]. Дослідник розглянув проблему синхронізації пам'яток лівобережного Передстепу в межах єдиної хронології, на основі чого запропонував загальну картину етнокультурних процесів, які відбувалися тут в пізньобронзову добу [Ромашко 1995, с. 65-80]. Завважимо, що з часом дослідник досить радикально переглянув власні позиції, зокрема, відмовився від трактування

столової кераміки Лівобережжя як чорноліської за походженням [Ромашко 1998].

В останній своїй роботі В.А. Ромашко [2013] розглядав Лівобережжя України доби пізньої бронзи як зону потужних контактів різних етнокультурних спільнот. В результаті їх взаємодії, на його думку, виникає нове утворення – богуславсько-білозерська культура (ББК). Багато уваги в роботі приділено характеристиці керамічного комплексу, передусім формам та типам посудин [Ромашко 2013, с. 85-93]. При розгляді питань періодизації та хронології культури, акцент зроблено на використанні технік декору та мотивів геометричного орнаменту як хроноіндикаторів [Ромашко 2013, с. 184-186]. Витоки типів орнаменту вказують на широке коло культур степу та лісостепу доби пізньої бронзи, що допомагає синхронізувати ББК із ними і є додатковим доказом її синкретичного характеру. Подібні властивості декору як хронологічного показника важливі і для встановлення внутрішньої періодизації ББК [Ромашко 2013, с. 203-204]. Автору вдалося в повній мірі відобразити складний характер етнокультурних процесів, які відбувалися за доби пізньої бронзи на Лівобережжі України. Наразі означена праця є найбільш повним зведенням матеріалів щодо цієї проблематики.

Суттєвий внесок у вивчення чорноліської культури зробила Л.І. Крушельницька [1998], опублікувавши повну колекцію знахідок з пам'яток біля Непоротова та розглянувши проблеми виокремлення локальних груп Подністер'я, появу чорноліської культури в цьому регіоні. Дослідниця поділила матеріали пам'яток на три горизонти, прив'язавши їх до хронології Середнього Подніпров'я. З старожитностями чорнолісько-жаботинського типу синхронізовано матеріали середнього горизонту [Крушельницька 1998, с. 184-185]. Серед особливостей керамічних форм і їхньої орнаменталізації відмічене домінування прокресленого декору та наявність цілої низки мотивів, походження яких пов'язано з впливами лужицької та висоцької культур [Крушельницька 1998, с. 156].

Велику увагу останнім часом привертають роботи М.Т. Кашуби, зокрема присвячена систематизації та оцінці матеріалів значного кола пам'яток Дністерсько-Сіретського міжріччя [Кашуба 2000]. Хоча авторка і не торкається власне білогрудівсько-чорноліської проблематики, це не применшує значення праці для розуміння етнокультурних процесів у лісостепу в передскіфський період. Насамперед відзначимо високий рівень публікації матеріалів, ступеня обробки їх, що відкриває широкі можливості для використання їх, скажімо, для порівняльного аналізу. Основна частина монографії зводиться до обґрунтування концепції щодо формування культури Козія-Сахарна, характеристики її матеріального комплексу, основних його категорій та особливостей. Важливим моментом є запропонована періодизація старожитностей цього типу, визначення головних рис ранніх і пізніх сахарнянських комплексів [Кашуба 2000, с. 340-343]. Приділено багато уваги визначенню місця Козії-Сахарни в середовищі культур раннього залізного віку, зокрема й синхронізації її з пам'ятками лісостепу України: детально розглянуто зіставлення часу існування цієї культури з чорнолісько-чорногорівським хронологічним горизонтом [Кашуба 2000, с. 343-347]. Запропоновано новітню модель етнокультурних процесів у Наддністрянському регіоні, заснованих на потужних взаємозв'язках носіїв культури Сахарна і чорноліських племен, що й визначило контактний характер пам'яток вказаного кола [Кашуба 2000, с. 359-360].

Вагомими внеском у вивчення етнокультурних процесів у Східній Європі на переході від доби пізньої бронзи до раннього заліза є спільні праці М.Т. Кашуби та О.Г. Левицького, в яких сформульовано основні положення концепції т. зв. гальштатизації [Кашуба, Левицький 2012; Левицький, Кашуба 2014; Левицький, Кашуба 2016]. Його джерелом були культури Нижнього Подунав'я, населення якого, рухаючись в північному та північно-східному напрямку, колонізує межиріччя Дунаю та Дністра. Автори вказують на формування за доби пізньої бронзи «середньодунайського (Карпато-

Балканського) осередку культурогенези» [Левицкий, Кашуба 2014, с. 242]. Саме звідти послідовно поширюються хвилі гальштатизації, яка вже наприкінці періоду фінальної бронзи виходить за межі Карпато-Дунайського басейну. На початку ранньозалізного часу цей процес охоплює Правобережний, а пізніше і Лівобережний лісостеп [Кашуба, Левицкий 2012, с. 305]. Найбільших проявів цей процес набув у формах та орнаментації лощеного посуду, зокрема в ускладненні та урізноманітненні геометричних орнаментів.

На думку М.Т. Кашуби та О.Г. Левицького, гальштатизація мала дві відмінні моделі поширення. В одному випадку цей процес передбачав взаємодію двох компонентів – місцевого (субстратного) та прийшого (суперстратного) [Левицкий, Кашуба 2016, с. 125-126]. В межах другої моделі формування нових культур розглядається як результат прямої колонізації гальштатськими племенами певних територій [Левицкий, Кашуба 2014, с. 241]. Автори наголошують, що відмінності між новоутвореними групами визначали особливості традиції осередків, з яких вони походили і зв'язок з якими вони підтримували [Левицкий, Кашуба 2014, с. 261].

Методологічно оригінальними постають висновки, зроблені С. Д. Лисенком у його кандидатській дисертації [2001]. Дослідник запропонував досить новий для вітчизняної археології “екологічний” підхід в оцінці матеріалів доби бронзи лісостепу України, розглядаючи їх не так за археологічними культурами, як за т. зв. лініями розвитку і культурними колами. Це передбачає систематику пам'яток на основі виділення культурно-хронологічних груп, що базуються на різних моделях пристосування місцевої людності до природних особливостей ландшафтних зон.

Цінним доробком є публікація С. Д. Лисенком матеріалів білогрудівського горизонту Малополовецького археологічного комплексу, які суттєво доповнюють уявлення про керамічний комплекс цього часу на території Київського Подніпров'я [2008]. Автор багато уваги приділяє опису

технік декору, зокрема, детально зупиняючись на можливості їх використання як хроноіндикаторів [Лисенко 2008, с. 130, 132]. На його думку, матеріали Київщини демонструють комаровську підоснову в процесі генези білогрудівських пам'яток [Лисенко 2008, с. 132].

Монографія І.В. Бруяки присвячена ранньому етапу кочових суспільств, в якій багато уваги приділено розвитку кераміки населення Східної Європи [Бруяко 2005]. Перевагою дослідження є деталізована типологія геометричних орнаментів культур передскіфського періоду для Причорномор'я та суміжних територій. Автор залучає як аналогії також і матеріали Криму та Кавказу, що дає охоплення великого проміжку часу для доволі значних територій. Завдяки такому підходу досліднику вдалося виявити певні тенденції в розвитку геометричної орнаментики в цілому, і окремих мотивів зокрема. Також дослідник використовує деякі специфічні техніки декору («щіточка», s-подібний штамп) та мотиви в ролі хроноіндикаторів. Проте виокремлення і співвіднесення окремих орнаментів є доволі спірним, дискусійним є і хронологічне позиціонування окремих мотивів (що відмічає і сам автор) [Бруяко 2005, с. 37].

На думку І. В. Бруяки геометрична орнаментация на території Східної Європи має розглядатися як спільний простір поширення однієї традиції. Автор вважає, що місцева постійна лінія генезису геометричного орнаменту за доби бронзи для Причорномор'я відсутня, її несподівану появу для ранньозалізної доби порівняно із відсутністю місцевих прототипів. Проте саме для останнього періоду автор відносить поширення перших «віянь» геометрики, зокрема, у вигляді впливів культур прокресленої кераміки на формування білозерського посуду [Бруяко 2005, с. 16]. Пік розвитку цього процесу автор відносить до пізньочорноліського та ранньожаботинського часу, акцентуючи увагу на відмінностях форм кераміки та її орнаментики. Фінал «горизонту геометричної кераміки» в Причорномор'ї пов'язаний із ранньожаботинським часом, а в цілому він закінчується із VII ст. до н. е. [Бруяко 2005, с. 35, 52]. Завдяки цьому формується місцева лінія розвитку

геометричного орнаменту, яка мала свою, внутрішню логіку розвитку процесу [Бруяко 2005, с. 53]. Автор справедливо вказує на відмінності у техніці нанесення декору жаботинської кераміки, які є свідченням запозичення більшості технік і мотивів орнаменталістики. Останні проходять етап адаптації, отже Наддніпрянина є «вторинним» осередком геометризації [Бруяко 2005, с. 68].

І.В. Бруяко також приділяє увагу співвідношенню чорноліської та ранньожаботинської геометричної орнаменталістики, виокремлюючи «наскрізні» композиції для обох періодів для матеріалів Подністровських пам'яток. Запропонована модель передбачає співіснування обох явищ в межах перехідного горизонту, «змішаного» за характером [Бруяко 2005, с. 19].

Проблематику процесів, які відбувалися в Середній Наддніпрянині в передскіфський і ранньоскіфський час, доволі детально розкрила М.М. Дараган [Дараган 2011]. Монографія присвячена введенню в науковий обіг знахідок з опорної пам'ятки передскіфського часу лісостепу – Жаботинського поселення. Базуючись на аналізі знахідок та їх контексту, дослідниця надає повну характеристику цих матеріалів. Опис керамічного комплексу супроводжується детальним розглядом різновидів та мотивів декору посудин, авторка часто використовує ті чи інші ознаки орнаменталістики як хроноіндикатори [Дараган 2011, с. 389, 393-394, 418, 423]. Дослідниця вказує на різноманітність та складність орнаментів жаботинської кераміки, для яких запропоновано типологію, що базується на принципах трьохрівневої системи організації візерунків [Дараган 2011, с. 412].

Також в роботі багато уваги присвячено порівнянню чорноліського та жаботинського керамічних комплексів. Передусім акцент зроблено на їх відмінностях, причину яких дослідниця вбачає не тільки в хронології, але й в різних витоках. Так, починаючи з Пізнього Чорнолісся, ключовими для формування лісостепової кераміки є впливи культури Козія-Сахарна на її ранньому етапі [Дараган 2011, с. 425]. Проте для ранньожаботинської геометрики актуальними є не тільки сахарнянські традиції в їх пізньому

прояві, але й інновації, походження яких пов'язане із культурою Басарабь. Загалом, саме починаючи з Раннього Жаботина, на думку М.М. Дараган, складається місцева лінія розвитку геометричної орнаменталії [Дараган 2011, с. 427].

Важливий доробок зробив Д.П. Куштан, що надав вичерпну характеристику розвитку культури населення півдня лісостепового Подніпров'я за доби пізньої бронзи [Куштан 2013]. Дослідник чітко окреслив хронологічні періоди, вказавши їхні ключові ознаки та хроноіндикатори. Багато уваги також надано формуванню керамічного комплексу та його орнаменталії, їх різноманітність та строкатість автор пояснює інтенсивними міжкультурними контактами [Куштан 2013, с. 42]. В роботі детально розглянуто витoki окремих груп кераміки із залученням широкого кола аналогій. Розглядаючи гальштатизацію лісостепових культур, автор вказує на багатоконпонентність цього процесу та особливості його розвитку для різних ареалів. Так, на її початку важливу роль відігравали впливи канельованого та прокресленого Гальштату, інтенсивність яких особливо відчутна в західній частині регіону [Куштан 2013, с. 42]. Подальший розвиток гальштатизації мав характер збільшення долі кераміки західного походження з притаманною їй орнаменталією. Проте автор наголошує на полікультурному характері керамічного комплексу лісостепових пам'яток, синкретичність яких обумовлена наявністю окрім гальштатських елементів ще й присутністю посуду східного і північного походження [Куштан 2013, с. 45].

Важко переоцінити важливість введення Я. П. Гершковичем в науковий обіг матеріалів Суботівського городища, що є опорною пам'яткою для розвитку лісостепових культур на переході діб пізньої бронзи – раннього заліза [Гершкович 2016]. Автор розробив доволі деталізовану типологію орнаментів кераміки пам'ятки, поділивши їх передусім за технікою нанесення на дві великі групи – заглиблений та пластичний декор. До першої з них віднесено 9 мотивів, які виокремлені за характером розміщення елементів та формою геометричних фігур (лінії, зигзаги, трикутники, тощо) і

можуть бути одно- чи багаторівневими [Гершкович 2016, с. 103]. Пластичний декор поділено на два типи – виступи та валики, останні з яких мають 6 різновидів.

Багато уваги автор приділив співвіднесенню орнаменту з категоріями посуду, вказавши на зв'язок між останніми та певними мотивами та їх стійкими поєднаннями [Гершкович 2016, с. 106]. Окрема частина роботи присвячена семантиці орнаментів посуду, в якій дослідник обґрунтовує тезу про відображення в них землеробських та космогонічних вірувань місцевого населення [Гершкович 2016, с. 149, 151-155]. Процес формування керамічного комплексу Суботівського городища автор розглядає як результат взаємодії декількох компонентів. Передусім це південно-західний, пов'язаний з ранньогальштатською традицією Карпато-Дунайського регіону, та північно-східний – малобудківсько-бондарихінський, корені якого сягають Верхнього Поволжжя [Гершкович 2016, с. 165-175]. Південно-східний компонент представлений «керамікою степового вигляду», яка є типовою для блоку культур від Поволжжя до Центрального Казахстану [Гершкович 2016, с. 175-177]. Проте важливу роль, на думку Я. П. Гершковича, у формуванні набору кераміки пам'ятки відігравали і місцеві білогрудівські традиції [Гершкович 2016, с. 178]. В роботі надано характеристику еволюції всього матеріального комплексу культури, яка в процесі гальштатизації з білогрудівської трансформується у чорноліську.

Роботи останніх років переважно присвячені як введенню в науковий обіг сучасних матеріалів розкопок, так і більш повній публікації та переоцінці колекцій вже відомих пам'яток. Проте в багатьох з них наявні і певні моделі культурогенетичних процесів на теренах Східної Європи, в яких врахований сьогоденний стан джерелознавчої бази та втілені більш сучасні підходи оцінки керамічних комплексів.

1.2.4. Основні проблеми у вивченні розвитку культури лісостепу в передскіфський період

Одну з головних проблем в дослідженні матеріальної культури лісостепових племен доби пізньої бронзи – раннього заліза пов'язано з джерелами формування її керамічного комплексу. Адже саме особливості походження форм і типів посуду, його орнаментативної значною мірою слугували дослідникам базою для відтворення загальної картини розвитку культур, відтак і історичних реконструкцій. Завважимо, що найбільш дискусійною є проблема причини змін у лісостеповій культурі на переході до чорноліського часу.

Традиційним є погляд, висловлений О.І. Тереножкіним і В.А. Іллінською, що корені білогрудівсько-чорноліської кераміки є місцевими і пов'язані походженням з лісостеповими передуючими культурами пізньої бронзи. Дослідники вбачають місцеві прототипи для більшості керамічних форм і орнаментів, впливи сусідніх культур, зокрема Балкано-Дунайського басейну, вважали незначними. Таким чином, визначальною є місцева лінія розвитку матеріальної культури [Тереножкин 1961, с. 60-81; Ильинская 1975, с. 116-145].

Натомість А.І. Мелюкова та Г.І. Смирнова наголошували на значному впливі гальштатських культур на формування кераміки лісостепу України. А.І. Мелюкова простежила поширення гальштатської кераміки у степовій та лісостеповій смугах, починаючи з доби пізньої бронзи, а найпотужнішим цей вплив був у пізньочорноліський час [Мелюкова 1979, с. 65-82]. Цю версію підтримала і доповнила за чорноліськими матеріалами Середнього Подністер'я Г.І. Смирнова [1983, с. 68-71]. Дослідниці пов'язали виникнення значної частини типів кераміки та орнаментативної чорноліської культури з просуванням на територію Молдови населення, яке лишило по собі старожитності сахарнянської групи. Це населення й стало передавачем впливів гальштатських культур, що зіграли значну роль у формуванні

керамічного комплексу лісостепу в цей час [Мелюкова 1979, с. 80; Смирнова 1983, с. 68-69]. Дещо пізніше до цієї гіпотези доєдналася Л.І. Крушельницька, щоправда лише стосовно Наддністрянських пам'яток.

Пізніше дослідники дещо зблизилися в поглядах, визнали синкретичний характер лісостепової культури передкіфського періоду. В.А. Іллінська та О.І. Тереножкін визнали певне значення гальштатських впливів на формування кераміки, але лише для західних пам'яток [Ильинская, Тереножкин 1983, с. 290-293, 302]. Своєю чергою А.І. Мелюкова [1989, с. 26] відзначила певну самобутність чорноліської орнаменталістики попри наявність значного числа прийшлих елементів і мотивів. Таким чином, дослідники зійшлися на синкретичному характері формування чорноліського матеріального комплексу, розбіжності зводяться, насамперед, до оцінки того, які компоненти – місцеві чи прийшли – вони визнають домінуючими.

Ще одну концепцію джерел формування лісостепової культури представила С. С. Березанська. Появу в комплексах білогрудівського часу окремих гальштатських форм дослідниця пояснювала культурними впливами, зближуючись у поглядах з А.І. Мелюковою. Стосовно ж чорноліського часу С. С. Березанська акцентувала увагу на значних змінах в лісостеповій культурі, які були результатом прямої міграції гальштатського населення до Середнього Подніпров'я [Березанська 1982, с. 200-203; 1988].

Один з ключових пунктів дискусії, а саме визначення ролі пам'яток типу Сахарна-Солончени, останнім часом знято завдяки чіткому культурному визначенні та передатуванню. Удавлення віку матеріалів, нині визначених як культура Козія-Сахарна, добра вивченість їх і належне обґрунтування цієї культури зробили дискусії навколо цього питання певною мірою безпредметними [Кашуба 2002]. Тим дивнішою є реанімація цієї дискусії з виходом насамперед монографії Л.І. Крушельницької [1998, с. 183-184], в якій дослідниця повернулася до моделі В.А. Іллінської та О.І. Тереножкіна, вади якої були спричинені насамперед тогочасним датуванням. Завважимо, що в попередніх роботах Л.І. Крушельницька займала стосовно ролі

гальштатських впливів позицію, значно ближчу до опонентів автохтонної гіпотези. М.Т. Кашуба [1999] жорстко розкритикувала основні положення Л.І. Крушельницької.

Ще одна проблема, піднята дослідниками досить давно, пов'язана з труднощами диференціації пізньочорноліських і ранньожаботинських матеріалів [Пефтіць 2004, с. 12]. В.А. Іллінська вказувала, що ранньожаботинські матеріали постають немов розчиненими в масі чорноліських і ранньоскіфських. На її думку, головні зміни відбулися саме в орнаменталізації посуду, хоча це сталося досить поступово і плавно [Ильинская 1975, с. 124-126, 176]. Особливості матеріалів Наддністрянських пам'яток уможливили Г.І. Смирновій поставити під сумнів взагалі необхідність виокремлення подібного етапу [Смирнова 1983, с. 70-71; Смирнова, Кашуба 1988, с. 26-27]. Більш помірковану позицію зайняла А.І. Мелюкова [1989, с. 24], вважаючи ранньожаботинський етап найпізнішим у розвитку чорноліської культури, оскільки він передує скіфській культурі.

Відсутність чітких ознак ранньожаботинського етапу, відмінності його від пам'яток попереднього часу викликає труднощі у визначенні хронологічної позиції окремих пам'яток. Наприклад, матеріали Григорівського городища Г.І. Смирнова [1983, с. 66] віднесла (хоча і з певними сумнівами) до пізньочорноліського часу, В.А. Іллінська та О.І. Тереножнін [1983, с. 291] назвали його пам'яткою перехідного типу, а А.І. Мелюкова визначила як ранньожаботинське (1989, 26). Дискусійною, на наш погляд, можна вважати пізньочорноліську інтерпретацію цілої низки пам'яток, орнамент кераміки з яких має, скоріше, ранньожаботинський характер [див.: Ванчугов, Кушнір 1980, с. 122; Винокур та ін. 1984, с. 45; Клочко, Скорый 1993, с. 60-61].

Суттєві зміни в хронології старожитностей ранньоскіфського типу, що відбуваються в останні десятиріччя, зумовили необхідність повернутися до проблеми датування жаботинського періоду і, зокрема, до питання його

співвідношення з пізньочорноліськими комплексами. Так, Г.І. Смирнова зробила спробу поточнити ситуацію, ввівши нове поняття – “финальная фаза позднего Чернолесья”, під яким мається на увазі саме ранній Жаботин [Смирнова 2001, с. 218]. Утім, ця проблема вже вийшла за межі лише хронологічної диференціації комплексів, останнім часом висловлено погляди і на користь культурної диференціації (Бруяко 1997; Кашуба 2000, с. 222-223). Означена концепція набула розвитку в роботах М. М. Дараган, яка переконливо обґрунтувала окреме місце Жаботинського етапу в хронологічній колонці Середньої Наддніпрянщини ранньозалізної доби [Дараган 2011].

Досить актуальною нині є проблема хронологічної позиції ранньочорноліського горизонту, що постала в зв'язку із загальною тенденцією до подавлення в цілому передскіфських пам'яток [Пефтіць 2004, с. 12]. Нагадаємо, що ранньочорноліські комплекси, яких на Середній Наддніпрянщині відомо не багато, досить давно і певною мірою автоматично були віднесені до доби пізньої бронзи. Вже тоді було завважено на близькості їх до попередніх, білогрудівських, матеріалів, більше того, їх розглядали як пізній варіант власне білогрудівської культури [Мелюкова 1989, с. 24]. Паралельно почав широко використовуватися термін “білогрудівсько-чорноліські комплекси”, поява якого є кращим свідченням розмитості критеріїв диференціації. Зокрема, В.А. Ромашко [1995, с. 73], узагальнюючи матеріали пам'яток лівобережного Передstepу, відзначив труднощі культурно-хронологічного розрізнення білогрудівських і ранньочорноліських комплексів, причину чого вбачає саме у відсутності суттєвих відмінностей між ними. В.Д. Рибалова [1999, с. 331], аналізуючи датування Наддністрянських пам'яток, однозначно ототожнює раннє Чорнолісся з пізньою фазою білогрудівської культури. Відзначимо, що одним з головних моментів цієї проблеми є визначення хронології нижнього горизонту Суботівського городища – ключового комплексу у відносній хронології передскіфського періоду Подніпров'я. Якщо О.І. Тереножкін

[1961, с. 56] розглядав ці матеріали як основу для виділення ранньочорноліських старожитностей, то С. С. Березанська віднесла їх до пізньобілогрудівського часу [1985, с. 502]. Новітньою можна вважати концепцію Я. П. Гершковича, який визначив матеріали землянок Суботова як ранішній етап розвитку білогрудівсько-чорноліської культури [Гершкович 2016, с. 193-194].

З накопиченням матеріалів розвідок і розкопок у різних частинах лісостепової зони досить серйозно постала і проблема локальних груп у межах культури та хронологічного співвіднесення їх. Сутність цієї проблеми криється, насамперед, у тих труднощах, з якими стикаються дослідники, намагаючись зіставити матеріали окремих ареалів з розробленою та досить детальною хронологічною колонкою Середнього Подніпров'я. Тут однією з найскладніших є проблема Наддністрянських пам'яток передскіфського часу. Вже під час перших активних досліджень цього регіону було відмічено їх специфічний характер порівняно з сусідніми, що стало основою виділення окремої групи скіфського часу, до якого певний час відносили й частину чорнолісько-жаботинських старожитностей [Мелюкова 1958, с. 19]. Згодом Л. І. Крушельницька [1985] за матеріалами поселення Непоротів виокремила локальну групу чорноліської культури під назвою "непоротівська", до складу якої віднесла більшість Наддністрянських пам'яток. Ще пізніше Г. І. Смирнова, скориставшись матеріалами двох пам'яток – поселення Дністровка та Григорівського городища, запропонувала дві локальні групи (Дністровка-Ленковці та Григорівка) і співвіднесла останню з власне непоротівською. Базою для такого висновку стало порівняння вказаних пам'яток між собою та з іншими комплексами регіону із застосуванням статистичних даних [Смирнова, Кашуба 1998, с. 18-28]. Л. І. Крушельницька [1998, с. 189-190] жорстко розкритикували ці висновки, що стало одним з ключових моментів її монографії. Додамо, що дискутуються не тільки критерії виділення локальної групи як такої, а й синхронізація комплексів

між собою, хоча опоненти апелюють насамперед до Середньодніпровської хронології.

Подібна непроста ситуація склалася також з культурним і хронологічним визначенням матеріалів Лівобережного лісостепу. Основу її пов'язують з гіпотезою про можливе переселення правобережного населення на лівий беріг Дніпра у пізньочорноліський час і стосунками його з носіями бондарихінської культури. Традиційно останню хронологічно зіставляли з чорноліським горизонтом (в основному з Чорноліссям-II) і лише після розкопок Г.Т. Ковпаненко було поставлено питання про можливу експансію правобережного населення на Поворскля. Саме тут дослідниця на поселеннях Хухра та Ницаха виявила чорноліські матеріали, які стратиграфічно перекривали бондарихінські [Ковпаненко 1967, с. 15-21]. Ці висновки дослідниці стали предметом певних суперечок, хоча й не сягали запеклої дискусії, проте породили значну кількість версій.

Детально історію цього питання представлено в працях В.А. Ромашка [1995, с. 7-12; 1998, с. 79-81], тож зосередимося на ключових моментах. Одразу вкажемо, що через полярні погляди та, особливо враховуючи зміни поглядів дослідників, часом досить радикальні, складно згрупувати їхні думки. Аналізуючи погляди науковців, можна стверджувати, що ця проблема має два ключові моменти: оцінка лівобережних матеріалів (хронологічно та культурно) і визначення на основі цього характеру етнокультурних процесів на Лівобережжі. Усі визнають присутність тут населення, культура якого пов'язана з правобережними традиціями, для жаботинського періоду. Це підтверджується низкою пам'яток, датування ранніх горизонтів яких щонайменше ранньожаботинським часом не викликає сумнівів: ранні матеріали Західного Більського городища, Пожарної Балки тощо [Андриєнко 2001, с. 59; Шрамко 1972].

Важливим аспектом проблеми є культурна інтерпретація низки поселень басейну р. Орелі, визначених як ранньочорноліські [Беляєв 1977, с. 47; 1981, с. 70; Ромашко 1995, с. 54-57]. Така оцінка їх тривалий час визнавалася

майже одностайно. Щоправда за останні десятиріччя таке трактування втратило чимало прибічників, бо накопичення матеріалів розкопок демонструє складнішу ситуацію, що спричинило закономірні сумніви в однозначності цих висновків. Зокрема, майже повна відсутність на цих пам'ятках чорноліського кухонного посуду привела дослідників до трактування цієї проблеми як насамперед інтерпретації т. зв. “чорноліської столової кераміки”.

Вкажемо, що більшість дослідників, незалежно від поглядів, визнають наявність “чорноліської кераміки” на лівобережних поселеннях, щоправда розуміють це по-різному – або як результат переселення, або лише як наслідки культурних контактів. Поточнення поняття “чорноліська кераміка” Я.П. Гершковичем через введення терміну “білогрудівсько-чорноліська керамічна серія” передбачає ширший погляд на тривалість і характер зв'язків населення вказаних регіонів. Це значною мірою співпадає з позицією самого дослідника, який розглядає цю кераміку в межах концепції значних міжкультурних контактів як спільне для значного ареалу коло посуду нижньодунайського походження – т. зв. група західного походження [Гершкович 1998, с. 72, 75]. У будь-якому разі розширення хронологічного діапазону цієї проблеми, насамперед, у бік подавнення, обґрунтовано В.А. Ромашком [1995, с. 8]. Своєрідне пояснення наявності подібного посуду на лівобережних пам'ятках представлено в одній з робіт автора [1998, с. 90-95]. На основі статистичного і формального аналізу орнаменталістики дослідник дійшов висновку про її пізньозрубні корені, відкинувши таким чином версію про чорноліське походження, якої дотримувався доти. Новації В.А. Ромашка спричинили ґрунтовну критику [Гершкович 1998, с. 78; Горбов, Усачук 2001, с. 43].

Найжорсткішу критику викликала версія про міграцію правобережного населення (і загалом його присутності тут) саме в пізньочорноліський час, що спиралася на стратиграфічних спостереженнях і хронологічних висновках [Шрамко 1972, с. 153-155; Буйнов 1981]. Втім, матеріали розкопок на

Лівобережному Подніпров'ї уможливили Н.П. Шевченко аргументовано підтримати міграційну версію [1996, с. 29-33]. Найповніше гіпотезу про тривалу експансію правобережного населення представили О.Б. Супруненко та І.М. Кулатова [2003, с. 35-36], що запропонували два етапи цього процесу і обґрунтували хронологію їх.

Останнім часом певні розробки в цьому напрямку були проведені А.В. Корохіною, яка підтвердила наявність чорноліського горизонту на поселенні біля с. Ницахи [2011]. Так, дослідниця відмітила, що чорноліська кераміка «..представлена на пам'ятці досить виразно та постає як самостійна група.» [Корохіна 2011, с. 218]. На основі порівняння матеріалів Ницахи із синхронними комплексами, зроблено висновок про складний характер освоєння басейну Ворскли правобережними племенами. Цей процес мав характер інфільтрації окремих груп населення і передбачав як витиснення місцевих мешканців так і сумісне проживання із ними [Корохіна 2011, с. 226].

Звісно, проблему особливостей локальних пам'яток не можна зводити лише до оцінки керамічного комплексу, вірніше його специфіки та характеру формування. Важливим є саме момент розуміння складності етнокультурних процесів, які відбувалися в контактних зонах (Наддністрянщина та Лівобережжя) на переході від пізньобронзової доби до ранньозалізної. Можна вказати низку аспектів цієї проблеми: 1) невизначеність критеріїв оцінки локальності тієї чи іншої групи пам'яток; 2) труднощі у синхронізації пам'яток і між собою, і з хронологією середньодніпровських комплексів; 3) відсутність чітких ознак культурної належності комплексів.

Розширення цієї проблематики, збільшення її аспектів, відтак і поглядів, передбачає одним з кроків до поліпшення ситуації насамперед певну переоцінку саме центральних (середньодніпровських) пам'яток. Аналіз наддніпрянських матеріалів з урахуванням сучасних даних про хронологію є необхідною умовою розробки досі не визначених критеріїв.

Найбільш вразливим місцем загальної картини історичних процесів, реконструйованої вітчизняними науковцями, безперечно є хронологічне співвідношення пам'яток різних регіонів, і з центральними, і в самих локальних групах. Накопичення матеріалів в останні десятиріччя, перегляд уже відомих комплексів, розширення сфери охоплених дослідженнями територій зумовили той факт, що традиційні погляди щодо формування лісостепової культури значною мірою не відповідають ускладненню картини етнокультурних процесів. Певним кроком до вирішення цілого кола питань може стати детальний аналіз і виведення опрацювання матеріалів на наблизений до сучасних вимог рівень.

Як уже відзначалося, в науковому середовищі поширено погляди стосовно окремих аспектів розвитку лісостепової культури в передскіфський час, що базуються на висновках, зроблених ще в 50-і рр. Завважимо, що рівень публікації більшості пам'яток, розкопки яких провадили у 50 – 60-ті рр., значною мірою не відповідає вимогам нинішнього часу та навряд чи уможливило скористатися ними. Виходячи з важливості керамічних матеріалів для дослідження культури лісостепоного населення, одним з найменш слабких моментів можна визнати методичні засади роботи з таким складним джерелом як орнаментация кераміки. Проте, надаючи значну увагу їй як етнокультурному і хронологічному показнику, дослідники при характеристиці декору не виходили за межі суто описового рівня. Як правило, обмежувалися лише констатацією наявності чи відсутності якогось декору, його стислою характеристикою та оцінкою наявності в конкретних комплексах, обмежуючись висловами на кшталт “домінує”, “переважає” чи “представлений незначною кількістю”. Це суттєво зменшує можливість скористатися висновками, адже рівень складності проблем вимагає чіткіших критеріїв і методів висвітлення матеріалів. За останні два десятиріччя було всього декілька спроб оцінити лісостепові керамічні комплекси передскіфського часу (типів посуду, їх орнаментация), спираючись на статистику [Смирнова, Кашуба 1988; Ромашко 1998; Кашуба 2001;

Дараган 2011; Гершкович 2016]. Попри дискусійність окремих висновків, отриманих у ході цих досліджень, можна стверджувати, що вони постають значно більше обґрунтованими, особливо на тлі більшості публікацій.

Як неодноразово відзначалося, дослідники тривалий час використовують окремі ознаки орнаменту посуду як надійні хронологічні та етнокультурні показники в дослідженні проблем передскіфського часу. Проте розбіжності поглядів вказують на певні приховані резерви цього джерела. Понад те, використання нових методів в його оцінці уможливають зробити певні кроки до вирішення ключових проблем передскіфського періоду.

1.2.5. Основні методичні засади опрацювання орнаменталії посуду

Оскільки склалася певна традиція у використанні певних термінів щодо орнаменталії, аби запобігти виникненню плутанини, скористаємося наявними визначеннями, корегуючи їх залежно від матеріалів. Аналіз історії цього питання базується на трьох аспектах: 1) визначення основних критеріїв (ознак), якими користувалися дослідники при характеристиці окремих компонентів декору; 2) виокремлення принципів систематики орнаментів і наявні схеми підпорядкування їхніх компонентів; 3) врахування матеріалів у якомога повнішому масиві з метою перевірки правильності тих чи інших визначень.

1.2.5.1. Аналіз термінологічного апарату стосовно орнаментики у вітчизняній історіографії

У вітчизняній історіографії з вивчення керамічного комплексу лісостепу передскіфського часу склався певний набір класифікаційних термінів стосовно різновидів декору, заснований на упорядкуванні їх за формою елементів, мотивів орнаменту та технікою їх нанесення.

Від самого початку дослідження лісостепової культури передскіфського періоду з'явився цілий арсенал спільних для більшості дослідників визначень стосовно техніки орнаментациї та різновидів орнаменту. Характеризуючи кераміку, дослідники, як правило, зосереджували свою увагу на техніці нанесення декору більше, ніж на особливостях мотивів. Досить часто вказували на особливості створення валикового декору, використовуючи терміни на кшталт “слабко вироблений”, “відтягнутий”, “наліпний” [Покровська 1951 с. 194; Тереножкін 1951, с. 176]. Користалися дослідники і терміном “зубчастий чекан”, з часом замінений на більш широковживаний “зубчастий штамп” [Тереножкін 1951, 176; Березанская, Титенко 1952/176, с. 80-81]. Так склалися уявлення саме про головні техніки декорування, які поклали в основу розподілу різновидів орнаменту – наліпний (валик і виступи), заглиблений (пальцеві вдавлення, наколи), прокреслений і штампований декор.

Пізніше, з оформленням головних концепцій, виникла необхідність у більш деталізованій характеристиці орнаментациї, особливо з огляду на окреслення певних її хронологічних властивостей. Саме тоді остаточно закріпився комплексний підхід, згідно з яким декорування керамічного посуду розглядається у межах поділу самої кераміки на окремі категорії. В основній своїй роботі з цієї проблематики О.І. Тереножкін подібним чином характеризує керамічний комплекс культур передскіфського часу: розглядає кухонний посуд і відповідно різновиди його декору, потім типи столового посуду і орнаментацию [Тереножкин 1961, с. 47-82]. Така схема подання характеристики кераміки, основи якої були закладені в публікаціях початку 50-х рр., використовується практично в усіх публікаціях і узагальненнях донині. Головною її рисою, як відзначалося, є підлеглість впорядкування різновидів орнаменту до типології форм посуду.

В той же час полеміка навколо проблем розвитку лісостепової культури і зокрема використання в аргументації особливостей орнаментациї, змушували

дослідників розглядати орнамент як такий, незалежно від самого посуду [Ильинская 1975, с. 125; Мелюкова 1979, с. 78-83].

Для кращого розуміння причин виникнення подібного складу термінів визначимо насамперед критерії, якими керувалися дослідники при характеристиці орнаментациї та винайденні визначень.

Передусім це власне техніка нанесення орнаментів. Практично всі дослідники, характеризуючи декор посуду, часто віддають пріоритет саме їй. Зазвичай використовуються такі визначення як “засіб нанесення орнаменту”, “прийоми орнаментациї” та “тип декорування”, що насправді означає одне й те само. Загалом ці поняття передбачають цілий комплекс ознак, які можуть корелюватися між собою:

- характеристика орнаментира: штамп, пучки пальців, загострена паличка тощо;
- особливості нанесення декору: прокреслений, наліпний чи штампований, відтягнутий тощо;
- комбінованість різних технік нанесення декору в межах однієї орнаментальної композиції.

Важливими є також морфологічні ознаки:

- розмір елемента (крупно-, середньо- та дрібнозубчастий штамп, масивні наліпи, маленькі шишечки тощо);
- загальна форма мотивів, як правило, асоціюється з геометричною фігурою (трикутник, коло, ромб тощо)
- якась особливість форми, що асоціюється з певним об’єктом, стає визначальною (зубчастий, соскоподібний, пелюсткоподібний тощо).

Не менш важливою є функціональність. Цей критерій зрідка використовується при характеристиці різновидів орнаменту, що й зрозуміло, позаяк про подібне використання тих чи інших елементів декору можна судити лише приблизно. Більше того, застосування його в окремих випадках ставить під сумнів необхідність відносити цей елемент посудини власне до орнаментациї. Для досліджуваного часу це стосується головно різноманітної

форми наліпних виступів, стосовно яких вказується можливість їх утилітарного призначення. Практично єдиним визначенням є поняття “виступи-упори”, також функція “упору” іноді надається наліпним елементам на ручках черпаків.

Також часто дослідники при описі орнаментациї звертали увагу на розміщенні декору на різних частинах поверхні посудини. Важливість цієї ознаки підкреслюється хоча б наявністю своєрідної класифікації орнаментів, заснованої головню саме на пріоритеті цього критерію [Ромашко 1998]. Завважимо, що сама можливість подібного впорядкування, а також використання його як основи типології, є можливою лише для геометричного орнаменту. Це видно з роботи В.А. Ромашка, в якій всі виділені “елементи декору” – це різні типи виключно геометричних візерунків.

Значно рідше вживали таку рису орнаментів як їх композиційність, що визначає місце окремих візерунків стосовно інших, так би мовити внутрішні зв’язки між ними. Досить часто для характеристики місця компонента в загальній схемі композиції використовуються визначення “обмежує”, “відділяє”, “облямовує”, “допоміжний”, “підпорядкований” тощо.

Аналіз праць демонструє, що на рівні загальної характеристики орнаментациї категорій і форм посуду дослідники акцентують увагу на техніці нанесення декору. Водночас, деталізуючи опис конкретних орнаментів і візерунків, вони більше використовують морфологічні ознаки. Сумарно подібна логіка має такий вигляд: пропонується наявність двох основних компонентів – елементів і мотивів на основі комбінування яких побудовано геометричні композиції. Тобто, пропонується трирівнева система – елемент, мотив і композиція. Подібна термінологія, як і систематика головню стосуються саме геометричних візерунків, негеометричний (наліпний, рельєфний) декор, як правило, з цієї логіки випадає.

1.2.5.2. Метод структурного аналізу орнаментів

Опис та класифікація орнаментів, особливо це стосується геометричних візерунків, передбачає використання більш широкого підходу, який би враховував не тільки археологічні реалії, але й властивості орнаменту як певної системи зображень.

Однією з таких ґрунтовних розробок є праця З.Р. Тараян, присвячена орнаментам Вірменії [1989], в якій авторка продемонструвала розвиток орнаменту як певного феномену в культурі. Ключовими його ознаками визначаються ритм та симетрія, які відображають, на думку дослідниці, первинні уявлення про такі явища як час та простір. Повторюваність елементів та мотивів таким чином пояснюється зображенням системи світового порядку [Тараян 1989, с. 7].

В праці орнамент розглядається як ієрархічна система, що складається з декількох рівнів. Перший з них представлений поняттям «елемент», що являє собою кінцеву, неподільну складову, яка формується з однакових частин. Поєднані певним чином вони утворюють наступний рівень – мотив, який було визначено як сукупність елементів, які зупинені на певній стадії формоутворення і наділені певним семантичним навантаженням [Тараян 1989, с. 16].

Ключовою рисою утворення мотивів, на думку З.Р. Тараян, є їх розміщення згідно симетричним перетворенням. За цією ознакою всі орнаменти дослідниці поділяє на три основних різновиди: бордюр, сітка та розетка [Тараян 1989, с. 17]. У першому випадку суміщення елементів відбувається вздовж однієї прямої, яка залишається нерухомою, завдяки чому утворюється орнаменти у вигляді смуги. Означена пряма є віссю мотиву, який має обмежену площину, окреслену двома лініями. [Тараян 1989, с. 36].

Сітка є більш складним варіантом, який формує специфічну площину, особливістю якого є наявність точки пересічення двох вісей симетрії. В залежності від того яким чином відбувається перехрещення горизонтальної та

вертикальної вісей, вона може бути прямою, чи навскісною. [Тараян 1989, с. 38]. Орнаменти з навскісними осями переносів створюють враження руху навскіс, а в разі горизонтальної вісі симетрії підкреслюють рух по горизонталі. Найбільш складною є розетка – замкнена фігура, створена на симетрії обертання, яке відбувається навколо однієї точки [Тараян 1989, с. 29].

Таким чином, орнамент розглядається як множинність рівномірних послідовностей тотожних фігур, підкорених ритмічній послідовності. Саме ритм слугує завданню побудови замкненої системи [Тараян 1989, с. 26].

Завважимо, що рівень складності окремих геометричних композицій і необхідність урахування їхнього ідеологічного навантаження потребує складнішої, ніж трирівнева схема, систематики візерунків. Підхід, що задовольняє цій потребі, висунула О.В. Волкова стосовно орнаменталі фат'янівської кераміки [1996]. Суттєвим порівняно з традиційним підходом є введення рівня “образ”, який уможлиблює розглядати всю сукупність орнаменталі через існування окремих структур (геометричних фігур) незалежно від того, яку техніку декорування використано при їх створенні. Фактично традиційне визначення “мотив” розділяється на певні фігури (образи) і власне мотиви (послідовність фігур.), що уможлиблює вивести класифікацію на інший рівень. Завдяки цьому стають більш очевидними зв'язки та взаємопов'язаність окремих компонентів декору в композиції.

Елемент – це найменша “клітина” конкретного орнаменту, як відбиток штампа, пряма лінія прокресленого декору, пальцевий відтиск. Саме на рівні елементів найбільшу роль відіграє такий критерій як техніка нанесення, саме він є найбільш визначним для розуміння відмінностей цього рівня від інших. Традиційно елементи отримували назви, виходячи з асоціацій їхньої форми з певними предметами чи знаками, що підкреслює важливість і морфологічного критерію. Всі подальші рівні вирізняються насамперед кількісним показником, бо елемент – це окрема одиниця, яка не передбачає

наявність будь-якої послідовності. У технологічному сенсі елемент передбачає саме одноразовість дії, її повторюваність – це вже інший стан.

Схема – найпростіша сукупність декількох елементів, переважно однакових, поєднаних у певній послідовності. Її вирізняє підпорядкованість певному контуру чи геометричній фігурі. Можна говорити, що саме для цього рівня (схеми) впевнено можна стверджувати певний інформаційний (сакральний) сенс орнаментів. Саме це, набуття певного значення, характеризує рівень схем, його відмінність від елементів, які є суто технологічним рівнем. Відмовляючи в такому наповненні окремому елементу, наприклад відбитку кільцеподібного штампу, який вже сам по собі вважається символом (скоріш за все, солярним), варто базуватися на розумінні важливості “вписаності” кожного компонента в загальну композицію.

Мотив – послідовність певного варіанту чи варіантів окремої схеми, в основі якого лежить чітка послідовність їх чи повторювання. Найважливішою характеристикою мотиву є такий показник як принцип розміщення схем стосовно одна одної.

Найскладнішим рівнем візерунків є **композиція**, тобто власне конкретні приклади компонування орнаментів в окремі схеми, серед яких є стійкі комбінації мотивів, або т. зв. сюжети. Їхнє поєднання відбувається за певними принципами, які визначають стилістичні особливості геометричного стилю.

На таку 4-рівневу структуру ми й будемо орієнтуватися, зрозуміло, пристосовуючи її до конкретного матеріалу і вживаної щодо нього конкретної термінології.

РОЗДІЛ 2

ТЕХНІКА ОРНАМЕНТАЦІЇ ТА ЇЇ ВПОРЯДКУВАННЯ

Аналіз оздоблення керамічного комплексу розпочнемо з технологічного аспекту: яким способом наносили орнамент, на яку частину посудини тощо, по тому звернемося до схем та мотивів, а також до композицій.

2.1. Прийоми орнаментациї

Оцінка технік декорування передбачає врахування максимальної кількості їх аспектів, проте навряд чи це можливо з огляду на особливості археологічного дослідження. Так, зокрема, важливим є сам спосіб декорування – особливості руху орнаменту, за допомогою якого відбувалося нанесення елементів декору на поверхню посудини. Не менш важливими є властивості самого інструменту, зокрема, форма його робочої частини. Додатковими параметрами є кут розміщення орнаменту відносно поверхні, сила натискання тощо. Впевнено встановити всі означені показники неможливо, тож враховувати будемо передусім морфологію самих відбитків, а також місце їх в системі декору посудин. Подібний підхід визначений самою збереженістю знахідок, зокрема, їх фрагментарністю та незначною кількістю знахідок інструментів для нанесення декору.

Хоча маємо лише декілька способів орнаментациї, кожен з них має варіації, що й надає різноманітності оздобленню посуду. Кожна з технік в межах роботи має кодування латинськими літерами, що зумовлено необхідністю її відмічення на рівні опису мотивів. Наприклад, канелюри позначаються літерою «**h**», а мотив «драбинка» (тип **VI**), який виконаний цією технікою відповідно має маркування «**VI h**».

2.1.1. Наскрізна техніка

Цей спосіб декорування – доволі простий і зводиться до нанесення на вінцях невеличких отворів або імітації їх. Зовні проколи частково подібні до технічних отворів, просвердлених для ремонту пошкодженої посудини. Проте на відміну від останніх, вони не мали утилітарного призначення, через що їх традиційно розглядають як орнаментацию.

2.1.1.1. Проколи/псевдопроколи (А). Це наскрізні отвори, що наносили круглою в перетині паличкою, якою продавлювали стінку вінця з внутрішнього боку, про що свідчить ободок глини ззовні. Робили їх одним інструментом, оскільки на одній посудині вони однакові за розміром, здебільшого діаметр їх становить до 5 мм (рис. 1: 1–3, 5–7). Різновидом їх є псевдопроколи, цебто не доведені до кінця проколи, що ззовні виступають опуклою вичавленої глини, через що цей різновид декору має ще назву “перлини” (рис. 1: 4, 8).

2.1.2. Наліпний декор

Тут вирізняємо два варіанти.

2.1.2.1. Валик (В). Це глиняний джгут, наліплений на посудину, і який зазвичай оперізує її (рис. 2). Рідше його відтягували з глиняної маси самої посудини. Особливістю його є підтрикутний в перетині профіль. Поверхня валика лишалася гладенькою або її деформували заглибленими елементами декору. Їх робили з різною силою і спрямуванням натиску, через що ступінь деформації валика дещо різниться, іноді доволі суттєво. Валик є основним елементом декору простих горщиків.

2.1.2.2. Виступи/видуви (С). Їх представлено значним розмаїттям форм, які доволі важко піддаються класифікації (рис. 3 – 6). Що їх поєднує, то це

спільна техніка створення. Це наліпи на зовнішній поверхні посудини, яким надавали певної конфігурації. Деякі різновиди наліпних виступів були міцно прикріплені до корпусу посудини (корчаги) на кшталт ручки черпака: її нижній край вставляли в отвір у стінці посудини і ретельно замазували глиною [Тереножкин 1961, с. 48, рис. 25: 9]. Це вказує на використання наліпів як ручок-упорів, що мали витримати значне навантаження при переміщенні посудини, яка навіть порожня мала відчутну вагу. Наявність на виступах затертості вочевидь з'явилася внаслідок використання їх саме таким чином. Не виключено, що така особливість їх частини як спрямованість навскіс доверху може бути зумовлена саме цими потребами (рис. 3: 7, 8). Різновидом цієї техніки є видуви – опуклі порожнини, вичавлені зсередини, які також поправляли глиною. Ззовні вони утворюють виступи, за формою подібні до наліпних (рис. 6: 1-6).

2.1.3. Заглиблений орнамент

До цього різновиду декорування відносимо всі інші техніки, які утворюють на поверхні заглиблення різного характеру у вигляді поодиноких елементів або ліній. Власне комбінування їх у певній послідовності було основним методом створення геометричних орнаментів – від простих до складних візерунків

2.1.3.1. Деформуючі техніки (D). Сюди віднесено найпростіші різновиди заглибленого декору, які зазвичай не вимагають використання спеціально виготовлених інструментів. Попри деякі відмінності у виконанні спільною прикметою їх є використання для деформації профільованих контурів посудини. Передусім це ті частини, які мають злам – край вінець і валик. Деформовані, вони набувають так би мовити, “розірваного” вигляду. Підкреслимо, що це стосується верхніх частин посуду, значимих для декорування.

2.1.3.1.1. Пальцево-нігтьове вдавнення (D1). Таку техніку застосовували, насамперед, для оформлення валикового декору (рис. 2). Вдавнення робили пальцем, ступінь деформації різнився залежно від сили натискання. Іноді вдавнення – неглибокі, ледь помітні та майже не змінюють форму валика чи вінець (рис. 2: 1, 5), іноді валик практично “розмазувався” по поверхні посудини (рис. 2: 3). Залежно від кута натиску відтиск міг мати і слід від нігтя – неглибоку боріздку, орієнтовану вертикально (рис. 2: 5; 7: 3).

2.1.3.1.2. Насічка/нарізка (D2). Такі елементи візерунку наносили якимось інструментом, який складно ідентифікувати. Ймовірно, для цього використовували паличку або різець (ніж чи кістяну пластину), якими проводили по валику чи краю вінець скісні насічки чи риски (рис. 8).

Завважимо, що деформуючі елементи використовувалися переважно як допоміжні, найчастіше для деформування валикового декору. Значно рідше їх застосовували для формування самостійного орнаменту, передусім для прикрашання краю посудини (рис. 8: 1, 2, 4-6).

2.1.3.2. Прокреслений/врізаний орнамент (E)

Ця техніка декору доволі проста, близька до попередніх різновидів через використання найпростіших орнаментирів – палички або різця. На відміну від насічок і нарізок, які наносили окремим коротким рухом, тут нанесення декору мало характер протягування кінчику інструменту по поверхні посудини із певним заглибленням. Відмінності між прокресленим і врізаним варіантами декору полягають у інструменті, який вживався для нанесення ліній. В першому випадку використовували паличку із заокругленим кінчиком, завдяки чому формувалася заглиблена лінія, півовальна у перетині. Якщо інструмент був масивним, то відбувалася відчутна виїмка глини і лінія могла бути доволі глибокою і відчутно широкою, що зближує їх із канельованим декором. Через це на деяких зразках впевнено визначити, чи це прокреслений декор чи слабкий

канельований буває доволі важко. Для нанесення врізаного орнаменту застосовували плаский різець, отримана лінія в перетині була звужено-конічна. Вона іноді доволі глибока, причому виїмка маси майже не відбувалася.

Варто відмітити, що для цього періоду дослідники іноді відрізняють прокреслену та врізану техніки, хоча вони багато в чому подібні і дублюються при виконанні однакових візерунків. Так, М.Т. Кашуба відмічає вживання прокресленої техніки в орнаментуванні ранньосахарнянського посуду як архаїчну ознаку, генетично пов'язану із керамікою типу Холеркань-Тамеоань; врізана техніка є більш пізньою [Кашуба 2000, с. 340]. Подібне розрізнення вказується Н.А. Гаврилюк для посудин із степових поховань – характеристикою посудин, вироблених саме степовиками, авторка вважає використання прокресленого, а не врізаного декорування. Останнє ж розглядається як характеристика орнаментування лісостепової кераміки, що трапляється в підкурганних похованнях [Гаврилюк 1999, с. 91]. В межах цієї роботи прокреслений і врізаний декор розглядаються разом, відмінності між ними не є актуальними для посуду означеної доби.

2.1.3.3. Техніка штампованого декору (F)

Особливість її становить використання не лише якихось простих знарядь, а й спеціальних – т. зв. штампів, або орнаментирів. Ті зразки їх, що походять з лісостепових пам'яток передскіфського часу, за матеріалом виготовлення поділяються на кістяні та керамічні (рис. 9).

Єдиний кістяний штамп походить з поселення Хухра в Посуллі. Орнаментир уцілів частково, довжина його 87 мм, ширина в товщій частині становить 22 мм (рис. 9: 1). Має вигляд вузької пластини, на одному з подовжених боків якої нанесено паралельні насічки, що утворюють зубці завширшки 15–20 мм. Довжина вцілілої ділянки з зубцями (їх 18) становить 46 мм. Знахідка походить із закритого комплексу – напівземлянки в розкопі

IV, де, крім кераміки, також знайдено фрагмент залізного серпа. Автор розкопок, Г.Т. Ковпаненко, віднесла штамп до матеріалів пізньочорноліського горизонту пам'ятки [1967, 17, 36, рис. 14: 14]. Знахідки таких виробів є серед матеріалів Ранньої Сахарни [Кашуба 2000, рис. XXIX, 22].

Глиняних штампів відомо більше. Таким є штамп з Суботівського городища. Це овальна пластина з потовщеною спинкою і дугастим трохи загостреним нижнім краєм з дрібними зубчиками, яких нараховується 28 [Тереножкин 1961, с. 50, рис. 46: 4]. Він зберігся повністю, його довжина становить 72 мм, завтовшки він 2,5 мм (рис. 9: 2).

Штамп з Московського городища – це фрагмент знаряддя завдовжки 28 мм. У перетині штамп – овально-плаский, має ручку з отвором, спрямовану під тупим кутом до робочої частини (рис. 9: 3). Вона має вигляд увігнутої дуги з вирізаними гострими зубцями, з яких уціліло п'ять [Тереножкин 1961, рис. 25: 10]. В літературі він помилково фігурує як кістяний, але перевірка тесту щоденника та звіту, а також фотографія з останнього, не залишає сумнівів, що матеріалом виготовлення є саме кераміка. Сам виріб, як і вся колекція з досліджень Московської гори, відсутній у фондах ІА НАНУ.

Штамп з поселення Плісків-Чернявки – комбінований (двобічний) орнаментир, призначений для нанесення двох різновидів відтисків – зубчастих і кільцеподібних (рис. 9: 4). Фактично він є ускладненим варіантом попереднього знаряддя і відрізняється від нього ручкою, яка має кільцеве заглиблення на кінці, що теж слугувало штампом [Мовша 1962, с. 57, рис. 21: 1].

З Григорівського городища походить декілька штампів. Один з них – подібний за формою на попередній, хоча надто ушкоджений, аби достеменно говорити це [Смирнова 1983, рис. 6: 5] (рис. 9: 7). Інші орнаментири були призначені для створення різних варіантів S-подібних відбитків (рис. 9: 5, 6).

Ці штампи (два зразки) – овальні в перетині стрижні з розширеними кінцями, оформленими у вигляді літери S [там само, рис. 8: 7, 8].

Штамп з Дністровки – двобічний, для нанесення зубчастих та кільцеподібних відтисків, ідентичний орнаментам з Плісків-Чернявки і Григорівського городища [Смирнова 1985, рис. 9: 1].

Вкажемо, що форма глиняних штампів і характер відтисків, які ними наносили, мають чіткі аналогії серед матеріалів культур західного кола. Такі двобічні, або комбіновані, орнаменти є типовою знахідкою для цілої низки культур: Бабадаг, Козія-Сахарна, Інсула-Банулуй і Пшенічево (Morintz, Roman 1969, Fig. 7: 10; Morintz 1987, Fig. 11: 2; Topoleanu, Juganaru 1995, Fig XV: 3; Iconomu 1997, Fig. 5: 3, 6; Кашуба 2000, табл. XXVI: 1-5, 10; Ничик, Аилинкэй 2003]. Спільною рисою керамічних штампів із зубцями є дугаста робоча частина. Завважимо, що в пам'ятках білогрудівського горизонту орнаментів наразі не виявлено. Проте характер зубчастих відтисків на білогрудівській кераміці, їх певна «неохайність» свідчить швидше на користь використання кістяних виробів. Останні, на відміну від керамічних мали прямий робочий край, що ускладнювало контроль за рухом орнаменту по поверхні посудини.

Штампований декор – доволі різноманітний, проте його можна поділити на два різновиди – зубчасті та фігурні штампи. Такий поділ зумовлений не стільки відмінностями форми та нанесення відтисків, скільки особливостями їх застосування в створенні орнаментів. Так зубчастим штампом утворювали основні лінії геометричних фігур, в той час як фігурні відтиски застосовували переважно як допоміжні елементи – в ключових місцях візерунків, зокрема, кутах геометричних фігур, або для підкреслення меж композиції. Зазвичай їх комбінують з іншими техніками, передусім із зубчастим, проте зустрічаються і випадки використання для візерунків виключно фігурних відтисків.

2.1.3.3.1. Зубчастий штамп (F1). Відтиски мають вигляд видовженого заглиблення із рядком прямокутних ямок, які є «негативами» зубців інструменту. Залежно від форми зубців, маємо два різновиди

відбитків: дрібно- та крупнозубчастий. В першому випадку ямки більш витягнуті та вузькі, вони розташовані щільно одна до одної (рис. 10: 1). У другому – заглиблення квадратні за формою, чіткіше окреслені, між ними є відчутні проміжки (рис. 10: 2). Крупнозубчастий штамп також має додатковий варіант – т. зв. “псевдошнуровий”, для якого характерними є навскісні ямки (рис. 10: 3). Цей варіант у західній літературі отримав назву “торквес”, лат. *torques* [Ничик, Аилинкэй 2003, с. 101]. Ймовірно, декорування відбувалося за рахунок прокатування робочої частини штампу по поверхні посудини, тому пасмо подібного орнаменту складається з окремих відрізків, кожен з яких відповідає одному відтиску робочої частини. На це вказує зафіксована в деяких випадках слабкість відтисків крайніх зубців і більша заглибленість центральних. Важливою особливістю техніки зубчастого штампу є те, що вона, як і прокреслений декор, використовується передусім для створення геометричних фігур. Одні й ті ж мотиви – зигзаги, трикутники або «паркет», можуть бути утворені прокресленими лініями або зубчастими відтисками.

2.1.3.3.2. Фігурні штампи (F2). Процес нанесення відбитків мав характер не прокатування, як у випадку із зубчастим декором, а штампування. Робочою частиною інструменту в напрямі перпендикулярному до поверхні посудини відтискали заглиблення.

Прямий штамп дає відтиски у вигляді видовженого заглиблення, трохи розширеного в центральній частині і звуженого на його кінцях (рис. 10: 4). Ймовірно, робоча частина інструменту мала загострений та опуклий край. Від звичайних нарізок прямий штамп відрізняє більш правильна форма та застосування в геометричній орнаменталі.

Круглі відтиски. Від наколів, на які вони певною мірою подібні, їх відрізняє правильна форма відтисків, фіксована глибина і більший діаметр, що побічно вказує на застосування спеціального знаряддя для нанесення їх (рис. 10: 5). Круглі ямки з’являються в чорноліській час, де ними прикрашали верхівки кутів зигзагів і трикутників, виконаних зубчастими

відбитками чи прокреслених [Покровська 1952, табл. II: 5; Тереножкін 1952а, табл. V: 8; Храбан 1971, рис. 4: 7; Гуцал 1979, рис. 2: 11; Смирнова 1983, с. 62, рис. 4: II, 7, 11; Левицкий 1987, с. 93, рис. 4: 3].

Кільцеподібний штамп (рис. 10: 6) є досить поширеним і має три варіанти: у вигляді простого кільця, кільця з цяткою всередині та концентричних кіл [Смирнова 1983, 62, рис. 4: 12а, 12в]. Зазвичай такі відбитки доповнюють якусь орнаменталію [Шовкопляс 1956, табл. II: 7; Покровська, Петренко, Ковпаненко 1971, рис. 5: 15; Ильинская 1975, рис. 17: 8; Смирнова 1985, рис. 9: 2]. Найчастіше трапляється їх поєднання із зубчастими. Подібний мотив має вигляд подвійного чи потрійного зигзага або кутів, на вершинах яких розміщено кільцеподібні відбитки [Тереножкін 1954, табл. I: 7; Храбан 1971, рис. 4: 5, 8; Смирнова 1983, рис. 3: 13]. Іноді він постає у вигляді горизонтального паска відбитків як складова композицій, нанесених іншими штампами, або в мотивах т. зв. «хвилі, що набігає» [Тереножкін 1961, рис. 41: 9; Ильинская 1975, рис. 17: 4а; Смирнова 1983, рис. 3: 10, 12]. В чорноліський час порівняно частіше застосовувався одинарний кільцеподібний штамп, складніші варіанти трапляються значно рідше.

S-подібний штамп – відбитки у вигляді латинської літери S, розміщені вертикально чи горизонтально (рис. 10: 7), утворюючи в останньому разі своєрідний хвилястий орнамент [Тереножкін 1961, рис. 41: 7; Смирнова 1983, рис. 4: 2, 3; 1984, рис. 5: 5]. Відомі й складніші композиції з подібних відбитків, що утворюють багаторядний візерунок [Тереножкін 1954, табл. I: 9]. З поселень Наддністрянщини походять фрагменти посуду, на яких їх поєднано з прокресленим і зубчастим декором [Шовкопляс 1956, табл. II: 13; Смирнова 1983, рис. 4: III, 8; 1985, рис. 9: 1, 5].

Рідкісні види штампів. Окрім перерахованих, трапляються відбитки іншої форми, зазвичай відомі в поодиноких випадках (рис. 10: 8). З пам'яток Подністер'я походять менше поширені та досить своєрідні форми штампів: Григорівське городище, курган №1 біля с. Мервинці тощо

[Мелюкова 1958, рис. 6: 7; Тереножкин 1961, рис. 41: 2, 12; Смирнова 1983, рис. 4: II, 9-11, 13-17].

2.1.3.4. Накольчастий орнамент (G)

Досить своєрідним різновидом декору є наколи, що в літературі зазвичай фігурують як «зерноподібні». Їх наносили загостреним чи заокругленим кінцем інструмента (палички), зрідка затупленим, зазвичай доволі неглибоко. Завважимо, що варіативність цієї техніки головню стосується того, під яким кутом провадили наколювання відносно поверхні посудини. Спектр досить значний – від нанесення наколів під кутом до таких, коли заглиблення робили перпендикулярно до посудини і доволі глибоко. Та все ж найчастіше наколи робили під гострим кутом, практично паралельно поверхні, через що лишався й слід від бічної частини палички (рис.11). Крім моментів, пов'язаних з суто кращім зоровим сприйняттям цього елемента декору, нанесення його подібним чином, можливо, мало й певні технологічні резони. Неглибокі наколи не руйнують посудину по лінії орнаментациї. Від фігурних штампів відрізняється не тільки останньою характеристикою, але й інструментом. Вигляд відтиску залежав значною мірою від форми робочого краю орнаментира, який мав загострений, закруглений або затуплений кінець (рис. 11: 6, 7).

Суттєвим моментом є той факт, що накольчастий декор використовувався в орнаментациї лише столового посуду і в геометричних візерунках сумісно з поширенішими зубчастим і прокресленим (рис. 11). Наколи використовуються як своєрідні “китиці” або у вигляді трикутників, що звисають з горизонтального пасма. Іноді їх застосовували для заповнення внутрішнього простору прокреслених трикутників [Ковпаненко 1967, с. 37]. Такий орнамент прикрашає стінки корчаг з пам'яток Середнього Подніпров'я: Чорноліське і Суботівське городища, Богучівська Гора [Покровська 1952, табл. II: 6, 8; Тереножкін 1952в, табл. III: 6]. Рідкісними,

практично поодинокими випадками представлено візерунки, в яких основний мотив виконано тільки наколами і вони сприймаються як спроба зімітувати відтиски зубчастого штампа (рис. 11: 5). Важливою особливістю накольчастої техніки порівняно з подібною на кераміці сусідніх культур є відсутність “негативів” з внутрішнього боку [Горбов, Литвиненко 1998, с. 70].

2.1.3.5. Канельований декор (Н)

Канелюри, або жолобчастий орнамент (рис. 12) вживалися виключно для оздоблення лощеного посуду. Техніка виконання була доволі простою – кінчиками пальців формували, можна сказати, прогладжували, паралельні жолобки. Можливо, для створення суцільного канельованого пасма на горловині корчаг могли застосовувати якийсь інструмент. Це могло бути щось на кшталт кістяної лопаточки з дугастою робочою частиною. Використання подібного інструмента, вірогідно, мало місце і в окремих випадках нанесення скісних жолобків на миски. Посуд з канельованим орнаментом зазвичай має доволі якісну обробку поверхні – ретельно лощений до появи матового чи дзеркального лиску.

За особливостями техніки нанесення канельований декор можна поділити на два різновиди. Перший – “суцільне” пасмо канелюр, розміщених одна за одною без відчутних проміжків. Як правило, канелюри є доволі широкими і переважно неглибокими, за рахунок їх “плавності” створюється вигляд гофрованої поверхні (рис. 12: 5, 6). Другий варіант зводиться до нанесення вузьких жолобків з перервами між ними. Ширина вузьких канелюр зазвичай дорівнює відстані між ними (рис. 12: 1, 2). Вони не тільки вузьчі, а й глибші за широкі канелюри, тож і більш рельєфні. Стосовно декотрих можна стверджувати, що їх нанесено паличкою з заокругленим кінцем, через що вони є близькими до широкого прокресленого орнаменту (рис. 12: 8).

2.2. Основні мотиви орнаментациї

За всього розмаїття орнаментів основу більшості з них становить декілька простих схем, комбінування яких у певній послідовності дає весь спектр мотивів і візерунків. Аналіз орнаментів керамічного чорноліського посуду уможливорює виокремити три основні схеми.

Горизонтальна лінія – однорядна чи багаторядна, інакше пасмо (рис. 18). Найпростіша схема створення орнаментів, в якій елементи розміщені на одній осі симетрії. Вона є основою більшості мотивів, а також трапляється в багатьох орнаментах як основа для розташування геометричних фігур. Для її створення може бути використана будь-яка техніка декору. У разі використання наскрізного чи наліпного прийомів (проколів, валика) вона зазвичай однорядна, заглиблених – часто візерунок буває багаторядним. Основними її варіантами є суцільна лінія – гладенький валик, канелюра або прокреслена чи штампована лінія, або переривчаста – проколи, деформований валик, відтиски фігурного штампа або наліпні елементи.

Паралельні відрізки – це смуга з паралельних навскісних, рідше вертикальних відрізків, переважно прокреслених або нанесених штампом. Цю схему використовували і для створення канельованих композицій, зокрема для оформлення тулуба і країв посуду паралельними жолобками (рис. 18).

Зигзаг – ця схема є основою цілої низки мотивів, зокрема таких, як трикутники, «паркет» і зигзаги (рис. 18).

Традиційно орнаментацию посуду поділяють на геометричні візерунки і пластичний декор. Пластичний – простіший, його мотиви побудовані винятково за схемою «горизонтальне пасмо». Геометрична орнаментация – набагато різноманітніша, бо в ній застосовано всі схеми й мотиви у вигляді складних послідовностей елементів – фігур (рис. 19). Як правило, йдеться лише про прокреслені візерунки чи нанесені штампом. Проте мотиви

канельованого декору мають близькі відповідники серед геометричного орнаменту, через що розглянемо їх спільно (рис. 19).

2.2.1. Мотиви пластичного декору

Під терміном «пластичний декор» маємо на увазі мотиви, нанесення яких передбачає відчутну деформацію тіста кераміки – суттєву виїмку маси або навпаки її додавання.

2.2.1.1. Низка проколів/псевдопроколів (тип I), розміщених ритмічно під вінцями (рис. 1). Переважно так декорували кухонний посуд, власне це є одним з провідних елементів його орнаментациї [Тереножкин 1954, с. 75, табл. I: 4; Ковпаненко 1967, с. 35, рис. 14: 1, 2, 4, 5; Гуцал 1979, рис. 3: 18]. Проколи також застосовували в орнаментуванні столового посуду, зокрема в оздобленні вінець мисок, що зафіксовано майже в усьому ареалі чорноліської культури [Тереножкин 1959, табл. II: 5; Покровська, Петренко, Ковпаненко 1971, рис. 5: 8; Гуцал 1979, рис. 2: 16, 17; Смирнова 1984, рис. 7: 7]. Проколи під вінцями корчаг трапляються значно рідше [Гуцал 1979, рис. 2: 4, 7; Смирнова 1984, с. 49, рис. 5: 12; Крушельницька 1998, рис. 93: 6]. “Перлинами”, головним чином, декорували вінця горщиків і мисок, хоча і доволі рідко [Шовкопляс 1956, табл. I: 12; Смирнова 1985, с. 13].

2.2.1.2. Валикове пасмо (тип II)

Валик, гладенький чи деформований вдавненнями, на тулубі кухонних горщиків, як правило, на максимальному його перегині або ближче до верхньої третини (рис. 2). Зрідка на валику трапляються наліпні виступи-упори різної форми. Іноді зафіксовано валик з незімкненими кінцями, розміщеними один над одним, або із загнутими донизу кінцями, які звисають паралельно (рис. 18: 2. 6; 22: 3) або загнуті у “волюти” (рис. 2: 4). Деформованим валиком іноді прикрашали столовий посуд, зокрема, корчаги з поселень с. Дністровка-Лука, Умань 20 і миски з Московської Гори

[Тереножкин 1959, табл. II: 5; Храбан 1971, рис. 4: 4 ; Смирнова 1983, 60; 1984, рис. 5: 9; 1985, 18].

2.2.1.2.1. Гладенький валик (тип П1), позбавлений будь-яких додаткових елементів (рис. 25:1, 5-7).

2.2.1.2.2. Деформований валик (тип П2) – деформований пальцевими вдавненнями або насічками/нарізками, розміщеними ритмічно через однакову відстань (рис. 2: 1-6; 8: 2, 3, 7, 8). Окремим варіантом (**тип П21**), фактично перехідним від попереднього типу, є частково деформований валик. Він прикрашений групами з двох–трьох вдавнень, які чергуються з довгими ділянками гладенької поверхні (рис. 87: 1, 2).

2.2.1.3. Пасмо деформуючих вдавнень (тип Ш)

2.2.1.3.1. Рядок пальцево-нігтьових вдавнень (тип Шd1). Найчастіше мотив застосовувався як допоміжний, зокрема для деформації валика. Іноді постає як самостійний різновид орнаменту у вигляді горизонтального рядка на плічках горщика (рис. 7: 3-5), ймовірно, як імітація деформованого валика [Шовкопляс 1956, табл. I: 11; Покровська, Петренко, Ковпаненко 1971, рис. 5: 3; Гуцал 1979, рис. 2: 6; Смирнова 1985, 12, рис. 5: 6; 8: 5]. Зрідка пальцеві вдавнення прикрашають вінця по краю або внутрішній його бік [Тереножкин 1961, 73; Ковпаненко 1967, с. 37]. Окрім кухонних горщиків, таким мотивом зрідка прикрашали і вінця мисок [Тереножкин 1961, с.63, рис. 39: 4, 5].

2.2.1.3.2. Пасмо насічок/нарізок (тип Шd2) з ритмічно розміщених в рядок паралельних заглиблень, частіше навіскісних, рідше – вертикальних (рис. 8). В орнаментатії кухонного посуду насічки наносили на валик, значно рідше – на край горщиків [Тереножкин 1961, с. 73, рис. 48: 1, 2; Левицкий 1987, с. 93, рис. 1: 10]. Зовсім рідкісними є випадки декорування насічками лощеного посуду (рис. 8: 5, 6), вони трапляються на відрізках валика на корчагах, на плічках кубків і краях мисок [Тереножкин 1954, табл. I: 11; 1961, рис. 39: 7, 9, 10; Покровська, Петренко, Ковпаненко 1971, рис. 5: 6; Смирнова 1984, с. 46, рис. 7: 3, 4, 6, 8-10].

2.2.1.4. Виступи (тип IV), що окрім декоративної функції використовувалися ще і як ручки-упори (рис. 3-6). Розрізняємо такі різновиди.

2.2.1.4.1. Конічні виступи (варіант IV1) мають гладеньку поверхню і зазвичай спрямовані вверх під кутом до плічка (рис. 3). Іноді верх виступу дещо сплющено або ж прикрашено наколами чи відтисками фігурного штампа (рис. 3: 2, 7). В деяких випадках вони мають завершення у вигляді подвійних верхівок (рис 3: 3-5).

2.2.1.4.2. Пласкі виступи (варіант IV2) є двох варіантів: горизонтально і вертикально спрямовані (рис. 4). Для декорування мисок типовими є пласкі наліпи пелюсткоподібного чи підкубічного зразка (рис. 4: 1, 7, 8), які відходять від краю вінець [Шовкопляс 1956, табл. II: 5, 8; Тереножкин 1961, с. 64; Левицкий 1987, с. 95, рис. 2: 16; Смирнова 1984, с. 48, рис. 5: 2, 4].

2.2.1.4.3. Масивні виступи округлоконічної форми (варіант IV3). Посуд з такими виступами трапився лише на декількох пам'ятках і в незначному числі [Тереножкин 1961, с. 63, рис. 38; Гуцал 1979, рис. 3: 32; Смирнова 1984, 45, рис. 6: 1-4, 10, 11]. Розташовані вони на плічках або в найширшій частині тулуба і мають досить значні розміри (рис. 3: 7, 8). Іноді поєднуються з канелюрами, зокрема у вигляді концентричних півкіл під ними [Тереножкін 1952а, рис. 7; Храбан 1971, рис. 4: 6]. Відомі й подвійні виступи [Смирнова 1985, с. 18, рис. 5: 12].

2.2.1.4.4. Виступи-шишечки (варіант IV4) прикрашають тулуб кубків та мисок (рис. 5: 1 – 3; 6: 3, 6), вони одинарні або зрідка – подвійні [Граков, Тереножкин 1958, 174, рис. 10: 2; Тереножкин 1959, табл. II: 6; 1961, 65; Левицкий 1987, 99, рис. 3: 6, 8]. Іноді тулуб великих посудин – корчаг – також прикрашали невеликими виступами різноманітної форми [Тереножкин 1954, 76, табл. I: 10; Храбан 1971, рис. 4: 5; Гуцал 1979, рис. 3: 8, 20; Смирнова 1985, рис. 13: 13].

2.2.1.4.5. Валикові виступи (варіант IV5) маємо в орнаментативній столішній посуді у вигляді відрізків джгутів, які іноді об'єднуються

подвійними чи потрійними групами. Фрагменти посуду, прикрашеного подібним чином, трапляються на більшості пам'яток лісостепу цього часу. Досить часто на відрізки валика нанесено насічки чи пальцеві вдавлення [Тереножкин 1954, табл. I: 11; Гуцал 1979, рис. 2: 24; Смирнова 1983, 62; 1984, с. 46, рис. 7: 3, 8, 9]. Зрідка вони були прикрашені геометричними візерунками (рис. 6: 4).

2.2.1.4.6. Фігурні виступи (варіант IV6)

Зустрічаються на білогрудівських пам'ятках, зокрема деякі з них походять із землянок Суботівського городища. Форма подібних виступів буває доволі варіативною: валик у вигляді знаків, кола із шишечкою по центру та сплющений виступ з багатьма верхівками (рис. 5: 4-8).

2.2.1.4.7. Виступи на ручках черпаків (варіант IV7) зверху на її перегині. Вони були сформовані разом з ручкою відтягненням глини або ж наліпні (рис. 6: 7-10). Зазвичай мають вигляд невеличких виступів загостреної чи округлої форми і трапляються на черпаках багатьох пам'яток [Тереножкин 1961, с. 64, рис. 40: 3, 5].

2.2.2. Мотиви геометричного орнаменту

Являють собою геометричні фігури, нанесені на поверхню посудини різними варіантами заглиблених технік. Від пластичного декору відрізняється значно більшою складністю та варіативністю. Завважимо, що геометричні мотиви характеризуються такими прикметами: «відкриті» – фігури в смузі можуть бути обмежені лише зверху або зовсім не мати обмежувальних елементів; якщо їх з обох боків окреслено лініями, в такому разі мотив вважаємо «закритим». Переважання подібних мотивів над «відкритими» є важливою хронологічною ознакою.

2.2.2.1. Мотиви на основі горизонтальної лінії

Фактично це один мотив, який попри свою простоту має декілька варіантів, залежачи передусім від техніки декору.

2.2.2.1.1. Горизонтальне пасмо (тип V)

Найпростішим та найбільш вживаним різновидом геометричного візерунку є горизонтальна лінія, одно- або багаторядна. Доволі часто вона вживається як складова частина інших мотивів – в якості компоненту, який обмежує геометричні фігури зверху або з обох боків. Проте тут ми розглянемо лише ті випадки, де її впевнено можна ідентифікувати як окремий мотив. Це єдиний мотив, для утворення якого вживалися всі без виключення техніки декору, притаманні для геометричних візерунків – від штампів усіх варіантів до канелюр та наколів. Варіативність його визначається передусім характером самої лінії – суцільної або переривчастої (за рахунок нанесення окремих елементів), техніками декорування та кількістю рядів. Також значення в певних випадках має і її розташування на посудині, вона часто застосовується для підкреслення частин посудини (рис. 13: 1-10). Має три основні варіанти.

2.2.2.1.1. Суцільне пасмо (тип V1)

Найпоширеніший варіант мотиву прокресленого декору (**варіант V1e**) чи зубчастих відтисків (**варіант V1f1**). Переважно це одно-, дво- чи трьохрядне пасмо, але іноді буває і більше число ліній (рис. 13: 1-5). Зрідка його створювали фігурним штампом, наприклад, S-подібним чи круглим, “накладаючи” відтиски один на одного (рис. 13: 10; 50: 1).

Подібні мотиви часто маркують межі частин посудини. Горизонтальне пасмо, розміщене під вінцями, підкреслювало відокремленість від горловини. В окремих випадках пасмо окреслює зверху та знизу основний мотив (рис. 92).

Пасмо канелюр (варіант V1h). В одно- або дворядному варіанті часто виокремлює шийку посудини або таким чином маркує плічка (рис. 4: 3;

13: 7). Суцільним пасмом горизонтальних канелюр орнаментували шийку корчаг, яку воно вкривало повністю (рис. 13: 8; 69: 9). Рідкісним є поєднання канельованого пасма із штампованою технікою за рахунок додавання зубчастих ліній (рис. 13: 8). Показовим є також використання канелюр для орнаментування ручок черпаків. Це могла бути одинарна канелюра, розміщена вздовж всієї ручки, або ж у верхній її частині – група паралельних жолобків (рис. 6: 7).

2.2.2.1.2. Переривчасте пасмо (тип V2)

Найчастіше це – рядок наколів (**варіант V2g**) або відтисків різноманітних фігурних штампів (**варіант V2f2**), переважно круглого чи кільцеподібного, іноді – S-подібного (рис. 13: 10, 11). Зрідка виконано в прокресленій техніці, іноді – зубчастими відбитками (рис. 13: 9). На відміну від суцільного пасма цей варіант зазвичай є одинарним, багаторядне пасмо є вкрай рідкісним. Нечасто воно зустрічається і у вигляді самостійного мотиву, зазвичай воно є додатковим елементом в композиції – окреслює її межі або обрамляє геометричні фігури як «китиці» (рис. 24: 26, 32, 34; 43: 12, 23).

2.2.2.1.3. Комбіноване пасмо (тип V3).

Створено поєднанням двох попередніх різновидів у різних комбінаціях, варіативність яких доволі висока, іноді майже індивідуальна. Виділено в окремий варіант через наявність стійких поєднань. Таким є, зокрема, багаторядне пасмо (**варіант V3-1**), в якому суцільні та переривчасті лінії можуть чергуватися довільно (рис. 13: 14). Поширеним є також закритий варіант мотиву, що являє собою пасмо з двох суцільних ліній, між яких розміщено низку окремих елементів (**варіант V3-2**). Найпростішим прикладом є пасмо з прокреслених ліній, між якими нанесено наколи або горизонтальні риси (рис. 13: 12, 13, 18, 19). Якщо пасмо утворено штампованим декором, то між двома лініями зубчастих відбитків розміщені відбитки прямого штампу, S-подібні відтиски (горизонтально орієнтовані) або круглі (рис. 13: 12, 16, 17). Загалом, саме цей різновид за рахунок

комбінування різних технік декору є найбільш різноманітним. Поодиноким випадками представлено відкритий варіант мотиву (**варіант V3-3**), коли переривчасті лінії обмежують одну або декілька суцільних з обох боків (рис. 13:15).

2.2.2.2. Мотиви на основі схеми «паралельні відрізки»

Сюди відносимо цілу низку мотивів, що складаються з паралельних вертикальних або скісних відрізків, розміщених горизонтальною смугою. Пасмо, в якому розміщувалися візерунки цієї групи, зазвичай обмежено зверху або зверху і знизу. Це стосується, насамперед, виконаних у прокресленій чи зубчастій техніках композиціях (рис. 14). Зрідка такі мотиви трапляються як елемент складних композицій, де вони вживаються для розмежування візерунків. Також ними прикрашали ручки черпаків.

2.2.2.2.1. Смуга паралельних відрізків («драбинка») (тип VI) – горизонтальне пасмо із скісних, рідше вертикальних ліній, розміщених суцільно без розривів (рис. 14: 1-9). Попри відносну простоту мотиву, він має високу варіативність, яка досягається за рахунок одно- чи багаторядності, а також різним кутом нахилу відрізків. Найчастіше для його утворення використовували зубчастий штамп і прокреслену техніку, але зустрічається і канельований декор. Загалом, саме «драбинка» є одним з найбільш варіативних мотивів групи «паралельні відрізки» з огляду на широкий спектр технік декору, який вживався при її нанесенні.

Однорядна «драбинка» (варіант VII). Найчастіше цей мотив представлено “закритим” варіантом, обмеженим зверху і знизу, в такому вигляді він становить частину багатьох орнаментальних композицій (рис. 14: 3, 4). «Відкритий» варіант, який обмежений лише зверху, зустрічається значно рідше (рис. 14: 1, 2).

Дворядна «драбинка» (варіант VI2) – закрите з обох боків пасмо, яке складається з двох рядів відрізків, які нахилені в одному напрямку (рис. 14: 5).

Подвійна «драбинка» (варіант VI3) складається з двох смуг скісних «драбинок», розміщених зверху і знизу горизонтального пасма зубчастих відтисків і на відміну від попереднього є відкритим мотивом (рис. 14: 9).

«Ялинка» (варіант VI4) – напрямком нахилу відрізків чергується ліворуч–праворуч, утворюючи кути, в багаторядному варіанті смуги можуть бути розділені горизонтальними лініями зубчастого штампа (рис. 14: 6-8).

Канельована «драбинка» (варіант VI5h). Відома виключно у “відкритому” варіанті, обмежуючі знизу чи зверху лінії відсутні. Вертикальні чи скісні канелюри суцільною смугою оперізують вінця мисок (рис.12: 5), зустрічаються вони і в орнаментациї посуду середнього розміру – кубків і черпаків (рис. 12: 1, 2). Зразки, орнаментовані таким чином, є в матеріалах багатьох пам’яток лісостепу: Дністровка-Лука, Хрещатик, Калантаївське городище, курган №1 біля с. Мервинці тощо [Покровська, Ковпаненко 1959, с. 32, рис. 3: 3; Смирнова 1983, с. 62, рис. 2: 9; 5: 30; 1984, рис. 5: 8; Левицкий 1987, с. 100, рис. 4: 7, 9].

Заштрихована смуга (варіант VI6) – рідкісний варіант, віднесений також до мотиву драбинки, оскільки типологічно до неї близький, а також часто виконує подібні до неї функції (рис. 17: 10). Іноді використовується як допоміжний елемент в складних геометричних композиціях, де розділяє мотиви (рис. 59: 21).

2.2.2.2.2. Заштриховані поля (тип VII)

Від попереднього мотиву відрізняється чергуванням заштрихованих ділянок з пустими (рис. 14: 10–18). Зазвичай використовували лише дві техніки орнаментування – прокреслену або штаповану (прямий, зубчастий відтиски), останній різновид зрідка імітували наколами. Відомі зразки з комбінуванням указаних прийомів, проте відсутні випадки в техніці канелюр. Зрідка цей мотив був обмежений зверху, але здебільшого відомий у

«закритому» вигляді. Скісний варіант мотиву трапляється значно частіше, ніж прямий. Далі – варіанти.

Однорядна смуга із заштрихованих полів (варіант VII1) (рис. 14: 10–13).

Багаторядний варіант («шахівниця») (варіант VII2) – заштриховані поля в декілька рядів чергуються зі зміщенням осі симетрії: заштриховані ділянки над пустими (рис. 14, 14–18).

2.2.2.3. Мотиви на основі схеми «зигзаг»

Мотиви цієї групи об'єднує розміщення фігур або ліній таким чином, що утворюється загальний контур орнаменту у вигляді зигзага. Порівняно з попередніми подібні візерунки постають менше структурованими. У масиві кераміки іноді їх буває важко розрізнити не тільки через фрагментарність кераміки, але й через значну їхню подібність, наявність різноманітних перехідних варіантів. Спільною рисою більшості з них є відтиск фігурного штампа в кутах.

2.2.2.3.1. Зигзаг із заштрихованими полями («паркет») (тип VIII).

Групи паралельних відрізків, розміщені під кутом один до одного таким чином, що між ними лишаються «пусті» трикутники (рис.15: 1–11). Морфологічно цей мотив знаходиться посередині між зигзагом і заштрихованими полями. З останніми його об'єднує використання груп паралельних відрізків як основної фігури. Також з ними зближує відсутність комбінування із фігурними штампами, яка притаманна трикутниками і зигзагам. Проте все ж таки його віднесено саме до цієї групи, передусім через загальну схему розміщення елементів у вигляді ламаної лінії. Також, в рамках композицій він часто займає місце, що типове саме для них.

Однорядний «паркет» (варіант VIII1) – найпоширеніший варіант мотиву, в якому поля трикутників зазвичай складаються з 2–4 відрізків, розміщених у «відкритому» знизу чи «закритому» горизонтальному пасмі (рис. 15: 1–8). Іноді відрізків так багато, що вони утворюють щільне заштриховане поле з розривами у вигляді пустих трикутників (рис. 15: 8).

Дворядний паркет (варіант VIII2). Заштриховані поля трикутників розміщено в два ряди таким чином, що нижній дублює верхній (рис. 15: 9)

Дзеркальний паркет (варіант VIII3) – верхній та нижній ряди ніби «віддзеркалюють» один одного (рис. 15: 10), утворюючи ромбічний візерунок.

Канельований «паркет» (варіант VIIIh) – рідкісний варіант мотиву (рис 75: 3).

2.2.2.3.2. Зигзаг (тип IX)

Як окремий мотив трапляється вкрай зрідка, зазвичай є частиною багаторядних композицій, в яких розміщується нижче основного пасма орнаменту. Основні різновиди мотиву є такими.

Одинарна горизонтальна смуга зигзага (варіант IX1) (рис. 15: 12–18). Може складатися з відтисків круглого штампа, парних відрізків, з 2–3 прокреслених ліній чи зубчастих відбитків. Іноді верхівки кутів можуть увінчувати відтиски фігурного штампа – круглого чи кільцеподібного (рис. 15: 16).

Багаторядна горизонтальна смуга (варіант IX2) з потрійних відбитків зубчастого штампа з кільцевими штампами на кутах (рис. 15: 19).

2.2.2.3.3. Ряд трикутників (тип X)

Сюди відносимо мотиви, які візуально сприймаються як трикутники, оскільки їхня варіативність не завжди уможливорює чітко відокремити його від інших візерунків цієї групи (рис. 16). Це стосується передусім фігур із заповненням у вигляді «вкладених» кутів, відмінність яких від певних різновидів зигзагів та «паркету» є дуже умовною.

Найчастіше трикутники розміщені верхівкою вниз – так, ніби «звисають» з горизонталі (рис. 16: 1–8, 11–14, 19–22). Таким чином вони зазвичай утворюють «відкритий» варіант мотиву, в такому разі у верхівках фігур іноді розміщували відтиски круглого чи різних варіантів кільцеподібних штампів (рис. 16: 5; 57: 3). Значно рідше зустрічаються

трикутники верхівкою догори, які частіше розміщувалися в “закритому” пасмі (рис. 16: 9, 10, 15, 18).

Можна виокремити декілька варіантів мотиву **ряд трикутників**, які відрізняються можливим заповненням внутрішнього простору фігур.

«Вкладені» трикутники (варіант X1) – всередині мають один чи декілька кутів, іноді із залишеним всередині «пустим» трикутником (рис 16: 1–10).

Заштриховані трикутники (варіант X2), які найчастіше мають внутрішнє заповнення у вигляді скісних відрізків – прокреслених, або нанесених зубчастим штампом (рис 16: 11–15). Поодинокими випадками представлені зразки із горизонтальними чи вертикальними лініями (рис 16: 16–18).

Трикутники із переривчастим заповненням (варіант X3) у вигляді наколів, відбитків круглого чи кільцеподібного штампу (рис 16: 19, 20). Окремим їх різновидом є трикутники з наколів (**варіант X31**), позбавлені зовнішнього окреслення – в історіографії стосовно їх вживається термін «гроно» (рис 16: 21).

До одиничних зразків цього мотиву можна віднести візерунки, в яких різні варіанти заповнення трикутників чергується – скісна штриховка із «вкладеними кутами», або заповнення відрізками є суцільним (рис. 16: 22, 23).

2.2.2.4. Концентричні півкола (тип XI) – єдиний мотив криволінійної фігури. Зазвичай його створено канелюрами або близькими до них широкими прокресленими лініями, що прикрашають виступи-упори (рис. 17: 7–8). Значно рідше вони виступають як окремі візерунки (рис. 17: 9). Наявні поодинокі зразки, де півкола виконані зубчастим штампом (рис. 17: 5, 6).

2.2.2.5. Ромби (тип XII) використовували як додаткові фігури чи розміщені в горизонтальному «закритому» пасмі. Є заштриховані й незаштриховані, виконані в різній техніці (рис. 17: 1-4).

2.2.2.6. В окрему групу виділено мотиви, структура яких не відповідає часто вживаним схемам (**тип XIII**).

Рідкісним є **шаховий трикутник (варіант XIII1)**, що складається з менших трикутників, заштрихованих і незаштригованих, вписаних в одну фігуру. Має два різновиди – простий, що складається з чотирьох полів, центральне з яких – пусте, і складний – де фігур значно більше (рис. 17: 12–14).

Смуга із заштригованих півкіл (тип XIII2), звернених випуклими сторонами один до одного із залишеним простором між ними (рис. 17: 16). Вона відома в одному випадку на черпаку з Московського городища і наразі не має жодних аналогів на Середньому Подніпров'ї в дожаботинський час.

Мотиви розеткового типу (тип XIII3) які побудовані на основі іншого різновиду симетрії, ніж всі попередні мотиви (рис. 17: 15; 91: 35-36). Вони в одиничних випадках зустрічаються в орнаментах чорноліських пам'яток Середнього Подніпров'я, проте їх поширення відбувається лише на наступному етапі розвитку лісостепової культури – жаботинському.

Таким чином, все розмаїття орнаментів вміщено у 4 типа пластичного декору та 9 типів геометричного (рис. 19).

2.3. Композиційний рівень

Фактично цей рівень представляє собою кожний конкретний орнамент, але в його межах можна виділити і певні спільні риси. Композиції можна поділити на прості та складні. Перші – побудовані на основі лише одного мотиву. Наприклад, прикрашена лише валиком посудина, що є типовим для кухонних горщиків (рис. 20: 1). У разі з геометричними орнаментом йдеться про композицію, яка включає один мотив, наприклад пасмо горизонтальних ліній, «драбинку» або трикутники (рис. 13: 5; 14: 3, 4; 16: 12, 14, 15). Складні композиції поєднують декілька мотивів, якщо вони повторюються, можна говорити й про наявність поширених комбінацій («сюжетів»). Якщо мотив є

ритмічним повторенням фігур в межах певної симетрії, сюжет є стійким поєднанням самих мотивів. Головним принципом побудови сюжетів і власне композицій є багаторівневність розміщення мотивів. Так, якщо розміщення фігур у межах мотиву, як правило, йде по горизонталі, то мотиви komponуються в сюжет по вертикалі (рис. 92). Як і в розміщенні схем, тут є певні закономірності та принципи.

Для кухонної кераміки, прикрашеної найпростішим мотивами, найчастіше використовували доволі прості комбінації. Найпоширенішим є поєднання в орнаменті посудини проколів (псевдопроколів) під вінцями та валика (гладенького/деформованого) на плічках (рис. 37:2). Ускладнення цього сюжету йде в напрямі декорування ще й країв вінця пальцевими вдавленнями або насічками/нарізками (рис. 60: 4). Варіантом цієї комбінації є доволі рідкісні випадки, коли замість валика на плічках розміщується пасмо вдавлень (рис. 67: 7).

Більшість складних композицій геометричного орнаменту сформовано за єдиною схемою. Один тип фігур розміщувався в рамках одного рівня орнаменту, ускладнення композиції досягалося за рахунок збільшення таких рядів. Зазвичай вони є дворядними. Так, верхню частину складають мотиви на основі схем «горизонтальне пасмо» або «паралельні відрізки», нижче яких розташовані візерунки на основі схеми «зигзаг». Завважимо, що в такому разі у верхній частині «сюжету» розміщувалися переважно «закриті» варіанти горизонтальних ліній, «драбинки» або «заштрихованих полів». Нижче розміщені зигзаги або трикутники, всередині заштриховані або заповнені «вкладеними кутами орієнтовані верхівкою донизу (рис. 92). Винятком з такої схеми створення сюжетів є композиції з трикутниками, розміщеними верхівкою догори. Звичайно, що тут окреслено найбільш вживану схему поєднання мотивів, варіативність яких для чорноліського часу насправді є доволі високою. Фактично поєднуватися можуть будь які мотиви, певне виключення становить комбінування «паркету» із зигзагом, зразки якого невідомі.

Загалом, і для білогородських і для чорноліських орнаментів стійким і найбільш часто вживаним є поєднання горизонтального пасма або «драбинки» із нижнім рядом з трикутників (рис. 92). Саме такий сюжет визначає не просто стилістичну подібність, а саме лінію спадковості геометричного стилю обох горизонтів. В чорноліській час це «місцеве» ядро геометрики розвивається завдяки впливу інших мотивів та більш складних композицій.

Корчаги були єдиною категорією посуду, в оздобленні якого застосовували всі техніки та різновиди канелюр, поєднання яких також створювало певні сюжети. Наприклад, пасмо горизонтальних жолобків вкривало шийку посудини, концентричні півкола канелюр прикрашали виступи на плічках [Тереножкин 1961, рис. 41: 11; Храбан 1971, рис. 4: 6]. Показовою є корчага з другого розкопу Чорноліського городища, орнамент якої представляє цей сюжет у рафінованому вигляді [Тереножкін 1952, рис. 7]. Прикрашені подібним чином великі посудини представлено хоча й поодинокими екземплярами, та, що важливо, на пам'ятках всієї території поширення чорноліської культури [Смирнова 1984, с. 49, рис. 5: 3; Крушельницька 1998, рис. 83: 5]. Завважимо, що йдеться про поєднання саме мотивів, а не різних технік виконання (в цьому разі канелюр), оскільки техніки можуть варіюватися. Наприклад, концентричні півкола можуть виконуватися і зубчастим штампом (рис. 69: 3, 4).

Загалом канельовані композиції серед орнаменталістики столового посуду стоять дещо окремо. Якщо штампований чи врізаний орнамент часто комбінували, є навіть приклади стійкого поєднання цих технік (приклад: прокреслені фігури з штампованими точками в кутах), то з канельованою орнаменталістикою картина дещо інша. Жолобчастий декор пов'язано переважно з різноманітними виступами. Щодо використання цієї техніки сумісно з врізаним чи штампованим декором, то тут варто підкреслити таку закономірність – вони трапляються разом, але розміщені тільки в окремих орнаментальних зонах. Найчастіше – це одинарний

горизонтальний жолобок, який розміщено вище від основного орнаментального пасма (рис. 69: 6). З матеріалів Тясминського городища походять два фрагменти корчаг, конічне горло яких прикрашено пасмом суцільних горизонтальних канелюр, нижче яких розташовано композиції, виконані зубчастим штампом (рис. 69: 8, 9). Важливим тут є факт включення елементів такого відносно рідкісного варіанта пластичного декору до системи геометричних візерунків. Зауважимо, що для традиції Карпато-Дунайського регіону таке поєднання є вкрай рідкісним, зазвичай там канельований і геометричний орнамент не комбінуються разом. В цих гальштатській традиції різні корені, що зумовлює чітку межу між ними. Зауважимо, що деякі стійкі поєднання жолобчастих мотивів мають аналоги, виконані прокресленою або штапованою техніками. Власне, самі техніки канелюр і прокреслених ліній в деяких випадках вкрай важко розрізнити, враховуючи їх технічні характеристики. Що зайвий раз підкреслює синкретичний характер орнаменталістики кераміки лісостепової зони на початку ранньозалізної доби.

Кореляція різних технік із схемами та мотивами уможливорює зробити ще ряд висновків стосовно зв'язків всередині рівнів орнаменталістики. Відмінність декору кухонних горщиків особливо помітна, бо всі прийоми тут об'єднуються в мотиви лише на основі однієї схеми – «горизонтальне пасмо». Простота орнаменталістики горщиків полягає не так у обмеженій кількості технік і варіантів їх, як у використанні найпростішої схеми. «Пасмо одноманітних елементів» постає тут не просто як характеристика декору кухонних горщиків, а як принцип побудови його мотивів і композицій. Орнаменталістика столового посуду – набагато складніша, оскільки для того використовується ширший арсенал технік і прийомів декору, а також складніші мотиви, для створення яких вживалися всі схеми. Варіативність технік і мотивів є також значно більшою порівняно з орнаменталістикою кухонних горщиків. Головною якісною ознакою орнаментів столової кераміки є розміщення в пасмі не елементів декору, а різних фігур, що

уможливило характеризувати подібні візерунки як геометричні. В той же час, їх розвиток відбувається за рахунок кількісних змін – ускладнення орнаментів через багаторядність та поєднання більш складних мотивів. На певному етапі цей процес набуває якісного характеру, що зумовлено формуванням мотивів на основі більш складних різновидів симетрії, переважно йдеться про т. зв. «сітку». Саме її використання є однією з причин суттєвого розширення орнаментального пасма а також набуття орнаменталі лісостепового посуду вигляду, типового для ранньозалізної доби. Вже до цього часу відносяться перші приклади розеткових орнаментів, поява слід розглядати як перші прояви «орнаментального вибуху».

У наступному розділі перейдемо до висвітлення матеріалу конкретних пам'яток.

РОЗДІЛ 3

ОРНАМЕНТАЦІЯ КЕРАМІКИ БІЛОГРУДІВСЬКИХ ТА ЧОРНОЛІСЬКИХ ПАМ'ЯТОК

Розглянемо кераміку конкретних пам'яток і звернемо увагу на певну самобутність на тлі загальних рис культури.

3.1. Пам'ятки білогрудівського горизонту

Для оцінки орнаменталізації білогрудівської кераміки залучено колекції окремих пам'яток, які мають репрезентативну вибірку та дають повне уявлення про набір прийомів та типів декору.

3.1. 1. Поселення біля с. Велика Андрусівка Світловодського р-ну, Кіровоградської обл.

Розкопки проводилися восени 1959 р. загоном Кременчуцької експедиції ІА НАН УРСР під керівництвом Е. Ф. Покровської [№1959/1]. Площа поселення становить 1, 3 га [Фидельский 2015, с. 48]. Виявлено 10 напівземлянок, із заповнення яких походять археологічно цілі форми посуду. Всього за інвентарним описом зафіксовано кількість понад 380 знахідок кераміки, з яких у колекції фондів ІА НАНУ зберігається 249 одиниць. До статистичних розрахунків також залучені цілі посудини, присутні на фотографіях в звіті та відсутні в колекції.

Кухонний посуд представлено провідними для білогрудівського часу тюльпаноподібними горщиками видовжених пропорцій з відігнутими вінцями та тулубом ледь випуклим або ж майже біконічної форми (рис. 20). Столовий посуд репрезентовано повним набором основних його категорій: корчаги, черпаки, кубки й миски. Корчаги різняться за формою. Уціліла посудина має наближену до біконічної форму, верхня частина плавно переходить у відігнуті вінця, частково вцілілий верх ще двох корчаг вказує

на кулясту форму з чітко виділеною шийкою і ледь відігнутими вінцями (рис. 21: 1, 2, 6, 8). Миски представлені профільованими посудинами з відігнутими вінцями (рис. 22: 5-7), частина з яких середнього розміру (чаші). Кухлеподібні черпаки мають глибоку чашечку і петельчасту ручку, деякі з них є орнаментованими (рис. 23: 5, 6).

Кухонні горщики орнаментували двома техніками – наліпним валиком і деформуєчими його елементами, переважно пальцевими вдавненнями (рис. 20). Гладенький варіант валику зустрічається значно рідше, ніж деформований (13 і 65 випадків відповідно). Відомі випадки в яких один кінець його спускається вниз, або ж він розімкнений і тоді «звисають» обидва його закінчення (рис. 20: 4, 5). Також є вінця кухонних посудин із масивним гладким валиком під краєм, найближчі аналогії яким є серед знахідок з ранніх матеріалів Чорноліського городища (рис. 20: 9; 29: 4). Випадки використання проколів в колекції повністю відсутні. Загалом, вінця переважно позбавлені будь-якої орнаmentaції, хоча є деякі зразки орнаментовані по краю зигзагом з насічок (рис. 20: 8). Зауважимо, що такий мотив зустрічається і в декоруванні валику (рис. 20: 7). Серед матеріалів колекції є фрагменти посудин, які відрізняються технічними особливостями та орнаmentaцією у вигляді рядів великих наколів із «перлинами» (рис. 20: 10). Такі ознаки дозволяють віднести їх до кераміки бондарихінської культури.

Найпоширенішою технікою орнаментування столового посуду з Великої Андрусівки є штампований декор, виконаний головним чином зубчастим штампом (53% від орнаментованих зразків), доповнений відтисками прямого або наколами (рис. 21: 1, 5, 8; 23: 3, 5, 8, 11, 12). Інші різновиди штампованих відтисків зустрічаються значно рідше (18%), вони обмежуються двома техніками – кільцеподібними і круглими відтисками (рис. 21: 3, 7). Наприклад, таким є орнамент корчаги із трикутниками та низкою відтисків кільця над ними (рис. 21: 2). Серед лощеного посуду найбільш орнаментованими є саме корчаги.

Доволі часто в геометричних візерунках застосовували накольчасту техніку декорування (37% від орнаментованих зразків). Такий прийом використовувався для облямування фігур, «комбінованого пасма» і нанесення додаткових геометричних фігур, виконаних іншим чином (рис. 21: 5; 23: 3, 8, 10-12).

Наліпні виступи трапляються в орнаменталі посуду Великої Андрусівки відносно нечасто (14%). Є зразки наліпних елементів на фрагментах корчаг, зазвичай це сплющені виступи овальної або конічної форми (рис. 22: 1-4). Пластичний декор також популярний в прикрашенні мисок, на плічках яких зустрічаються як сплющені виступи, так і скісні валикові наліпи, іноді деформовані насічками (рис. 22: 5-9). Із заповнення житла № 9 походить цілий кубок з циліндричною шийкою та кулястим тулубом (рис. 22: 11), форма і орнаменталія якого шишечками має аналогії серед матеріалів степових старожитностей цього часу [Мелюкова 1979, с. 53, 54, рис. 15: 6, 8; Левицкий 2002, рис. ПБ: 21]. Зазвичай посудини із наліпними елементами позбавлені інших типів декору. Проте є і випадки поєднання виступів із геометричними мотивами (рис. 22: 10), яке наближує орнаменталію Андрусівського посуду до кераміки Уманщини, зокрема посуду з Собківки (рис. 26: 1-5). Загалом, посудини, які прикрашені виключно наліпним декором, за формою та обробкою поверхні дещо відрізняються від загалу. Ймовірно, частина з них, означений кубок, деякі корчаги та миски є імпортами, пов'язаними із ранньогальштатським світом.

Найпоширенішим мотивом геометричного візерунку є пасмо трикутників, орієнтованих верхівкою донизу (36%). Варіації визначаються, насамперед, заповненням трикутників: перехрещеними чи скісними лініями або «вкладеними кутами» (рис. 24: 24-37). Іноді між трикутниками розміщено групи наколів або відтисків прямого штампу, які утворюють трикутники або ромби (рис. 24: 26, 29, 30, 32). В одному разі подібний візерунок облямовано наколами (рис. 24: 26). Зазвичай трикутники розміщувався в нижній частині

композиції, верхній рівень якої складали різні варіанти горизонтального пасма або «драбинка» (рис. 24: 27-34).

Достатньо часто вживаним є мотив комбінованого пасма, заповненого наколами або відрізками, що є основним компонентом більшості геометричних візерунків (рис. 24: 5-8, 21, 22, 32). Мотив “заштриховані поля” зазвичай виконаний прокресленими лініями, наколами або відтисками прямого штампа (рис. 24: 15–22). Єдиним прикладом вживання мотиву «паркет» є фрагмент посудини, на якій він нанесений неглибокими прокресленими лініями (рис. 23: 4).

Загалом, геометрична орнаментация посуду з Великої Андрусівки, попри стандартний набір мотивів і технік, є дуже різноманітною і своєрідною. Це досягається завдяки комбінуванню різних технік заглибленого декору, вживанню значної варіативності мотивів, передусім трикутників, та різних «сюжетів». Серед останніх чільне місце займають поєднання трикутників із більш простими різновидами візерунків.

3.1. 2. Зольники та поселення біля с. Собківка Уманського р-ну Черкаської обл.

Розкопки на пам'ятці проводилися Уманським загonom Середньодніпровської експедиції у 1951 – 1952 рр. під керівництвом Тітенко Г. Т. [1951 р.] та С. С. Березанської [1952 р.]. Було виявлено 34 зольники та поселення загальною площею понад 10 га [Березанська, Тітенко 1954, с. 120; Фидельский 2015, с. 48]. Досліджено 9 зольників та частково площу поселення, де було розкопано 3 житла. Всього за інвентарним описом зафіксовано кількість понад 4500 знахідок, з яких у колекції фондів ІА НАНУ зберігається 448 одиниць, з них орнаментовано 272. Зауважимо, що в колекції також наявні фрагменти посудин багатопружкової культури та софіївського типу, які не враховувалися при статистичних обчисленнях.

Кераміка з поселення біля с. Собківка та синхронних йому зольників має багато спільних рис і розглядається нами як цілісний комплекс. Прості горщики не відрізняються за формою від типових білогрудівських зразків,

типовим є й їхній декор (рис. 25). Корчаги переважно не дуже великих розмірів, серед них є посудини із чорнолощеною поверхнею, більшість зразків орнаментована (рис. 26). Для цього вживався зубчастий штамп, прокреслені лінії та наліпні елементи невеликих розмірів. Черпаки представлено двома типами: глибокими кухлеподібними та формами з низьким тулубом і порівняно високою шийкою (рис. 27: 8). Особливістю комплексу можна назвати наявність значної кількості кубків, частина яких є орнаментованими (рис. 27: 4, 7). Більшість мисок, єдиним типом яких є профільована посудина з розхиленими вінцями, неорнаментована. Всі орнаментовані зразки прикрашені наліпними елементами – шишечками або гладеньким валиком (рис. 27: 1-3).

Кухонний посуд орнаментовано переважно гладеньким варіантом валику (67%), який іноді розміщено в 2 – 3 ряди (рис. 25). Певну кількість серед них становлять фрагменти із замкненим пасмом, парні відрізки якого спускаються донизу (рис. 25:5-7). Є і зразки із розімкненим валиком, кінці якого також спрямовані вниз (рис. 25: 3). Деформований варіант декору (рис. 25:4) трапляється також значно рідше (17%). До наліпних елементів відносяться і відрізки валика, які розміщені на плічках горщиків у вигляді напівкола (рис. 25: 8, 9).

На відміну від колекції з Андрусівки декорування кухонного посуду тут не обмежується валиком та деформуючими елементами. Так, зокрема, наявні два фрагменти вінець із низкою проколів під краєм. Хоча їх кількість не є визначною, проте сам факт використання наскрізної техніки в декорванні горщиків з Собківки є доволі показовим.

Прикметною рисою геометричних орнаментів столового посуду з поселення і зольників є домінування геометричних візерунків, виконаних зубчастим штампом (43%). Повністю відсутні приклади орнаментів із застосуванням відтисків фігурних штампів. Прокреслена техніка зустрічається в орнаментуванні вдвічі рідше (18%) і відтворює ті ж мотиви, що і штапована. Комбінування технік декорування відбувається виключно у

варіанті поєднання штампованих та прокреслених орнаментів із наліпними елементами (6%).

Особливістю цього комплексу можна вважати широке використання в орнаментациї лощеного посуду наліпних виступів (27%), форма яких доволі різняться. Переважно це невеликі шишечки, дещо сплюснені горизонтально, одинарні чи подвійні (рис. 26:1-5; 27:1, 2, 4). Також відмітимо фрагменти мисок із гладеньким валиком на плічках (рис. 26: 3). Декілька ручок черпаків прикрашена наліпними елементами у вигляді повздовжнього валика або циліндричного виступа (рис. 26: 11, 12). Відмітимо присутність певної кількості фрагментів із зразками канельованого орнаменту, серед яких є ручка черпака із жолобком на поверхні (рис. 26: 10).

Найпоширенішим мотивом серед геометричних візерунків є “паркет”, відомий тут лише у “відкритому” варіанті (рис. 28: 5-10). В деяких випадках він супроводжувався одинарними наліпними шишечками, які розміщувалися між групами відрізків (рис. 28: 4, 7-9). Мотиви на кшталт зигзага або трикутників представлено одиничним зразками (рис. 28: 1-4). Мотив «ялинка» є в орнаментуванні однієї з ручок черпаків (рис. 27: 9). Завдяки такому геометрична орнаментация лощеного посуду Собківки має відчутно спрощений вигляд, їй притаманна певна одноманітність.

3.1. 3. Чорноліське городище (укріплення I), Знам'янський р-н, Кіровоградської обл.

Розташоване у верхів'ях р. Інгульця, в Чорному лісі, городище має 3 лінії укріплень. У 1949 р. тут були проведені розкопки Скіфської правобережної експедиції Інститута археології АН УРСР під керівництвом О.І. Тереножкіна [Тереножкин 1949]. На території першого укріплення було закладено розкоп площею 40 м². Кількість матеріалів незначна, в колекції зберігається 14 фрагментів керамічних посудин.

Кількість діагностичних зразків посуду є незначною. З особливостей можна відзначити такі: наявність посуду з гребінцевою штриховкою поверхні, горщиків з валиком під вінцями, в одному разі валик деформовано

(рис. 29: 2, 4, 5). Фрагмент стінки з гребінцевою штриховкою має наліпний валик, деформований відтисками зубчастого штампа (рис. 29: 3). Декілька вінець горщиків та однієї миски мають по краю пасмо насічок (рис. 29: 1, 6).

3.1. 4. Суботівське городище (білогрудівський горизонт), Чигиринського р-ну Кіровоградської обл.

Дослідження проводилися Скіфською середньодніпровською експедицією ІА АН УРСР під керівництвом О. І. Тереножкіна та В.А. Іллінської у 1950, 1951, 1955 (разом із МДУ під керівництвом Б.М. Гракова), 1971 та 1972 рр. Стационарні роботи розпочалися у 1951 році, вони зосереджувалися на території Великого городка, де закладено 3 розкопи загальною площею 740 м² [Тереножкин 1951]. Розкопки 1955 року були продовженням попередніх робіт, розплановано ще 3 розкопи, загальна площа яких дорівнювала 2000 м² [Тереножкин 1955]. У 1971 – 1972 роках дослідження були відновлені, чотирма розкопами та однією траншеєю розкрито площу понад 1500 м² [Ильинская, Тереножкин 1972, №1972/15]. У 1994 – 1995 рр. розкопки і українсько-німецька експедиція під керівництвом В. І. Клочка провела додаткові дослідження на пам'ятці [Клочко, Ковалюх, Мотзенбеккер 1998, с. 98; Гершкович 2016, с. 11]. Загалом досліджена площа пам'ятки становить понад 4500 м² [Лысенко 2004, с. 249]. Всього за інвентарними описами 1951 – 1972 рр. кількість знахідок кераміки становить 1112 одиниць. Певну кількість (76 одиниць) складають матеріали східного походження – іванівська, олексіївсько-саргаринська та малобудківсько-бондарихінська кераміка, які не були залучені до статистики [Куштан 2013, с. 44; Гершкович 2016, с. 173-177]. Загалом, в статистичних розрахунках використано 756 одиниць, серед яких 584 одиниці були орнаментовані. Зауважимо, що масив кухонного посуду білогрудівсько-чорноліського часу через його подібність майже неможливо розділити по горизонтах, тож статистичні дані по ньому будуть надані сукупно при описі чорноліського горизонту пам'ятки.

Важливість матеріалів із закритих комплексів пам'ятки зумовлено не тільки характером самих знахідок, але й тим фактом, що власне на їхній основі і було окреслено основні характеристики ранньочорноліського хронологічного горизонту [Тереножкин 1961, с. 34]. Проте виділення цих матеріалів, в першу чергу кухонного посуду, стикається з певними труднощами. Впевнено до білогрудівського горизонту можна віднести посудини гарної збереженості, більшість з яких була знайдена на підлозі споруд. Близькі до них морфологічно, за технологічними ознаками та декором, знахідки з ям та шару пам'ятки відносимо сюди ж.

Кухонні горщики представлено не дуже великою кількістю фрагментів і цілих форм, проте спектр технік і мотивів, якими їх прикрашено, є доволі широким. Найчастіше посуд орнаментовано валиком, переважно гладеньким, зрідка деформованим пальцевими вдавленнями або насічками (рис. 30: 1-4, 6, 7). Є фрагменти з розімкненим валиком, кінець якого опущений донизу (рис. 30: 3). Тулуб одного горщика оздоблено суцільним валиком, від якого відходять парні відрізки (рис. 30: 4). Поодинокими випадками представлено оздоблення вінець наскрізними проколами або насічками по краю (рис. 30: 5), кількісно переважають все ж таки неорнаментовані вінця. Також є один горщик, орнаментований гладенькими валиками на плічках та під краєм вінець (рис. 30: 2).

Орнаментация столового посуду доволі різноманітна, засвідчено і більшість прийомів декору, і основні мотиви. Геометричні візерунки представлені мотивом “пасмо трикутників”, який є основним орнаментом для цілої низки посуду, зокрема кубка із землянки № 1 і корчаг із землянки № 2 (рис. 31: 5, 6; 32: 1). У композиції однієї з цих корчаг між трикутниками нанесено наколами ромби (рис. 31: 6). Такий мотив зафіксовано і в матеріалах Андрусівського поселення (рис. 24: 31). Стінки посуду орнаментували також врізаним багаторядним зигзагом (рис. 31: 5). Ще один мотив представлено на кубкоподібній посудині – горизонтальне пасмо наколів, з якого спускаються групи таких само заглиблень (рис. 32: 2).

Аналогію подібному орнаменту становить композиція на кубку з Андрусівського поселення (рис. 24: 17). Серед знахідок є фрагмент посудини, прикрашеної одинарним канелюром та візерунком у вигляді щільного пасма з груп паралельних відрізків, виконаних прокресленою технікою (рис. 32: 4). Аналогії такому рідкісному орнаменту є серед кераміки гальштатських культур [Levitki 1994, fig. 39: 8].

Елементи деформуючого декору є не тільки в орнаментативній кухонній посуді, насічками й нарізками прикрашено і вінця деяких мисок. Миску з житла № 8 декоровано по краю скісними нарізками та подвійними виступами під вінцями (рис. 31: 1).

Наліпними виступами прикрашено низку кубків і корчаг. На тулубі кубка біконічної форми розміщено групи з трьох невеличких наліпів (рис. 33: 5). Корчаги з жител теж мають профіль, наближений до біконічного, їх також орнаментували фігурними наліпами. Серед них – так звані “вуса” і циркульні наліпи з маленьким наліпом-цяточкою у центрі (рис. 31: 1; 33: 7). Своєрідним є наліп з декількох виступів (рис. 33: 8). З житла № 10 походить тонкостінний лощений кубок, прикрашений наліпними виступами з вертикальних відрізків валика (рис. 32: 7). Подібними наліпами прикрашено плічка декількох корчаг (рис. 31: 2).

На основі аналізу білогрудівських матеріалів колекції можна стверджувати, що кількість неорнаментованих зразків лощеного посуду майже вдвічі перевищувала відсоток орнаментованих посудин. Серед останніх половину складають прикрашені виключно наліпними виступами, що зближує їх з керамікою з Великої Андрусівки. Загалом орнаментативна керамічна посудина, який походить із землянок Суботівського городища та матеріали, які можна із ними синхронізувати, демонструють широкий спектр технік декору. Присутні майже всі різновиди заглибленої та наліпної технік, а також значний набір мотивів геометричного орнаменту. Цінність колекції полягає передусім у наявності значної кількості археологічно повних форм, які дозволяють отримати інформацію про повні орнаментальні композиції.

3. 1. 5. Малополовецький археологічний комплекс, сс. Яхни та Малополовецьке, Фастівського р-на Київської обл.

Малополовецький археологічний комплекс (за визначенням С. Д. Лисенка) систематично досліджувався починаючи з 1991 року і нараховує понад 50 пунктів в Київській та Житомирській областях. Серед виявлених поселень та могильників досліджено цілий ряд пам'яток, розкопками на яких були виявлені білогрудівські об'єкти [Лисенко 2008, с. 101]. Цінність матеріалів зумовлена наявністю посудин із закритих комплексів, завдяки чому було реконструйовано значну кількість повних форм (28 горщиків, 3 корчаги та 11 мисок).

Кухонний посуд представлений типовими тюльпаноподібними горщиками, більшість яких прикрашені на плічках валиком – як гладеньким, так і деформованим (рис. 35). В деяких випадках зафіксовано незамкнений валик, кінці якого заходять один над одним (рис. 35: 4 - 6). Більшість посудин має неорнаментовані вінця, хоча зразки із орнаментом у вигляді проколів також зустрічаються доволі часто (рис. 35: 5 - 7). За матеріалами публікації складається враження, що орнаментация проколами найчастіше поєднується із деформованим валиком, хоча є і такі горщики із гладеньким. Автор досліджень розглядає такі посудини як «білогрудівсько-чорноліські» [Лисенко 2008, с. 130]. Відмітимо екземпляр горщика, прикрашеного проколами та двома валиками – гладеньким під краєм вінця та деформованим на плічках (рис. 35: 7). Зрідка зустрічаються стінки горщиків із наліпними парними шишечками (рис. 35: 4).

Всі миски відкритої форми, з вертикальним або трохи загнутим всередину краєм, їх поверхня часто підлощена [Лисенко 2008, с. 132]. Вінця їх іноді прикрашені сплосченими наліпними виступами овальної форми (рис. 36: 1). Також для деяких зразків зафіксована орнаментация вінця у вигляді низки скісних насічок або слабких канелюр (рис. 36: 3). Поодинокими випадками представлені миски із групою проколів під краєм вінця (рис. 36: 2).

Посуд великих розмірів представлений реконструйованими цілими формами та окремими фрагментами корчаг, поверхня яких заглажена або лощена. Серед них є стінки із крупними сплосченими виступами підовальної форми (рис. 36: 5, 6). Одна з посудин має плавно відігнуті вінця та конічне горло, яке переходить у значно опуклий корпус. Шийка її орнаментована багаторядним пасмом з неглибоких канелюр, нижче яких – на плічках – розміщено відкритий «паркет» із прокреслених ліній (рис. 36: 7).

Автором досліджень було зроблено ряд цінних зауважень стосовно особливостей орнаmentaції кераміки Малополовецького археологічного комплексу. Так, зокрема, було відмічене поєднання проколів із гладеньким («білогрудівським») валиком, а також співіснування таких посудин в закритих комплексах із «класичними» білогрудівськими горщиками [Лисенко 2008, с. 132]. Також, вказано на факт повної відсутності в орнаmentaції лощеного посуду випадків штапованого декору, типового для синхронних комплексів Середньої Наддніпряниці [Лисенко 2008, с. 127].

3.1. 5. Поселення Наддністрянщини, сс. Суботівка та Яруга, Могилів-Подільський р-н Вінницької обл.

Пам'ятки західного ареалу білогрудівських старожитностей відомі за матеріалами розвідок на двох поселеннях, керамічні комплекси яких мають багато спільних рис [Рыбалова 1999, с. 320].

Основна маса знахідок з поселень репрезентує кухонний посуд, більша частина якого може бути віднесена до типу тюльпаноподібних горщиків. Вони зрідка орнаментовані проколами під вінцями, основна маса має неорнаментовані вінця. Валиковий декор переважає недеформований, в його прикрашенні пальцеві вдавлення та насічки є, скоріш, винятком. В одиничних випадках гладенький валик розміщувався під вінцями горщика.

Знахідки столових посудин, а саме кубків, мисок та черпаків (є петельчасті ручки), представлені переважно неорнаментованими фрагментами. Винятком є верхня частина корчаги з Суботівки, на плічках якої розміщено наліпний виступ [Рыбалова 1999, рис. 2: 2]. Серед матеріалів

поселення Яруга є фрагменти столових посудин (однієї миски та корчаг) із канельованим орнаментом. Технологічні особливості обробки їх поверхні, основний мотив – пасмо горизонтальних канелюр – та його розміщення дозволили автору розкопок віднести подібні посудини до кераміки типу Кишинеу-Корлетень [Рыбалова 1999, с. 338].

Варто відмітити, що означені пам'ятки відносяться до білогрудівського хронологічного горизонту, їх матеріали знаходять ряд аналогій в комплексах цього часу Середнього Подніпров'я.

3.2. Керамічні комплекси чорноліських пам'яток

3.2. 1. Зольники біля с. Адамівка Чигіринського р-ну Черкаської обл.

Початкові дослідження території пам'ятки було проведено у 1956 р. первісним загоном Кременчуцької експедиції під керівництвом В.М. Даниленка [Даниленко №1956/1а, с. 20 – 21]. У 1956 – 1957 рр. Адамівським загоном Кременчуцької експедиції під керівництвом С. С. Березанської (1956 – 1957 рр) та В. Г. Петренко [1957 р.] здійснено розкопки зольників №№1 – 3. За інформацією зі звіту загальна кількість фрагментів кераміки становила понад 2500 одиниць [Березанська, звіт с. 23]. В інвентарних книгах наявні дані про 1231 знахідку, в колекції фондів ІА НАНУ зберігається 274 фрагменти кераміки, з них орнаментовано 221 одиницю. Ще декілька зразків орнаментованих посудин, які відсутні в колекції, були залучені до статистики та ілюстрацій на основі фотографій та малюнків зі звіту.

Кухонний посуд поселення представлено різними варіантами основного для чорноліських комплексів тюльпаноподібного горщика, серед яких є посудини і більше профільовані, і стрункіших пропорцій (рис. 37). Є також уламок вінця банкоподібної посудини, вірогідно гальштатського походження (рис. 37: 9).

Столовий посуд теж представлено типовим набором форм, найприкметнішими з яких є кубки. Переважають кубки з високим горлом і підкресленим переходом до тулуба різного ступеню опуклості, що в окремих випадках набуває біконічного або кулястого вигляду (рис. 39: 1, 5). Відчутно менше кубків з порівняно “плавним” профілем (рис. 39: 3). У колекції є декілька ручок черпаків, що засвідчує наявність цієї категорії посуду, хоча співвіднести ручки з конкретними фрагментами навряд чи можливо (рис. 42: 4, 9, 10). Миски представлено типовою для цього часу конічною формою, деякі мають загнутий край (рис. 42: 1, 5, 7). Є також фрагменти двох посудин зі зливом, що мають аналогії в степових комплексах чорногорівського, за О. Дубовською, ранньочорногорівського часу [1997, с. 191].

В орнаментатії кухонного посуду представлено весь спектр технік і прийомів, типових для орнаментатії чорноліських горщиків. Показовою є порівняно значна кількість неорнаментованих вінець (45 %) і стінок з гладеньким валиком (13 %) у масиві кухонної кераміки. Вкажемо, що значна частина уламків горщиків (46 %) має неорнаментовані вінця та деформований валик на тулубі (рис. 37: 1, 4-7). З прикметних рис орнаментатії кухонного посуду можна також назвати: доволі значний відсоток посуду (14 % від орнаментованих стінок), прикрашеного пальцевими вдавленнями на тулубі (рис. 37: 7), наявність горщиків з наліпними виступами. Є також фрагмент посудини з уламком ручки, рідкісної для цього часу (рис. 37: 8). Незначний відсоток становлять фрагменти стінок, прикрашених своєрідним мотивом валикового декору – валиком з незімкненими кінцями, “звисаючими” чи волютоподібними (рис. 37: 3).

Однією з важливих прикмет орнаментатії столового посуду з Адамівки можна вважати відбитки фігурних штампів, які відчутно представлені в колекції (16 %). Серед них є доволі рідкісні різновиди, зокрема подвійний кільцеподібний і S-подібний відтиски (рис. 40: 4, 10). S-подібні відбитки

утворюють просте горизонтальне пасмо або були задіяні в складнішому мотиві, розміщені між двома лініями зубчастих відтисків (рис. 43 8: 2, 4). Серед рідкісних технік орнаментування вкажемо пролощені лінії, якими прикрашали посуд з штапованим орнаментом (рис. 38: 2).

З-поміж прикметних рис геометричної орнаментациї вкажемо, насамперед, домінування візерунків на основі схеми “паралельні відрізки” (39 % орнаментованих фрагментів), зокрема часто трапляються різні варіанти “драбинки” (рис. 43: 5-9,). Декілька фрагментів вінець чорнолощеного посуду під вінцями мають пасмо “відкритої” знизу скісної “драбинки”, нанесеної відбитками зубчастого штампа та інкрустованих білою пастою (рис. 38: 2, 4).

Мотиви за схемою “зигзаг” представлено значно менше (18 %), головню це багаторядний зигзаг або різні варіанти трикутників. Іноді вони можуть бути виконані відтисками круглого штампа (рис. 43: 12). За характером нанесення наколів до них є близькими уламки посуду з Суботівського городища, орнаментовані подібним чином (рис. 63:9). Трапляється також “пасмо трикутників” і, завважимо, винятково у варіанті “трикутники верхівкою догори” та лише в “закритому” горизонтальному пасмі (рис. 43: 17, 24, 25). Рідкісною є композиція посудини, прикрашеної зигзагом, нанесеним відтисками круглого штампа та оздобленого “китицями” з наколів (рис. 43: 26).

Виступи головню наліпні, різні за формою (рис. 41), є й парні невеликі наліпи, якими оздоблено стінки корчаги (14 %). Виступи-видуви (8 % від орнаментованих фрагментів) представлено на кубках і уламком корчаги. Вони переважно округлоконічної форми, на корчазі видув вкрито півконцентричними канелюрами та відтисками круглого штампа (рис. 41: 4, 5, 9; 37: 3). Один кубок має подібної форми видув, вмонтований у композицію з “драбинки”, нанесеної зубчастим штампом (рис. 41: 4).

Частину мисок орнаментовано канельованим декором (рис. 42: 1, 5, 7). У колекції також є фрагменти двох піксид, одну з них прикрашено

композицією з врізаними трикутниками, другу – дворядною скісною “драбинкою”, нанесеною зубчастими відтисками (рис. 39: 4, 7).

Деякі ручки черпаків мають на перегині виступи-упори, на двох вони конічної форми, на одному – виразний циліндричний наліп (рис. 41: 8; 42: 4, 9).

Півконцентричними жолобками орнаментовано виступи декількох посудин, зокрема видуви (рис. 42: 3). Канелюрами також оздоблювали ручки черпаків, дві канельовано ззовні (рис. 42: 4, 10). Деякий посуд середнього розміру має пасмо з вертикальних канелюр на тулубі, подібним чином прикрашено і вінця окремих мисок (рис. 42: 1, 5–8). Фрагмент кубка на тулубі оздоблено скісними канелюрами, поверх них наліплено ребристий виступ (рис. 42: 2). Відзначимо, що технічно канелюри тут дуже варіюють, з-поміж них, зокрема, є “вузькі” жолобки, близькі до прокресленого декору. Це, наприклад, півконцентричні жолобки на виступі однієї посудини, стосовно яких визначення “канелюри” є умовним (рис. 41: 5). Назагал подібна техніка має відчутну вагу серед орнаментованого столового посуду – 18 %.

На рівні композицій можна відзначити, що серед столового посуду з Адамівки порівняно часто зустрічаються зразки, в яких вінця та шийка орнаментовані пасмом з ліній або «драбинки», виконаних у прокресленій або штампованій техніці (рис. 43:1-11). Для піксид типовими є дворядні композиції, в основі однієї – “драбинка”, іншої – пасмо трикутників (рис. 39: 4, 7). Прикметним є візерунок кубка у вигляді багаторядного пасма, з обох боків якого розміщено скісну “драбинку” (рис. 39: 2). Такий варіант орнаменту має близькі аналогії в низці чорноліських пам’яток, зокрема на Суботівському городищі (рис. 66:2). У всіх випадках використовувалася техніка зубчастих відтисків.

На фото і рисунку у звіті [Березанская 1957/1ж] є фрагмент, вірогідно корчаги, орнаментованої складною композицією штампованого декору. Основу її становить пасмо з багаторядних ліній і “драбинки”, нижче якого

розміщено багаторядний зигзаг, у верхівках якого є відтиски кільцеподібного штампа (рис. 43: 26). Форма посудини – кулястий тулуб з різким переходом до шийки, близька до профілю посудини з Суботівського городища, уламки якої прикрашено врізаним “розетковим” мотивом (рис. 66:17, 18). Такі корчаги широко представлено у матеріалах культури Козія-Сахарна, вони є одним з провідних типів кераміки Григорівського городища [Смирнова 1983, с. 61, рис. 1: 1, 2, 4, 6, 7; Кашуба 2000, с. 340, 341]. І форма, і складні орнаментальні композиції уможливають убачати в указаних знахідках сахарнянські імпорти на пам’ятках Середньої Наддніпрянщини. Стосовно ж вказаного фрагмента з Адамівки, то прямі аналогії він має і серед матеріалів кераміки типу Козія [Isonomi 1997, Fig. 4: 1, 5; 6: 3].

3.2. 2. Городище біля с. Калантаїв, Новогеоргіївського р-ну Кіровоградської обл.

Городище виявлене розвідкою Середньодніпровської експедиції ІА АН УРСР в 1952 р. [Тереножкин 1952, с. 86]. Дослідження проводилися в 1956 – 57 рр. загоном Кременчуцької комплексної експедиції під керівництвом Є.Ф.Покровської та Г.Т.Ковпаненко [№1957/1Г]. Городище займало площу мису (44 x 50 м) та мало укріплення – рів та вал. Територія пам’ятки, яка становила 2500 м², була розкопана повністю, досліджено також частково поселення, розміщене поруч. Всередині городища культурний шар не зберігся, матеріальних рештки сконцентровані лише біля валів, де досліджено декілька вогнищ та 62 ями. З останніх лише дві містили знахідки. Матеріали, відібрані для зберігання, знаходяться у фондах Інституту археології НАНУ, кераміка нараховує 419 одиниць, з них орнаментованих 272.

Зразки кухонних горщиків, наявні в колекції, загалом співпадають з характеристиками основних типів чорноліського посуду, зокрема й за орнаментациєю (рис. 44). Проте є і певні відмінності. Колекція дає більш-менш значущу кількість горщиків з підлощеною поверхнею і назагал вирізняються досить високим рівнем виготовлення. Одразу вкажемо, що

Л.І. Крушельницька у Непоротівському комплексі виділяє «амфори», які за формою і технікою обробки поверхні тяжіють до тарного посуду [Крушельницька 1998, с. 151]. Попри спірність самої назви, слід визнати, що певна частина «амфороподібних» горщиків дійсно є близька за деякими показниками до столового посуду і може бути віднесена до кухонної кераміки дещо умовно. Відзначимо, що деякі з них – затерті на верхній частині вінець, що можна трактувати як сліди від накривки. Подібна кераміка, але без слідів накривки, спостерігається на деяких наддністрянських поселеннях, де в матеріалах гальштатських пам'яток трапляються горщики тюльпаноподібного профілю, які М.Т. Кашуба виокремила в тип IV [2000, с. 295]. Авторка вказує, що вони суттєво відрізняються від загалу кухонного посуду не тільки формою, але й технікою виготовлення – вони тонкостінніші, поверхня сіруватого кольору і нерідко підлощена. Там же вказано на наявність “наслідувань” чорноліським горщикам, які, хоч і мають типову для них форму, але за іншими характеристиками належать до ранньогальштатських зразків.

Наявність серед кераміки Калантаївського городища окремих екземплярів гальштатських банкоподібних посудин (рис. 45: 1-6) з типовою для них обробкою поверхні та орнаментацією є найкращим свідченням присутності тут гальштатського населення. Певний відсоток кухонного посуду з якісно обробленою поверхнею, вірогідно, теж слід пов'язувати з цим фактом.

Дуже фрагментована кераміка унеможлиблює впевнено схарактеризувати різновиди і форми столового (лощеного) посуду. Однозначно можна стверджувати наявність тут найпоширеніших чорноліських типів. Миски представлено і типовими зразками з загнутими краями, і порівняно відкритими екземплярами з розхиленими вінцями (рис. 48: 1, 2). Профільований посуд середнього розміру – кубки та черпаки – засвідчено не тільки знахідками ручок від них, круглих у перетині чи приплюснутих, але й декількома фрагментами самих посудин. Вони, як

правило, непогано профільовані, чим відрізняються від типових чорноліських черпаків, форма більшості яких тяжіє до білогрудівських кружок (рис. 46). Є також фрагменти посудини, яка подібна за формою та орнаментациєю до піксид, але відрізняється від них наявністю ручки (рис. 47: 1).

Кухонні горщики з Калантаївського городища декоровано типовими для чорноліської кераміки прийомами і мотивами орнаменту (рис. 44: 1–6). Активно задіяно такий мотив як проколи під вінцями (69 %). Гладеньким валиком прикрашено 11 % орнаментованих стінок, практично стільки ж стінок мають пасмо пальцевих вдавлень – 12%. Серед своєрідних прикладів декору кухонних горщиків можна назвати фрагменти великої посудини, прикрашеної наліпним валиком, деформованим скісними насічками, які теж позначені насічками (рис. 44: 3). Стінка горщика з валиком, на якому сформовано виступ (рис. 44: 7), має аналогії і в інших комплексах чорноліського часу (рис. 68: 1).

Певну частину стінок кухонного посуду прикрашено наліпними виступами у вигляді порівняно невеличких шишечок, розміщених на тулубі (рис. 45: 7-8). Подібний різновид наліпного декору ми вважаємо імітацією оздоблення гальштатського посуду, запозиченням так би мовити “ідеї”, переробленої в руслі чорноліської традиції. Такий декор саме на кухонному посуді трапляється, хоча й дуже рідко, і в інших чорноліських комплексах. Але лише тут його представлено порівняно масово – 9 % орнаментованих стінок (3 % від загалу орнаментованих фрагментів кухонних горщиків).

Важливою характеристикою орнаментациї столового посуду є використання широкого набору фігурних штампів. Окрім простого круглого і кільцеподібного, застосовували також складні варіанти останнього, різні за розміром S-подібні штампи (рис. 46: 1; 47: 1–3; 48: 4). Однією з особливостей орнаменту столової кераміки можна вказати й порівняно активне застосування накольчастого декору. Завважимо, що виконано його в дуже своєрідній манері – окремі мотиви геометричного візерунку нанесено

наколами так ритмічно, що складається враження ніби їх зроблено зубчастим штампом (рис. 47: 8; 48: 6).

Серед рідкісних для столової кераміки технік декору, що більше притаманні кухонним горщикам, відзначимо такі. Іноді вінця мисок оздоблено проколами. На деяких стінках великого посуду є гладенький валик, на двох – пасмо з 1–2 рядів відтисків круглого штампа (рис. 47: 2, 3).

В оздобленні столового посуду представлено основні мотиви геометричного орнаменту, виконані врізаною і штампованою техніками (рис. 50). Рідкісні мотиви, в основі яких схема “ромб”, теж представлено тут, їх виконано і в техніці врізаного, і штампованого декору (рис. 50: 21, 22).

Різноманітними наліпними виступами прикрашено корчаги і посуд середнього розміру, зокрема кубки (рис. 47: 6; 48: 3-6). Виступ, позначений накольчастим декором (рис. 45: 6), доволі подібний на зразок з Григорівського городища [Смирнова 1983, рис. 3: 9]. Фрагмент чорнолощеної корчаги, оздоблений масивним наліпним виступом ребристої форми, має помаранчевий колір внутрішньої сторони (рис. 48: 3). Одну з ручок черпаків декоровано виступом на перегині (рис. 46: 4). Вкажемо, що в колекції з Калантаївського городища немає посуду, декорованого видувами.

Канельовану техніку застосовували і в орнаментуванні корчаг, і меншого посуду. Деякі корчаги мають на переході від тулуба до горловини одинарну канелюру, яка ніби підкреслює цей поділ. Відомо декілька фрагментів корчаг з суцільно канельованою горловиною, є також виступи, оздоблені й облямовані знизу півконцентричними канелюрами (рис. 47: 4; 48: 5). У колекції є фрагменти профільованого посуду середнього розміру, найвірогідніше – черпаків, тулуб і горло якого оздоблено широкими канелюрами (рис. 47: 5, 9, 10). Загнуті вінця однієї з мисок декоровано скісними канелюрами та наліпними ребристими виступами (рис. 48: 2).

Говорячи про композиції, відзначимо вживання в них таких мотивів як “шахівниця” і “дзеркальний паркет”. Уламок черпака був прикрашений багаторядною композицією, основу якої становить чергування “драбинки” і

“паркету”, виконаних врізаною технікою та облямованих рядами відтисків круглого штампа (рис. 46: 1). Подібною композицією орнаментовано кубок, де представлено широке пасмо з “ялинки” (рис. 50: 9).

Звернемо увагу на закритий комплекс – яму № 13, з якої походять дві глекоподібні посудини, дуже подібні за формою, характером лошіння і орнаментом. На плічках обох врізаним декором виконано мотив “паркет”, на одній посудині представлений «дзеркальний» варіант цього мотиву (рис. 49).

Є зразки посуду, які можна визначити як імпорт. Насамперед, це фрагмент канельованого черпака (рис. 46: 3), на немісцеве походження якого вказувала Є.Ф. Покровська [Покровська, Ковпаненко 1959, с. 32]. До таких достатньо впевнено можна віднести фрагмент стінки з канельованим виступом, що має високоякісне лошіння та специфічний колір (помаранчевий) внутрішньої поверхні (рис. 47: 4).

3.2. 3. Городище біля с. Лубенці Кам’янського р-ну Черкаської обл.

Досліджував його окремий загін Середньодніпровської експедиції під керівництвом О. І. Тереножкіна у 1952 р. Було закладено чотири розкопи, загальна площа яких сягала 1024 м². Дослідження продемонструвало, що на більшій території пам’ятки культурний шар має невелику потужність. Лише в окремих частинах, переважно вздовж валу, були зафіксовані скупчення фрагментів кераміки та кісток. Останніх було знайдено понад 6500 одиниць, що перебільшувало уламки посуду в декілька разів [№ 52/7, с. 23]. Згідно звіту кількість знахідок кераміки перевищувала 1800 одиниць, з яких відносно цілою була лише одна посудина – черпак без ручки. До інвентарного опису занесено 107 одиниць, з яких 65 фрагментів віднесено до кухонного посуду, а 37 – до всіх інших категорій, а також 6 донець. Зауважимо, що інформація щодо кухонного посуду є доволі непевною, оскільки під одним номером часто фігурують «фрагменти простих горшков» без вказування їх кількості. Матеріали, відібрані для зберігання, знаходяться у фондах Інституту археології НАНУ, кераміка нараховує 140 одиниць, з них орнаментованих 105. В колекція відсутні окремі зразки лощеного посуду, які

фігурують на фотографіях у звіті. Завдяки останнім до вибірки та ілюстрацій було додано ще 8 зразків. Отримана таким чином кількість одиниць співпадає із представленою в описі.

Основну масу кухонного посуду звідси становлять уламки тюльпаноподібних горщиків, орнаментовані деформованим валиком зверху на тулубі та проколами під вінцями (рис. 51: 1, 4). Є фрагменти вінець, орнаментованих скісними насічками або нарізками (рис. 51: 5, 6). Серед стінок з валиковим декором трапляються уламки з парним валиком (рис. 51: 3).

В орнаментациї столової кераміки вагоме місце посідають відтиски фігурного штампа. Крім відтисків кільцеподібного штампа, одинарного і складного, є також S-подібні (рис. 52: 1, 3, 4, 5, 6). S-подібні відтиски утворюють горизонтальне пасмо, а розміщені впритул утворюють меандроподібну смугу (рис. 55: 2). Складніша композиція, виконана подібним штампом (рис. 55: 8), включає одинарну лінію та вертикальне пасмо відтисків над нею і має близьку аналогію в матеріалах поселення біля с. Кривче на Тернопільщині [Крушельницька 1998, рис. 110: 7]. З Лубенецького городища походить єдиний для наддніпрянських пам'яток факт використання такого різновиду фігурного штампа, що дає відтиск у вигляді літери «омега» (рис. 55: 3). З-поміж зубчастих відтисків є такі, характер яких уможливорює стверджувати, що їх виконано кістяним орнаментиром. Композиція врізаного декору, де пасмо геометричних фігур заповнено наколами, причому вони мають «китиці» з наколів всередині фігури (рис. 55: 14).

Серед нечисленних мисок одну прикрашено штампованим орнаментом, заповненим білою пастою. На загнутих вінцях іде “закрите” пасмо “драбинки”, під яким розміщено дворядний зигзаг з відтисками складного кільцеподібного штампа над кутами (рис. 52: 6).

Виступи представлено лише наліпними. Плічко корчаги прикрашено вертикальним ребристим виступом (рис. 54: 2). Один виступ оздоблено

відтисками складного кільцеподібного штампа (рис. 54: 3), подібно як на наліпах з Хрещатицького поселення або Суботівського городища (рис. 63: 6; 75:5). Серед наліпних елементів вкажемо групи вертикальних валиків, іноді деформованих насічками (рис. 49: 5). Плаский виступ на стінці миски (рис. 54: 1) – подібні за формою та розміщенням маємо серед матеріалів Суботівського городища (рис. 33:2).

У геометричних композиціях на кераміці з Лубенецького городища часто використано поєднання багаторядного пасма мотивів за схемою “паралельні відрізки”, з якого “звисають” зигзаг або трикутники, заповнені “вкладеними кутами” чи заштриховані (рис. 55:15-19).

3.2. 4. Городище біля Московської гори, м. Ново-Георгієвськ Кіровоградської обл.

Дослідження проводилися в 1956 р. Кременчуцькою первісно-скіфською експедицією ІА НАНУ під керівництвом О. І. Тереножкіна, було закладено 3 траншеї та 9 розкопів. Тут було відкрито рештки наземних житл, 15 ям та 2 поховання [№1956/1]. У 1957 р. роботи були продовжені Московським загonom Кременчуцької первісно-скіфської експедиції ІА НАНУ під керівництвом Б. М. Гракова, якими частково досліджено територію городища [Граков, Елагіна №1957/1]. Загальна досліджена площа становила 1770 м². Колекція в фондах ІА НАНУ відсутня, з польової документації наявні лише тексти звітів із ілюстраціями, на основі яких зроблено висновки щодо особливостей керамічного комплексу пам’ятки та його орнаменталії. Також за допомогою цієї інформації проведено статистичні розрахунки стосовно використання прийомів декорування та мотивів геометричних візерунків.

Кухонний посуд має типові для цього часу форми та орнаменталію (рис. 56), серед яких відзначимо горщики з проколами під вінцями та пасмом пальцевих заглиблень на тулубі [Тереножкин 1961, рис. 44: 1, 2]. Лощену кераміку представлено основними категоріями посуду, орнаментованого найбільш поширеними в чорноліській культурі прийомами і мотивами

орнаментациі. Є фрагменти великого посуду з різними варіантами мотивів на основі схеми “паралельні відрізки”, виконані різними техніками. Поширеним є врізаний і штампований “паркет” (рис. 57: 3, 4, 6), на композиційному рівні представлений “дзеркальним паркетом” (рис. 57: 9). Тулуб корчаг прикрашено дворядною “шахівницею”, виконаною зубчастими відтисками або прокресленими лініями (рис. 57: 2, 5).

Орнаменти на основі схеми “зигзаг” представлено рідкісним варіантом трикутників, заповнення фігур якого штриховкою та “вкладеними кутами” чергується в межах одного ряду (рис. 59: 12, 13). Єдиний раз трапився мотив трикутників верхівкою догори, де фігури розміщено в “закритому” пасмі, знизу їх доповнено рядком відтисків круглого штампа (рис. 59: 15). Цей фрагмент – єдиний випадок вживання фігурного штампа в оздобленні посуду пам’ятки. З-поміж врізаних орнаментів вкажемо також на дуже своєрідну композицію на черпаку з петельчастою ручкою. Основу її становлять заштриховані півкола в “закритому” пасмі, звернені одне до одного (рис. 59: 16). Дві піксиди прикрашено шаховими трикутниками (рис. 58: 5, 6; 59: 20, 21). Невеликі шишечки, які становлять групу з трьох наліпів (рис. 58:4), мають аналогії в орнаментах кераміки Козії [Iconomi 1997, Fig. 5: 1; 6: 5].

Із фрагментів столового посуду є уламок корчаги з врізаним орнаментом т. зв. “розеткового” декору (рис. 59: 18), який є однією з прикмет орнаментального стилю кераміки Пізньої Сахарни [Кашуба 2000, с. 343].

3.2. 5. Суботівське городище (чорноліський горизонт).

Основний масив знахідок із зольного заповнення жител та культурного шару відноситься до чорноліського горизонту. Більшість лощених посудин орнаментована геометричними орнаментами, виконаними із комбінуванням різних технік. Завдяки поєднанню широкого спектру прийомів декору, зокрема, використанню фігурних штампів, канелюр та деяких типів виступів можна впевнено ідентифікувати чорноліський столовий та тарний посуд. Інша справа – кухонний посуд, подібність декору та технологічних ознак

якого не дозволяє впевнено розділити матеріали обох горизонтів. Тому статистика по декору горщиків розглядається разом, а висновки зроблені з урахуванням цього факту.

Наймасовішим тут є традиційний для чорноліської культури тюльпаноподібний горщик, оздоблений основними прийомами і мотивами пластичного декору. Найпоширенішими були наскрізні проколи, відсоток яких (66%) вдвічі перебільшував кількість зразків (33%) із неорнаментованими вінцями (рис. 60: 1-4). Прикметним для колекції є приклади фрагментів горщиків, край вінця яких орнаментований пальцевими заглибленнями або насічками (рис. 60: 3-5). Випадки використання деформованого різновиду валику на плічках посудин (73% стінок та профілів) за кількістю втричі перевищує зразки із гладеньким його варіантом (26%). Враховуючи спільний розгляд горщиків обох горизонтів, можна припустити, що для чорноліського часу таке переважання було більш значним.

В колекції також присутні декілька фрагментів кухонних посудин з наліпними виступами різного типу, частина з яких належить до кераміки культур Карпато-Дунайського Гальштату або ж є наслідуванням їм (рис. 60: 7-10). Нагадаємо, що подібну кераміку представлено і в колекції Калантаївського городища (рис. 45). У Суботові є також фрагмент посудини із зливом, подібні маємо і в комплексах Лубенецького і Чорноліського городища.

Фрагментарність матеріалів не дозволяє впевнено говорити про форму та кількість такої категорії лощеного посуду як корчаги. Можна стверджувати, що більшість з них прикрашена геометричними візерунками, часто виконаними із поєднанням штампованих і прокреслених технік (рис. 61). Фрагменти стінок крупних посудин із наліпами демонструють широкий спектр різновидів таких елементів, серед яких є виступи різних розмірів і форм (рис. 64: 4-8). Посудини середнього розміру орнаментовані в такому ж дусі, серед них є зразки із доволі складними геометричними

композиціями (рис. 62). Значна частина мисок були неорнаментованими, проте орнаментовані зразки мають окрім вже традиційних насічок по краю ще й виступи, канелюри та геометричні візерунки (рис. 62: 10; 64: 1, 2; 65: 4, 5).

Однією з прикметних рис орнаментациї столового посуду чорноліського горизонту пам'ятки є відчутний відсоток фрагментів з відтисками фігурних штампів (19%), а також значний набір останніх. Кільцеподібні відтиски представлено і простими, і складнішими з подвійних і потрійних кілечок (рис. 63: 2–6). Є й круглі відтиски, що часто у вигляді горизонтального рядка облямовують геометричні композиції (рис. 63: 1). Відтиски у вигляді латинської літери S дещо різняться за формою та нанесенням (рис. 63: 7, 8).

Техніка зубчастих відтисків також широко представлена в декоруванні лощеного посуду (25%), вона конкурує тут із прокресленими візерунками (30%), використання яких є також доволі часто вживаним (рис. 61; 62). Обидві техніки зрідка доповнюються наколами або відтисками круглого штампу (рис. 61: 1, 4, 6-8; 62: 7). Є приклади і комбінування прокреслених ліній із зубчастими, які в такому випадку створюють основний пояс візерунку (рис. 62: 4).

Наліпні виступи представлено найрізноманітнішими формами (26%), є пласкі, конічні, видовжені, одинарні та подвійні упори (рис. 64). Масивні зразки, вочевидь, прикрашали стінки корчаг (рис. 64:4-5). Деякі кубки мають на плічках наліпні “шишечки”, вінця мисок прикрашено і одинарними виступами, і групами валикових наліпів (рис. 64:1-3). Ручки черпаків оздоблено на перегині виступами-упорами (рис. 64: 9-11), один з яких за формою має аналогію серед матеріалів Адамівського поселення (рис. 64: 9; 42: 9). Один виступ прикрашено відтисками складного кільцеподібного штампу (рис. 64: 7), подібно як на стінці корчаги з Хрещатицького поселення (рис. 75: 5). Стінка чорнолощеної посудини з помаранчевою внутрішньою поверхнею має невеличкий видув округлої форми (рис. 64: 8).

Найпростіший мотив канельованого декору – горизонтальний жолобок – прикрашає декілька корчаг, але в більшості випадків він пов'язаний із посудом менших розмірів (1%). Канелюри у вигляді скісних жолобків представлено на вінцях мисок (рис. 65: 3, 4). Тулуб двох кубків оздоблено канельованою «драбинкою», в одному випадку поєднаною із виступом (рис. 65: 1), подібна комбінація зустрічається серед кераміки Адамівського комплексу (рис. 42: 2). Імпортом можна вважати фрагмент чорнолощеної посудини із канельованими плічками і валиком, деформованим скісними насічками (рис. 65: 2). Вона має аналогії серед кераміки культури Кишиневу-Корлетень, а її внутрішній бік має червоний колір, що є переконливим доказом на користь іншокультурного походження [Levitki 1994, Fig. 31: 11].

З-поміж мотивів геометричних композицій доволі поширеною є «драбинка», представлені всі її основні варіанти (рис. 66: 1-4). Найчастіше вживалася “драбинка”, виконана зубчастим штампом або врізаними лініями. Зустрічаються також «заштриховані поля» та «паркет» (рис. 66: 5-10). В одному разі між групами відрізків в “паркеті” розміщено відтиски круглого штампа (рис. 66: 9).

Також розповсюдженим є “пасмо трикутників”, насамперед у варіанті орієнтованих верхівкою донизу, заповнені скісними лініями чи “вкладеними кутами” (рис. 66, 11, 13, 14). Проте зустрічаються і фрагменти із трикутниками, спрямованими доверху (рис. 66: 12). Зустрічається і багаторядний зигзаг (рис. 66: 10). Попри поширення мотивів на основі схеми “зигзаг” і досить активне використання фігурних штамтів, їх поєднання є рідкісними (рис. 63: 2, 5). Накольчастим орнаментом створено мотив т. зв. “виноградного грона”, типовий для орнаментики бондарихінської кераміки (рис. 63: 9).

З верхнього шару городища походять фрагменти з врізаною композицією, в якій є мотив заштрихованої скісної смуги, невідомий в чорноліській орнаментіці Подніпров'я (рис. 61: 5). Проте його широко представлено в оздобленні посуду Жаботинського часу та в матеріалах

пізньої Сахарни [Кашуба 2000, рис. XXIII]. Це уможливило відносити так оздоблений посуд до імпорту сахарнянського походження. До нього також слід віднести і корчагу з мотивами “розеткового” типу (рис. 61: 9), один з фрагментів якої походить з закритого комплексу (яма № 16, розкоп III). Форма посудини (кулястий тулуб з різким переходом до горла), а головне – орнаментальна композиція є типовими для посуду розвиненого сахарнянського часу [Кашуба 2000, рис. XV].

3.2. 6. Городище біля хут. Тясминка Ново-Георгіївського р-ну Кіровоградської обл.

Вперше його обстежив О.І. Тереножкін у 1950 р. Городище складається з двох частин: невеликої круглої діаметром 60 м цитаделі (Північне городище) й великої напільної частини (Південне городище). Дослідження пам’ятки розпочав у 1956 р. загін Кременчуцької комплексної експедиції під керівництвом Є.В. Максимова, здійснивши первинні розкопки на обох частинах [Максимов, Петровская 1959]. Більш масштабні розкопки (29 розкопів), в ході яких була повністю досліджена територія Північного укріплення, проведено 1957 р. О.І. Тереножкіним [№1957/1а]. Було виявлено доволі потужний культурний шар (0,25-0,85 м), заглиблену споруду, три поховання та декілька господарчих ям. Всього за інвентарним описом 1956 р. та щоденниками 1957 р. було отримано більш ніж 6000 фрагментів кераміки. Діагностичними (вінця, орнаментовані стінки, профілі посудин та донця) з них виявилися лише біля тисячі фрагментів. Майже третину з них складають уламки донець простих посудин (301 екземпляр). Матеріали, відібрані для зберігання, знаходяться у фондах Інституту археології НАНУ, кераміка нараховує 269 одиниць, з них орнаментованих 163. Аналіз вцілілої документації показує, що відбиралися, в першу чергу, діагностичні уламки лощеного посуду, а з кухонної – найбільш показові зразки. Ілюстрації зі звіту дозволяють якоюсь мірою компенсувати відсутність деяких зразків, передусім лощеного посуду. Власне на основі порівняння матеріалів колекції із даними польової документації і проводилися статистичні розрахунки.

Перше місце посідає кухонний посуд різних варіантів т. зв. тюльпаноподібного горщика. Більшість вінець не орнаментовано (70 %), проколами позначено 26 %. Понад половину стінок з валиком прикрашено деформованим варіантом (67 %), інші (23 %) – гладеньким (рис. 67: 1, 5, 6; 61: 2–5). Іноді замість валика на плічках горщика йде рядок пальцевих вдавлень (рис. 60: 3, 7). Зрідка (3 уламки) представлено валики з незімкненими кінцями, що заходять один за один або загнуті волютою донизу (рис. 67: 5). На тулубі одного горщика є деформований валик з вертикальним виступом на ньому (рис. 68: 1).

Столовий посуд – це передусім миски округлоконічної форми з загнутим краєм, типові для чорноліських пам'яток [Тереножкин 1961, с.63]. Орнаментовані вони (8 %) наліпними виступами, канелюрами та насічками (рис. 70: 3; 71: 3). Посуд середнього розміру орнаментували, головним чином, зубчастим декором, рідше – прокресленим. Основними мотивами є варіанти «драбинки», зигзагу із полів та ряду трикутників (рис. 72). Двічі зубчастий декор доповнено конічними виступами (рис. 69: 3, 4). Черпаки представляють два фрагменти з ручками та 11 уламків ручок (рис. 69: 10).

Корчаги найчастіше оздоблювали наліпами (36 %), проте є зразки і з канельованим орнаментом та ін., як от: горловину прикрашено горизонтальними канелюрами, під якими йде пасмо зубчастого декору (рис. 69: 8, 9). Рідкісні форми лощеного посуду представлено фрагментами двох піксид, які орнаментовані прокресленим візерунком: вузьке горизонтальне пасмо з прокресленим «паркетом» (рис. 72: 9).

У декорі столового посуду з Тясминського городища домінують композиції із зубчастого штампа (48 %), частина яких поєднана з рельєфними елементами (14 %). Прокреслені візерунки трапляються рідше (17 %) і лише іноді комбінуються з іншим типом декору – зерноподібними наколами. Наліпні елементи і канельований орнамент представлено дещо бідніше (22 % і 7 %, відповідно).

Серед геометричних композицій найбільше число становлять мотиви «паркету», прокреслені або нанесені зубчастими відтисками (рис. 72:8-11). На ручці черпака дворядна смуга з групами скісних ліній має на кінцях накольчасті заглиблення (рис. 69: 10). Є також “драбинка” (рис. 72: 1–6). На одному фрагменті простір між лініями заповнено одинарними скісними зерноподібними наколами (рис. 72: 5). Тулуб однієї корчаги був прикрашений пояском “драбинки” із зубчастих відтисків на рівні наліпних виступів (рис. 70: 4). Мотив «звисаючих трикутників» трапляється значно рідше. Подібним чином орнаментовано дві корчаги, на одній з яких такі фігури облямовують наліпні виступи (рис. 70: 1; 72: 12). Ще один уламок великої посудини був прикрашений звисаючими вниз трикутниками із скісною штриховкою (можливо, у два ряди), які супроводжуються відтиснутими круглими ямками (рис. 72: 16).

Своєрідний орнамент на посудині (чи двох) середнього розміру фігурує в ілюстраціях до звіту О.І. Тереножкіна [1957/1]. Це прокреслене пасмо, заповнене заштрихованими горизонтальними лініями трикутниками, під ним – скісні “бантики”, розташовані, можливо, попарно (рис. 72: 15). Оригінальним є нанесений наколами трикутник на ручці черпака (рис. 69: 10). Своєрідним є також мотив, наявний на двох уламках посуду середнього розміру у вигляді концентричних півкілець, виконаних зубчастими відтисками, що окреслюють наліпні виступи (рис. 69: 3, 4).

Наліпними виступами оздоблено 22 % столового посуду, головним чином, корчаги і миски. В одному разі таким виступом, орнаментованим пальцевими вдавленнями, й обмежувалася орнаментация, в іншому – виступ “вплетено” в геометричний візерунок, виконаний крупнозубчастим штампом (рис. 70: 1). З відрізка валика сформовано пласкі рельєфні виступи (рис. 70: 3, 4). Уламки двох посудин середнього розміру прикрашено конічними виступами (шишечками), “вплетеними” у візерунок (рис. 69: 3, 4). Поодинокі трапляються такі види наліпних елементів як дещо видовжений масивний виступ (рис. 71: 5), циліндричної форми (рис. 71: 2), плаский овальний

(рис. 71: 7) і парні наліпи (рис. 71: 6). Наліпні конічні виступи завершують перегин декількох ручок від черпаків (рис. 69: 10; 71: 4). Фрагмент верхньої частини корчаги (фігурує лише у звіті про розкопки: Тереножкин 1957/1а) був орнаментований видувом (рис. 71: 1).

Канельований декор представлено скісними жолобками на краях мисок (рис. 71: 3), одинарною чи смугою горизонтальних канелюр на горловині корчаг (рис. 69: 6, 8, 9).

3.2.7. Поселення біля с. Хрещатик Черкаського р-ну Черкаської обл.

Розкопки проводилися у 1957 – 1958 рр. загоном Кременчуцької первісноскіфської експедиції ІА АН УРСР під керівництвом В. Г. Петренко, якою було закладено 4 розкопи та 3 траншеї [Звіт №1957/1-і, 1958/1-в]. У 1958 р. дослідження були продовжені Хрещатицьким загоном під керівництвом Є. Ф. Покровської, якою було закладено 4 розкопи та декілька траншей [1958/1-в]. Матеріали з розкопок показали, що пам'ятка багат шарова. До часу чорноліської культури було віднесено частину об'єктів в її середній частині, зокрема, це рештки двох наземних жител, частина ям та рів [Покровська та ін. 1971, с. 95]. Кераміка чорноліської культури зосереджувалася в межах скупчень. Загальна площа пам'ятки становить 4,6 га, з якої досліджено 1600 м, 3, 5% території [Покровська та ін. 1971, с. 95; Фидельский 2015, с. 47 – 48]. Всього під час досліджень згідно польової документації було знайдено біля 1800 знахідок, з яких до колекції було відібрано 885 фрагментів кераміки. До чорноліської культури серед матеріалів колекції можна віднести 443 одиниць кераміки, з яких орнаментовано 339.

Кухонні горщики – струнких, дещо видовжених пропорцій, орнаментовані в чорноліському дусі: проколами під вінцями та деформованим валиком на плічках (рис. 73). Лощений посуд середнього розміру представлено фрагментами кубків з циліндричним горлом, слабо опуклим тулубом, зокрема орнаментованим видувами із зубчастими

відтисками (рис. 75: 4). Черпаки репрезентовано фрагментами ручок і стінками з уламком ручки (рис. 76: 4). Є цілий невеличкий кубочок глекоподібної форми, орнаментований зубчастим штампом (рис. 76: 9). Форму корчаг неможливо встановити через дрібні фрагменти, єдине можна достатньо впевнено говорити, що серед них відчутно переважають посудини із слабо опуклим тулубом, що плавно переходить у відігнуті вінця. Більшість корчаг орнаментовано геометричними візерунками (рис. 74:1-3, 6). Є також фрагменти великих посудин, окремі з яких можуть бути віднесені до т. зв. “типу Вілланова”. Вони мають конічну горловину, блискучу чорну поверхню і наліпні упори (рис. 75: 6).

Із особливостей декору простих горщиків назвемо, насамперед, домінування (80%) проколів (рис. 73: 1–5). З мотивів валикового декору переважає деформований валик (86%) із пальцевими вдавленнями (рис. 73: 1–3). Є також фрагменти з розімкнутим валиком, кінці якого “звисають” донизу. Частина посуду має на тулубі наліпні виступи, зокрема парні, один з яких розміщено на валику, деформованому скісними нарізками (рис. 73: 6–9). Рідкісні варіанти оздоблення кухонного посуду представлено подвійними рядами пальцевих вдавленнь на перегині шийки (рис. 73: 4).

В оздобленні столової кераміки з поселення Хрещатик переважають композиції, виконані зубчастим штампом або в комбінації з фігурними відтисками (42%). Останні представлено, головно, круглими відтисками, лише двічі зафіксовано подвійні кільця (рис. 74: 1, 2, 4, 6, 7; 75: 2, 3, 5).

З особливостей геометричного орнаменту столового посуду вкажемо на практично однакове застосування основних груп мотивів. Багаторядне пасмо, різні варіанти мотиву “паралельних відрізків” і “зигзаг” представлено в композиціях приблизно з однаковою частотою. У сюжетах найчастіше маємо пасмо з декількох горизонтальних ліній, з якого “звисає” багаторядний зигзаг або “вкладені кути”, виконані переважно зубчастим штампом, іноді у нижніх верхівках зигзага і всередині пасма ліній розміщено відтиски круглого штампа (рис. 74: 1, 2, 4, 6). Зрідка такі відтиски згруповано

в трикутні фігури. Мотиви на основі “паралельні відрізки” представлено переважно “паркетом”, “драбинку” використано в облямівці ребристих виступів, два ряди цього мотиву розміщені так, що утворюють вертикальну “ялинку” (рис. 75: 4). Своєрідною є комбінація мотивів “багаторядне пасмо” і “паркет”, виконані канелюрами (рис. 75: 3). Краї однієї миски прикрашено прокресленим мотивом “заштриховані поля” (рис. 74: 5).

Незначним числом представлено своєрідний мотив т. зв. “гірлянди”, що складається з концентричних багаторядних півкіл. В одному разі його виконано зубчастим штампом, в іншому – вузькими канелюрами та відтисками круглого штампа (рис. 75: 2; 76: 10).

Уламки однієї корчаги прикрашено масивним наліпом, на який нанесено відбитки подвійного кільцеподібного штампа (рис. 75: 5). Лише раз на поселенні Хрещатик представлено наліпний упор з півконцентричними канелюрами (рис. 75: 6). Вкажемо, що ззовні ця посудина чорнолощена, натомість зсередини помаранчевого кольору. Назагал канельований декор в орнаментиці кераміки комплексу представлено дуже рідко, крім згаданих прикладів, це ще скісні жолобки по краю миски (рис. 75: 1).

Наліпні виступи на мисках є доволі розповсюдженими, представлені переважно плоскими вертикальними упорами (рис. 76: 3). Прикметною рисою орнаmentaції мисок є також проколи (рис. 76: 1).

Фрагмент однієї корчаги був орнаментований складною композицією, яка складається з горизонтального пасма “груп паралельних відрізків”, нижче яких чергуються верхівкою вниз трикутники, заштриховані та заповнені “вкладеними кутами”, із фрагментами “паркету”. В кутах трикутників розміщено відтиски круглого штампа (рис. 74: 7). За принципом створення композиції та комбінуванням врізаної техніки з такими штампованими відтисками, орнамент цієї посудини є близьким до візерунків на піксиді з Калантаївського городища (рис. 47: 1).

3.2.8. Черноліське городище (II укріплення)

У 1949 р розкопки на території другого укріплення, де було закладено шість шурфів та один розкоп, загальною площею понад 250 м². Більшість матеріалів в колекції походять з цієї території і відносяться до черноліської культури. У фондах Інституту археології НАНУ зберігається 179 одиниць, з них орнаментованих 111. В звіті вказано, що кількість фрагментів кераміки отриманих під час розкопок в II укріпленні перевищувала 3500 одиниць. До інвентарного опису занесено інформацію про знахідки з шурфів №1, 2 та розкопу №1, кількість уламків посудин серед яких становить 763. Враховуючи, що в колекції зберігаються лише 179 одиниць, деякі з статистичних розрахунків проводилися із використанням інформації з інвентарної книги.

Прості горщики з матеріалів черноліського горизонту пам'ятки відрізняються від більш ранніх (укріплення I), насамперед, обробкою поверхні – тут немає гребінчастої штриховки (рис. 78). Є вінця горщиків, прикрашені насічками по краю та під ним, один з цих фрагментів (рис. 78: 4) за формою і технологічними характеристиками можна зіставити з бондарихінською керамікою. Фрагмент банкоподібної посудини, орнаментованої скісними насічками і виступом (відламаний), за домішками піску в тісті відноситься до кухонного посуду гальштатської традиції (рис. 79: 4). Є фрагменти двох посудин із зливом (рис. 79: 8), а також уламки придонних частин черпаків з ручками (3 од.) досить високої якості.

Основними елементами декору кухонних горщиків є проколи, валик, пальцеві вдавлення та наліпні виступи, особливо парні (рис. 78: 1-3, 7, 9; 79: 2-7). Є валики, кінці яких заходять один за один або загнуті донизу волютоподібно. Рядок пальцевих вдавлень на тулубі теж трапляється порівняно часто. На одній посудині мілкими пальцевими вдавленнями нанесено композицію з геометричних фігур – трикутників (рис. 78: 8). Особливість колекції становить відчутна кількість стінок горщиків з подвійними виступами, подібними за формою і розмірами (рис. 79: 6, 7).

Матеріали дуже фрагментарні, що унеможлиблює докладно розглянути геометричні візерунки з боку віднесення їх до якихось мотивів. З певною вірогідністю можна говорити про застосування візерунків, основу яких становить “багаторядне горизонтальне пасмо”, виконане врізаними і зубчастими лініями та неглибокими наколами (рис. 81:1-5). Мотивом “драбинка”, виконаним зубчастими відтисками, орнаментовано ззовні миску (рис. 84: 3).

Канельований декор на столовому посуді зазвичай неглибокий, а то й ледь помітний, лише на окремих фрагментах якісний. Трапляється, зокрема, одинарна канелюра, що відділяє тулуб корчаги від горловини (рис. 83: 5). Є ще один уламок корчаги з прикрашеним таким же чином горлом та уламок стінки з канельованим виступом (рис. 83: 2, 6).

Маємо уламки мисок із загнутими вінцями, орнаментованих проколами та скісними чи вертикальними жолобками (рис. 82).

3.2.9. Чорноліські пам’ятки північного ареалу

Північні чорноліські пам’ятки є найслабше вивченими порівняно із іншими групами культури, передусім це стосується розташованих на території Києва та Київщини. Вони відомі переважно за поодинокими знахідками, зробленими під час розвідок та зборів краєзнавців. Серед таких пунктів є поселення біля с. Хохітва, Боярка-Будаївка, Підгірці, Трипілля, Бортничі тощо [Тереножкин 1961, с. 33-34]. Матеріали з них демонструють загалом типовий чорноліський кухонний та лощений посуд (рис. 85). Останній прикрашений доволі складним геометричним орнаментом (рис. 85: 1). Попри свою фрагментарність вони дозволили зробити певні висновки про особливості керамічного комплексу ареалу [Тереножкин 1961, с. 33-34]. Повноцінні розкопки проводилися лише на двох пам’ятках цього ареалу – поселеннях біля Юрковиці та Печерське-1.

Поселення на Юрковиці, м. Київ.

Розкопки на Юрковиці розпочалися влітку 1965 р. окремим загоном Інституту археології під керівництвом Є.В. Максимова. В північно-східній

частині було виявлено житло № 1, що зберіглося лише частково, та шість господарських ям поруч із ним (№№ 3 – 6, 8 та 9) [Пефтіць 2016, с. 247]. З ями № 3 походить розвал великого кухонного горщика тюльпаноподібної форми, край якого прикрашений вузькими проколами, на плічках розміщено гладенький наліпний валик, лише в окремих місцях розчленований пальцевими вдавленнями (рис. 86: 1). Там же були знайдені два фрагменти меншого за розмірами горщика, стінки якого були прикрашені валиком з вдавленнями (рис. 86: 2). До кухонного чорноліського посуду можна віднести фрагмент вінець з сильно відігнутим краєм і наскрізним проколами, який походить з шару пам'ятки (рис. 86: 3). Столовий посуд чорноліського часу представлений фрагментами вінців мисок. Їх поверхня має світло-сірий колір, більшість лощені, один із зразків має ряд крупних проколів під краєм (рис. 86: 5). Ймовірно, до чорноліської кераміки можна також віднести верхню частину кубочка, прикрашеного по плічках пальцевими вдавленнями (рис. 86: 4).

Загалом, кількість кераміки, яку можна впевнено ідентифікувати як чорноліську, в колекції доволі невелика. Показовими є фрагменти з проколами – типовою ознакою орнаментування чорноліського кухонного посуду. Наявні зразки відображають набір посудин, типовий для північних пам'яток культури [Тереножкин 1961, с. 74].

Печерське-1 (Спаса на Берестові), м. Київ.

Матеріали доби раннього заліза на території Верхньої Лаври зазвичай ідентифікували як приналежні до скіфських або підгірцівських старожитностей, підґрунтям для чого стало виявлене у 1987 р поховання із підгірцівськими матеріалами [Гончар 1993]. Проте результати досліджень на території церкви Спаса на Берестові у 2018-2019 рр. дозволяють переглянути це твердження. Кількість знахідок та їх характер вказують на відкриття нової пам'ятки ранньозалізної доби, поселення чорноліської культури, яке отримало назву Печерське-1 [Тараненко С. та ін. 2020].

До нього можна віднести понад 300 знахідок фрагментів посуду з шарів №№2 – 3 (розкопу №1 та ділянки 4 траншеї №2), а також об'єкту №7. Із заповнення останнього походить ціла посудина. Це тюльпаноподібний горщик доволі струнких пропорцій, вінця якого прикрашено низкою наскрізних проколів (рис. 87: 1). На плічках розміщено наліпний валик, який орнаментовано групами пальцевих вдавлень (вісім груп по три вдавлення). Кінці валика замкнені, один з них звисає під нахилом вниз. Поверхня посудини добре заглажена, що дозволяє розглядати його використання не тільки як кухонного горщика, але й в якості посудини столового призначення. Найближча аналогія, зважаючи на особливість деформування валика – горщик з Юрковиці (рис. 86: 1). Фрагменти подібних посудин мають схожу орнаmentaцію – більшість вінця прикрашені проколами, а зразки валика деформовані, в тому числі і групами вдавлень (рис. 87: 2-5).

Столовий посуд представлений фрагментами вінця мисок, лише один з яких має декор – навскісні насічки по краю (рис 88: 10). Також наявні фрагменти кухлів (рис. 88: 7). Із заповнення об'єкту №7 походить верхня частина корчаги, прикрашеної геометричним орнаментом. Посудина має плавно відігнуті вінця, край яких закруглений, та опуклий, кулястий корпус. Орнамент нанесено на плічка прокресленою технікою, він має вигляд закритого поясу із групами навскісних відрізків, які розташовані зигзагоподібною смугою. Нижче – напроти кутів «зигзагу» нанесено невеличкі трикутники із відбитків круглого штамп (рис. 88: 1). Посудина доволі тонкостінна, в тісті наявні дрібні домішки жорстви, серед яких трапляються крупні фрагменти. Форма корчажки типова для посудин з кулястим тулубом з матеріалів чорноліських пам'яток. Найбільш близькими типологічно є зразки з городища Московська Гора [Тереножкин 1961, Рис. 45, 1; Ильинская 1975, с. 135, Рис. 1, 2]. Мотив у вигляді зигзагоподібною смуги з груп відрізків є поширеним серед геометричних орнаментів лощеного посуду [Дараган, Пефтіць 2011, рис. IV.37; V.4, 3 – 7; V.8, 10, 16].

Типовим також є використання круглого штампу, зокрема групами із трьох відбитків [Пефтіць 2005 с. 54, рис. 1: 1; Тереножкин 1961, рис. 42: 4].

З шару пам'ятки походить ще один фрагмент корчажки із геометричним орнаментом, в якому було використано різновид фігурного штампу – т. зв. «круглий із крапкою» (рис. 88: 4). Ймовірно його можна розглядати як місцевий варіант кільцеподібного штампу, середнє між останнім і круглим [Дараган, Пефтіць 2011, с. 419; Пефтіць 2005, рис. 1: 1-10].

Відмітимо знахідку фрагментів двох мініатюрних посудин, які зазвичай зустрічаються на чорноліських пам'ятках у невеликій кількості (рис. 88; 12, 13). Загалом, незважаючи на доволі невелику вибірку знахідок, у колекції кераміки присутні всі основні категорії посуду – кухонний, столовий і тарний посуд.

Знахідки з вищезначених пам'яток підтверджують висновки про переважно місцевий характер розвитку кераміки північного ареалу. Порівняно із іншими групами чорноліської культури процес гальштатизації слабше відобразився на її формуванні. Столовий посуд представлений переважно місцевими формами посудин, орнамент яких більш простий та традиційний. Підтвердженням цієї тези є відсутність серед знахідок з Печерського-1, які і на інших пам'ятках північного ареалу, зразків канельованої кераміки. В той же час набір типів, особливості орнаментациї, попри певні регіональні особливості, свідчать на користь доволі однорідного характеру чорноліського керамічного комплексу на всьому просторі поширення культури.

3.3. Порівняльний аналіз пам'яток

3.3.1. Білогрудівські поселення (XII – X ст. до н. е.)

Порівняння основних рис орнаментациї білогрудівських комплексів Наддніпрянщини уможливорює визначити спільні риси певних пам'яток. Так,

зокрема, в усіх випадках кількість неорнаментованих зразків лощеного посуду завжди суттєво перевищувала відсоток орнаментованих посудин.

В декорванні кухонних горщиків прослідковано спільні риси для матеріалів з Андрусівки та Собківки. Так, в обох випадках більшість вінець були позбавлені будь-якого орнаменту (рис. 93). А ось із валиковим декором картина дуже сильно відрізняється – гладенький валик значно перевищує на посуді з Собківки (рис. 94). Для горщиків з Андрусівки співвідношення гладкого і деформованого валиків демонструє переважання другого типу, що є типовим для чорноліських колекцій. Втім, з огляду на умовність статистичних розрахунків такий висновок треба розглядати обережно.

Матеріали землянок Суботівського городища близькі за низкою ознак до кераміки Андрусівського поселення. Спільною рисою є домінування серед геометричного орнаменту мотиву “ряд трикутників”, зазвичай виконаних зубчастими відтисками. Подібним є і специфічне використання наколів у вигляді облямівки геометричних мотивів, що надає таким візерункам своєрідного вигляду. В обох комплексах наявні корчаги з практично однаковою композицією – “звисаючими” трикутниками, між якими розміщено ромби, нанесені наколами. Завважимо, що нанесення між геометричними фігурами наколів або відтисків штампів є однією з найприкметніших ознак кераміки з Андрусівки. Відзначимо наявність в обох комплексах зразків кераміки, орнаментованої дуже рідкісною для білогрудівського часу технікою – фігурними штампами, появу яких слід пов’язувати з впливами пам’яток типу Бабадаг I [пор.: Morintz 1964, р.114–116; 1987, с. 52–68].

Натомість в геометричних орнаментах столового посуду Собківки, на відміну від попередніх комплексів, найчастіше вживався мотив “паркет”, представлений лише “відкритим” варіантом. Тут він виконаний прокресленою та штампованою технікою десь порівну, і в багатьох випадках доповнювався наліпними виступами. Це зближує цю кераміку з ранньогальштатським посудом типу Холеркань-Тамеоань-Балта, де

подібний мотив у поєднанні з наліпами є основним, щоправда там його виконано прокресленою технікою [Ванчугов 1990, рис. 28: 5, 7, 12; Levitki 1994, р.216–256]. Натомість, орнаментування наліпними виступами посуду з Андрусівки та Суботова зазвичай виключало використання інших типів декору. Певна частина посуду з наліпами, переважно йдеться про корчаги, навіть морфологічно відрізняється від зразків із геометричним орнаментом.

Таким чином, серед геометричних орнаментів Суботівського та Андрусівського комплексів переважають мотиви, походження яких можна пов'язувати із старожитностями лісостепового та степового походження, зокрема постзрубного часу. В той час же більшість кераміки з Собківки демонструє орнаментацию, близьку за мотивами до традиції ранньогальштатських культур з прокресленою керамікою. Втім, на рівні основних прийомів декору всі вони мають багато спільного, передусім їх зближує широке використання дрібнозубчастого штампу, відмінності проявляються в мотивах орнаментів столового посуду, що мають різне походження. Загалом геометричним орнаментам білогрудівського горизонту притаманна значна гомогенність, яка визначається передусім стандартизованим набором технік декору та мотивів, а також сталими варіантами їх поєднаннями.

3.3.2. Чорноліські пам'ятки (IX ст. до н. е.)

Ще на початку дослідження чорноліської культури О.І. Тереножкін відзначав певну хронологічну неоднорідність матеріалів окремих пам'яток. Вчений, зокрема, вказував, що матеріали Лубенецького городища постають дещо пізнішими на тлі інших і наближаються до жаботинського часу, наважуючи на важливості цього спостереження для розуміння історичного процесу [Тереножкін 1954, с. 76]. Подібну ситуацію відмічено й для Московської Гори [Тереножкін 1959, с. 8].

Порівняльний аналіз декору посуду чорноліських комплексів уможливорює виокремити низку ознак, які можна вважати місцевими або такими, що побутували практично без змін, починаючи з білогрудівського часу. Насамперед, це наявність у чорноліській кераміці неорнаментованих вінець і гладенького (недеформованого) валика, що традиційно вважається спадком білогрудівської традиції [Тереножкин 1961, с. 74]. Наголосимо, що ця ознака є прикметою орнаментативної посуду певних пам'яток, де і кількісно представлена доволі суттєво. Попри наявність типового для чорноліського часу горщика з проколами під краєм вінець і деформованим валиком на плічках, ця риса теж вказує на певну архаїчність керамічного комплексу, наявність у ньому місцевої традиції, генетично пов'язаної з білогрудівсько-чорноліським горизонтом пам'яток лісостепу.

Ранньою рисою геометричної орнаментативної посуду можна вважати наявність “відкритих”, цебто необмежених знизу лініями мотивів на основі певної схеми. Геометричні візерунки кераміки Адамівського городища представлено в основному мотивами на основі схеми “паралельні відрізки”, які часто створено у “відкритому варіанті”, що зближує їх з орнаментикою Собківського поселення. Тут ми орієнтуємося на розробки М.Т. Кашуби, яка подібні мотиви, так би мовити відкриті знизу, визначила як ранню рису орнаментативної Сахарни, пов'язану з традицією пізньобронзових старожитностей горизонту Холеркань-Тамеоань-Балта [Кашуба 2000, с. 340].

Як хронологічний показник може розглядатися також незначна кількість фрагментів кераміки, орнаментованої фігурними штампами, обмежений набір останніх. Наявність лише найпоширеніших типів – кільцеподібного та круглого, відсутність посуду, прикрашеного S-подібними відтисками хронологічно зближує комплекси Тясминського і Чорноліського городищ з найранішими ознаками сахарнянської кераміки. Подібна ситуація спостерігається на еталонній для ранньої Сахарни пам'ятці – Цахнауці, де в оздобленні посуду поширено найпростіші прийоми та мотиви орнаментування [Мелюкова 1961, с. 7]. Утім, навряд чи варто

абсолютизувати подібну ознаку, оскільки рідкісні різновиди фігурних штампів є і в орнаментиці кераміки Адамівського городища, яке за іншими вказаними характеристиками може розглядатися як відносно раніше на тлі інших наших пам'яток. У той же час матеріали з Московського городища, які традиційно оцінюються як порівняно пізніші, не мають кераміки, орнаментованої подібним чином.

Так, наприклад, кухонна кераміка з Тясминського городища за декором тяжіє до білогрудівських місцевих ознак, столова ж зближається з ранньосахарнянськими комплексами (Цахнауци, Солончень-Хліная). Відтак назагал це окреслює деяку архаїчність комплексу, наявність в ньому ознак, які зближують його з керамікою пізньобронзового часу. Під “архаїчністю” розуміється, насамперед, відсутність орнаmentaції, яка пов’язується з ранньожаботинським (пізньосахарнянським) часом. Так, серед кераміки Калантаївського, Суботівського та Лубенецького городищ маємо низку досить яскравих елементів хронологічного горизонту Бабадаг II як то S-подібні відтиски та у вигляді подвійних кілець. Кераміка з Московської Гори теж постає пізнішою, адже тут є композиції т. зв. орнаменту “розеткового” типу, які кореспондують з Пізньою Сахарною. Завважимо, що на Калантаєві та Московській Горі виявлено великі піксиди, ніж зазвичай прикметні (менші) для чорноліських комплексів, до всього їх прикрашено доволі складними прокресленими композиціями (рис. 50: 23; 59: 20, 21). Звичайно, фрагментарність матеріалів більшості пам'яток унеможлиблює впевнено вважати це чіткою ознакою, але відзначимо, що подібні піксиди є типовими для пізнішого часу – ранньожаботинського [див.: Ковпаненко 1981, с. 97]. На наш погляд, все це може бути свідченням того, що життя на Тясминському городищі припинилося доволі рано. Інші ж чорноліські поселення і городища побутували триваліший час, що відбилося в їхній матеріальній культурі.

На порівняно пізній характер Калантаївського городища, крім уже вказаних ознак, вказує фрагмент невеличкої посудини, вочевидь кубочка чи

мисочки, внутрішній край відігнутих вінців якого прикрашено відбитками зубчастого штампа (рис. 47: 10). Варто відзначити, що подібний звичай є нетиповим для чорноліської орнаменталістики, він стоїть ближче до наступного, ранньожаботинського періоду [Дараган, Пефтіць 2011, с. 419].

В цілому наша пропозиція вкладається в модель історичних подій, які відбувалися в лісостепу на початку доби раннього заліза і яка передбачає не дуже мирні стосунки осілого населення із кочовиками [Тереножкин 1961, с. 40]. Згідно їй, відбулася руйнація частини наддніпрянських городищ і поселень, яку зазвичай приписують киммерійцям. Завважимо, що попри спірність ряду тез цієї концепції, зокрема, наявності слідів власне штурму та супутні їм ознаки руйнації, відзначимо що вони зазвичай асоціюються із заселеними городищами, а не із схованками. Це свідчить на користь саме такого характеру цих дій, спрямованих на встановлення певного контролю над осілим населенням з боку кочовиків. Це зумовлено самою природою номадів і націленістю їхніх інтересів назовні.

В останній час в історіографії саме сліди нападу підпадають обґрунтованій критиці [Дараган 2011, с. 717-719; Гершкович 2016, с. 77-78]. Проте масовість такого явища як городища, поширення в лісостеповій зоні знахідок зброї та «випадання» скарбів, навряд чи можна пояснити лише виключно соціальними процесами. На наш погляд, ця територія в чорноліський час стає не дуже безпечною для помешкання. Незалежно від того який характер носили напади – а одноразові короткі рейди навряд чи можуть бути зафіксовані археологічно, зарано повністю відмовлятися від концепції агресії кочовиків в напрямку лісостепу. Адже сама ситуація могла змушувати осілі племена покидати городища у разі її загострення.

Таким чином, попередньо можна сказати, що Тясминське городище постраждало одно з найперших, а період після припинення його існування припадає на час (можливо, дуже нетривалий) певної активізації стосунків місцевої людності з населенням гальштатського культурного кола. Посилення міжетнічних контактів, яке відбилося в появі на окремих

подніпровських поселеннях носіїв старожитностей типу Козія-Сахарна, що добре маркується кухонним посудом, можна пов'язувати з початком відтоку частини населення на захід. Наслідком цього стало виникнення низки чорноліських пунктів у Середньому Подністер'ї, переважно городищ, улаштування яких дослідники пов'язують з міграцією наддніпрянського населення у фіналі чорноліського періоду [Ильинская, Тереножкин 1983, с. 291; Дараган 2004, с. 36]. Широка міграція чорноліських племен визначила і появу їх пам'яток далеко на Лівобережжі (Хухра, Ніцаха). Можливо, саме цей короткий період фіналу існування городищ Потясміння, з верхніми шарами яких В.А. Іллінська пов'язувала багато орнаментований лощений посуд, рідкісні типи штампів та асиметричні орнаменти, слід розглядати як початок такого явища як «орнаментальний вибух». В історії були приклади, коли складна ситуація, яка сприяла посиленню контактів із оточуючими народами, призводила до стрімкого розвитку багатьох сфер життя. Це стосується і сакральної сфери, до якої, без сумніву, відноситься геометричний орнамент.

Звичайно, це не дає підстав для поділу чорноліського матеріального комплексу на хронологічні горизонти, його розвиток постає досить цілісним упродовж всього часу. Йдеться лише про можливість чіткішого співвіднесення окремих пам'яток між собою та пошуки критеріїв того. Це уможливило б краще зрозуміти динаміку процесу, що відбувався у досить складних умовах потужних міжетнічних контактів і певних загроз з боку кочовиків. Понад те, воно уможлиблює зробити певний крок до розробки мікрохронології лісостепової культури передскіфського періоду, основою якої може бути детальний аналіз керамічних комплексів.

РОЗДІЛ 4

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ОРНАМЕНТАЦІЇ ТА ЇЇ ПОХОДЖЕННЯ

Створена типологія технік та мотивів орнаменталізації посуду дозволяє провести порівняння кераміки білогрудівських та чорноліських пам'яток та розглянути головні тенденції в їх розвитку.

Порівнюючи орнаменталізацію білогрудівського та чорноліського посуду, слід хоча б в загальних рисах окреслити спільні та відмінні риси в самих наборах посудин. Найбільше спільного в розвитку кухонного посуду, який для обох періодів типологічно суттєво не відрізняється. Його еволюція має передусім технологічний характер – чорноліські посудини виготовлені більш ретельно, серед них більше зразків мають кращу обробку поверхні. Проте відмінності стосуються переважно декорування, вони мають більше кількісний, ніж якісний характер.

Зовсім інша картина спостерігається в розвитку лощеного посуду, оскільки чорноліський набір кераміки відрізняється чіткіше виокремленою «гальштатською тріадою». До неї, по-перше, відноситься миска конічної форми, в якій на відміну від більшості білогрудівських відсутня профільована шийка. По-друге це дві форми профільованих посудин вертикальних пропорцій. Середніми за розмірами та тонкостінними були келихи (у варіанті з ручкою – черпаки), а крупними та товстостінними – корчаги. Масивні біконічні корчаги, здебільшого з канельованим декором, стають частиною багатьох чорноліських колекцій. Поширення цієї традиції виразилося також в зникненні певних типів посуду, передусім йдеться про напівсферичні чаши та профільовані миски (т. зв. «шоломоподібні»), яких заміняють конічної форми із загнутими краями. В чорноліському керамічному комплексі відсутні сковорідки-жаровні, а ритуальний посуд –

мініатюрні посудини, зустрічаються значно рідше. Частково їх місце займають піксиди.

4.1. Походження та розвиток орнаментациї кухонного посуду

Наскрізню техніку орнаментациї репрезентовано лише одним мотивом – горизонтальним рядком проколів/псевдопроколів. Відносно масово проколи з'явилися в орнаментуванні кераміки білогрудівського часу, проте їхні витoki пов'язано з ще ранішою традицією – керамікою тшинецької культури [Тереножкин 1961, 57) або, за нинішньою термінологією, з культурами тшинецького кола [Лысенко 2017, с. 24]. Упродовж передскіфського часу поступ наскрізної орнаментациї проявляється у зростанні відсотку посуду з проколами порівняно з тими, що мали неорнаментовані вінця. Для чорноліського часу домінування цієї техніки вважається однією з найпоказовіших хронологічних прикмет [Ильинская 1975, с. 144]. Паралельно з цим наскрізні проколи з'являються і на посуді сусідніх південно-західних культур, де дослідники вважають їх за “чорноліський” прийом [Levitki 1994, с. 106-107; Кашуба 2000, с. 296]. Назагал наскрізна техніка орнаментациї є однією з найбільш простих і консервативних, вона надає, так би мовити, місцевого вигляду кухонному посуду передскіфського періоду і побутувала й надалі [Ильинская 1975, с. 144-145; Дараган 2011, с. 389].

Майже єдиним мотивом декору білогрудівського кухонного посуду був гладенький валик, подібна традиція побутувала пізніше [Березанська 1982, с. 84]. З'являються й зразки деформованого валика. Дослідники оцінюють гладенький валик як один з хронологічних показників білогрудівського часу, деформований – чорноліського [Тереножкин 1961, с. 74; Мелюкова 1989, с. 26; Лысенко 2008, с. 132]. Проте заміщення гладенького валика деформованим було розтягнуте у часі. На це вказує наявність проміжного

варіанта – частково деформованого валика, роль якого в цьому процесі встановити практично неможливо через фрагментованість матеріалів.

Однією з рис такого декору є розімкнутий валик, кінці якого звисають донизу або ж загнуті “волютами”. Появу такого мотиву в кераміці сусідніх культур також пояснюються зв’язками з пам’ятками передскіфського лісостепу. Зокрема, в бондарихінських комплексах Поорілля наявність орнаментованого в такій манері посуду розцінюється як результат впливу білогрудівсько-чорноліських традицій [Ромашко 1995, 41], а для кухонного посуду сахарнянських пам’яток його вважають “чорноліським прийомом” [Кашуба 2000, с. 295]. Завважимо, що такий різновид широко представлено серед матеріалів сабатинівської культури і наступної білозерської [Березанская и др. 1986, с. 96, 135]. Наявність розімкненого валика на горщиках білозерської культури вказує на степові корені валикового декору. Лісостепове населення запозичило цю рису, перейнявши не тільки техніку виконання валика, а й як сталий мотив з притаманними йому рисами. Так, О.Г. Левицький розглядає розімкнутий валик у ранньогальштатських комплексах як білозерський елемент, що має передусім “північнопричорноморське походження” [2002а, с. 190]. Зважаючи на це, для чорноліських старожитностей він є ознакою архаїчності, збереженням білогрудівських традицій, так би мовити, “білогрудівським типом” [Романчук 2001–2002, с. 44-45]. У ранньожаботинський час традиція розімкнутого валика зникає в орнаmentaції посуду лісостепоного Дністерсько-Дніпровського міжріччя.

У чорноліський час розширюється варіативність деформуючих прийомів декору (пальцевих вдавлень, насічок і нарізок). Зокрема, в рідкісних випадках вони виступають як самостійний мотив у вигляді горизонтального пасма на плічках горщика, ймовірно, імітуючи деформований валик. Іноді ними прикрашають вінця посудин по краю або з внутрішньої сторони [Тереножкин 1961, с. 73; Ковпаненко 1967, с. 37]. Таке застосування

деформуючого декору стає більш популярним в жаботинський період [Дараган 2011, с. 389].

У чорноліський час поширюється звичай орнаментувати тулуб горщиків невеликими наліпними виступами. Яскравий приклад – Калантаївське городище, де зафіксовано майже 9 % орнаментованих таким чином стінок (3,6 % від загалу орнаментованих фрагментів кухонних горщиків). Перші прояви цієї традиції відомі вже в білогрудівський час [Лысенко 2008, рис. 14:2]. В їх поширенні на території лісостепу можна простежити певну закономірність: зазвичай вони складають відчутний відсоток серед матеріалів тих комплексів, де знайдені також банкоподібні посудини Карпато-Дунайського походження [Пефтіць 2005, с. 56]. Такий посуд відрізняється від загалу чорноліського кухонного посуду не тільки за формою чи орнаmentaцією (виступами), але й за технологічними ознаками (склад тіста, обробка поверхні). Його розглядають як доказ присутності власне носіїв гальштатських старожитностей на чорноліських поселеннях [Мелюкова 1979, 83]. Тюльпаноподібні горщики з подібною орнаmentaцією успадковують ці зразки тільки в загальній манері декорування. Виступи на кераміці місцевого походження відрізняються меншими розмірами, вони грубі і не так ретельно профільовані. Іншими словами, вони імітують деталь, запозичену з гальштатської традиції. Оскільки зазвичай кухонний посуд дуже консервативний в сприйнятті інновацій, поява такого звичаю дійсно передбачала контакт безпосередньо з носіями гальштатської традиції.

Подібна ситуація, перехрещення рис посуду, спостерігається на деяких наддністрянських поселеннях, де серед матеріалів пам'яток культури Козія-Сахарна є певна кількість горщиків тюльпаноподібного профілю, які М.Т. Кашуба виокремила у окремий тип. Дослідниця відзначила, що вони суттєво відрізняються від загалу кухонного посуду не тільки за формою, але й технікою виготовлення – більш тонкостінні, поверхня сіруватого кольору, підлощена. Також вказано на наявність “наслідувань” чорноліським горщикам, які, хоч і мають типову для них форму, але за іншими

характеристиками належать до ранньогальштатських зразків [Кашуба 2000, с. 295]. Ситуації в Середньому Подніпров'ї і на Дністрі досить схожі, оскільки в основі їх лежить посилення міжкультурних контактів.

Підсумовуючи розвиток і поширення технік декорування кухонного посуду, можна наголосити на таких особливостях:

1. В декорі кухонного посуду зміни мають кількісний характер. Більшість технік відомі вже для білогрудівської кераміки, їх розвиток в чорноліський час відбувається не стільки завдяки інноваціям, скільки за рахунок розширення варіантів використання.

2. Витоки прийомів декору та їхніх мотивів простежуються у місцевій традиції (проколи), степових (валик) і гальштатських культурах (наліпні виступи).

4.2. Генеза орнаменталізації столового посуду

Орнаменталізація столового посуду – набагато різноманітніша за кухонний і з боку техніки виконання, і з боку мотивів та композицій.

4.2.1. Техніка і прийоми декорування

Зміни в розвитку орнаменталізації столового посуду від білогрудівського до чорноліського часу фіксуються, передусім, в техніках нанесення елементів декору.

Найбільш інноваційним серед орнаменталізації лісостепової кераміки виступає канельований орнамент. Канельовану техніку декорування А.І. Мелюкова [1979, с. 76, 78] визначила як одну з типових прикмет “загальногальштатських” форм і типів оздоблення посуду, а її поширення відбувалося і в колі власне гальштатських культур, і на периферії цього світу. Канельований декор на теренах лісостепової України відзначено для деяких білогрудівських пам'яток Подністер'я [Рыбалова 1999, с. 331]. Під час

розвідок на них виявлено фрагменти посуду з канельованим орнаментом, визначені В.Д. Рибаловою як типові для групи Кишенеу-Корлетень [1999, 338, рис. 5: 3, 5, 7; 6: 1]. Позаяк ідеться про збори на поверхні поселень Суботівка та Яруга, то стверджувати, як широко користалася такою орнаментациєю місцева людність, складно. Серед знахідок цього часу на Фастівщині також зафіксований зразок посудини з канелюрами [Лысенко 2008, рис. 21]. Можливо, подібні зразки слід розглядати як імпорт, через що поширення канельованої орнаментациї в лісостепу Дністеро-Дніпровського міжріччя відбулося не раніше чорноліського часу.

Найдетальніше походження канельованого декору в чорнолісько-жаботинських комплексах Середньої Наддністрянщини проаналізувала Г.І. Смирнова, яка переконливо довела, що він з'явився внаслідок контактів з населенням групи Гава-Голігради [Смирнова 1984, 55–57; Смирнова, Кашуба 1988, 27]. Такими, зокрема є скісні канелюри на мисках гавського кола, які добре представлені на еталонній пам'ятці Магала, зокрема в матеріалі третього горизонту [Смирнова 1968, с. 25]. Саме такий тип декору відрізняє їх від посуду іншого представника канельованого Гальштату – культури Кишинеу-Корлетень, для якої типовим є орнамент горизонтальними жолобками [Смирнова 1990, с. 24]. Скісні канелюри також відзначено на мисках цілої низки ранньогальштатських комплексів, зокрема, Бабадаг-I і II, культурі Гава та могильнику Сбораєво [Стоянов 1997, табл. VI, VII; Guma 1993, Pl. XXXVI: 6–8; Morintz 1987, Fig. 10; 10, 8]. Мотив канельована “драбинка” (горизонтальне пасмо з вертикальних або скісних жолобків) є типовим для мисок багатьох чорноліських пам'яток. У колекціях Середнього Подніпров'я присутні миски тільки з скісними канелюрами, що, можливо, також вказує на гавське коріння цієї традиції.

Якщо декор канельованою “драбинкою” є типовим для мисок, то оздоблення нею профільованих форм посуду стосується винятково кубків та черпаків. У чорноліських матеріалах є фрагменти посуду середнього розміру з подібною орнаментациєю, яка близька до знахідок з Інсула-Банулуй

[Morintz, Roman 1969, Fig. 17: 17; 19: 8, 9]. Найближчу аналогію орнаментативній кубка з Адамівки (рис. 42: 2), прикрашеного скісними канелюрами і ребристим виступом, становить посуд з горизонту Бабадаг I–II [Morintz 1987, Fig. 10: 6, 11]. Фрагмент посудини з Суботівського городища, під виступом якого розміщено вертикальні канелюри (рис. 65: 1), має теж там близьку аналогію [Morintz, Juganaru 1995, Fig. XI: 4].

В орнаментуванні корчаг у чорноліський час з'являється звичай прикрашати всю горловину горизонтальними канелюрами, а виступи – концентричними напівколами [Пефтіць 2017, с. 89]. У повному вигляді таку композицію представлено на корчазі з Чорноліського городища [Тереножкин 1961, рис. 43]. Комбінація мотивів канельованої техніки, як і форма корчаги є однією з показових ознак культури Гава, де такий посуд з'явився ще на ранніх етапах її формування [Смирнова 1968, с. 25; László 1973, 585–598; Morintz 1987, 45– 47].

Інноваційним було також прикрашення канелюрами ручок черпаків. Це могла бути одинарна канелюра, розміщена вздовж всієї ручки, або ж у верхній її частині – канельована «драбинка» (рис. 42:9, 10).

На користь саме гавської версії появи канельованої орнаментативної на нашій території може свідчити така деталь як колір внутрішньої поверхні посуду. Завважимо, що її помаранчевий чи рожевий колір є прикметою саме гавської кераміки, наявність якої в лісостепових комплексах неодноразово відмічали дослідники [Березанська 1982, с. 87; Кашуба 2000, с. 313; Дараган 2005, с. 285], трапилися вони і в опрацьованій нами кераміці. Утім, якщо поєднання цих прикмет (канелюр і помаранчевого кольору внутрішньої поверхні), безперечно, свідчить на користь гавської традиції, то низку посуду з вказаною кольоровою поверхнею орнаментовано в чорноліській манері – зубчастим штампом [Левицкий, Кашуба 2014, с. 243].

Кераміка з канельованим декором відома у багатьох чорноліських комплексах, значну частину таких знахідок можна вважати місцевим наслідуванням виробам Карпато-Дунайського походження. Так, для

останньої типові широкі канелюри, розміщені одна за одною суцільною смугою. У лісостепових комплексах частіше зустрічається їх місцевий різновид у вигляді більш вузьких і поглиблених жолобків з пробілами між ними (рис. 42: 6-8). До локальних особливостей також можна віднести звичай комбінувати канелюри зі штапованим декором. З матеріалів Тясминського городища походять два фрагмента корчаг, конічні горловини яких прикрашені поясом суцільних горизонтальних канелюр з розташованими нижче візерунками, виконаними зубчастим штампом (рис. 69: 9, 10).

У колекціях канельований посуд представлено відносно незначним числом, а строкатість мотивів оздоблення вказує на зв'язок не тільки з гавською традицією. Попри відсутність, так би мовити, власного стилю, можна констатувати наявність особливих рис, зокрема, це комбінування канелюр з штапованим декором. Вочевидь, її включення в місцеву традицію носило обмежений характер. У порівнянні з іншими впливами Карпато-Дунайського регіону, перш за все з поширенням техніки штампів, вона була сприйнята лише частково і не отримала широкого розповсюдження.

Для орнаментативної лощеної кераміки комплексів Середнього Подніпров'я притаманною є техніки наліпних виступів. Деякі різновиди такого декору відомі вже в білогрудівський час, в основному це шпичечки невеликого розміру (рис. 26: 1-5; 33: 3-6). Серед матеріалів з Малополовецького є фрагменти мисок і корчаг, прикрашені сплюсненими виступами овальної форми [Лысенко 2008, рис. 11: 3, 6, 7]. З жител Суботівського городища походять фрагменти корчаг, прикрашені фігурними виступами доволі різноманітних форм (рис. 33: 7, 8).

У чорноліський час розширюється як набір самих наліпів, так і варіантів їх використання. Часто зустрічаються конічні і округлі виступи, поверхня яких іноді покрита концентричними канелюрами або відбитками штампів (рис. 3: 2; 6: 1-4). Плоскі упори мають два варіанти: горизонтально і вертикально спрямовані (рис. 4). Невеликі виступи-шпичечки прикрашають тулуб кубків, вони одинарні або зрідка – подвійні (рис. 41: 7). Масивні

виступи округлоконічної форми мають досить значні розміри, ними прикрашено корпус корчаг (рис. 3: 7, 8). Такі посудини орнаментовані одинарними або групами вертикальних валиків, які деформовані штампованими відбитками або вдавленнями, іноді об'єднані з геометричними візерунками (рис. 54: 5; 70:1, 2). Також з'являється звичай прикрашати ручки черпаків виступами загостреної або округлої форми, зрідка зустрічаються циліндричні наліпи (рис. 6: 7-10).

Подібне застосування наліпного декору успадковує традиції Карпато-Дунайського району, передусім канельованого гальштата, а також частково культур штампованої кераміки [Гершкович 2016, с. 168, 172]. Прикладом появи цієї традиції вже в білогрудівський час є миски з Собківки, частина яких орнаментована наліпними шишечками із прокресленим чи штампованим «паркетом». Подібне поєднання є типовим для ранньогальштатських комплексів типу Холеркань-Тамеоань-Балта [Levitki 1994, p.216–256]. Г.І. Мелюкова вважала, що кубок з Великої Андрусівки представляє спільний для степу і лісостепу тип, який вона пов'язувала його із культурами доби пізньої бронзи Нижнього Подунав'я та Добруджі [Мелюкова 1979, с. 56]. Вона ж відмічала шишечки як характерний для кераміки пам'яток типу Рімніцеле [Мелюкова 1979, с. 54]. Серед декору корчаг з'являються пустотні видуви, близькі до Buckelkeramic [Гершкович 2016, с. 168].

Техніка штампування, яка набувала значного розповсюдження в лісостепових культурах, є однією з найважливіших хронологічних і культуровизначальних ознак цього часу. Важливими для розуміння змін, що відбувалися в розвитку техніки зубчастого штампу, виступають дані, отримані в ході досліджень Суботівського городища. Порівняння матеріалів з верхнього (чорноліського) і нижнього (білогрудівського) горизонтів дозволило намітити ряд специфічних відмінностей в нанесенні орнаментів. Так, зокрема, дрібнозубчасті відбитки, якими були виконані візерунки ранніх посудин, мають деякі технічні особливості. Вони досить вузькі і дуже

подовжені, края їх часто заходять за межі геометричної фігури. У той же час, відбитки зубчастого штампу на фрагментах з чорноліського горизонту виглядають дещо якісніше виконаними. Візерунки більш окреслені, завершені. Можливо, що такі зміни пов'язані з переходом на використання керамічних інструментів, властивих Карпато-Дунайській традиції [Кашуба 2000, с. 317; Гершкович 2016, с. 135, рис. Н5, 6]. Побічно на це вказує і поширення крім дрібно- та крупнозубчастих, ще й відбитків «псевдошнурового» штампа, т. зв. «торквесу» (рис. 1, 2, 3), західне походження якого не викликає сумнівів [Ничик, Айлинкей 2003, с. 101].

Загальним для орнаменталістики передкіфського періоду є звичай комбінування зубчастого штампу із іншими техніками в рамках однієї композиції. Наприклад, в орнаментах білогрудівського столового посуду візерунки із зубчастих ліній доволі часто доповнювали відбитками прямого штампу або наколами. У чорноліський час зустрічається таке поєднання прокресленої і зубчастої технік, коли штамповані лінії формують межі пояса візерунків, в той час як самі фігури виконані прокресленими лініями. Подібне «витіснення» штампованого орнаменту прокресленим є більш типовим для пізньосахарнянської та ранньожаботинської орнаментики [Дараган, Пефтіць 2011, с. 419].

Рідше столову кераміку декорували фігурними штампами, що трапляється в орнаментуванні лісостепового посуду з фінальної доби бронзи. Для білогрудівської орнаментики її єдиним різновидом можна вважати прямий штамп. Серед матеріалів Суботівського городища є фрагменти кухонних горщиків, валики яких прикрашені відбитками прямого штампа, що дозволило пов'язати появу такої техніки зі східною орнаментальною традицією [Ромашко 2013, с. 185; Гершкович 2016, с. 174-175].

У чорноліський час використання прямого штампу припиняється повністю, зате суттєво розширюється набір інших видів фігурних відбитків. Умовно їх можна розділити на дві групи – прості і складні. Найпростіші, і вони ж найбільш поширені, це кільчасті (одинарне кільце) і круглі штампи

(рис. 1, 5, 6). Перші зразки відбитків простого кільчастого штампа є вже на білогрудівській кераміці [Пефтіць 2005, с.54]. Хоча це й поодинокі випадки, вони тим не менш відомі не тільки на правобережних пам'ятках (рис. 17: 1), а й на лівобережних [Березанская 1985, рис. 137: 16; Ромашко 1995, рис. 5: 19; Гершкович 1998, рис. 8: 3; Пефтіць 2020, рис. 3,3]. Вони масово зустрічаються на кераміці практично всіх чорноліських пам'ятників Потясміння, а також серед матеріалів локальних груп – поселеннях Київщини (фрагмент корчаги з поселення у с. Боярка, Печерське-1), Канівщини (Хрещатик) і Уманщини (Умань-20) [Тереножкин 1961, рис. 49: 8; Покровська та ін. 1971, рис. 5: 9, 10; Храбан 1972, рис. 4, 2, 5, 7, 8]. Як правило, ними прикрашені кути фігур, іноді ряд відбитків обрамляє композицію зверху (рис. 5, 5-7).

Подібне їх застосування обумовлено традиціями культур штапованої кераміки, контакти з якими були головною причиною їх поширення в лісостепу Середнього Подніпров'я [Кашуба 2000, с. 314; Nichik Ailinkev 2003]. Мотив зигзага, виконаний зубчастим штампом, з кільчастими відбитками у вершинах, є досить поширеним серед орнаментів лощеного посуду культури Козія-Сахарна. Хоча він трапляється на всій території поширення цієї культури, найпопулярнішим він був у її західному варіанті – пам'ятках типу Козія, де, своєю чергою, продовжив орнаментику кераміки групи Пшенічево [Ісупови 1997, Fig. 4: 1; 6: 1]. Вкажемо, що типове для Бабадаг II поєднання кільцеподібного штампа із зубчастими відтисками (коло з тангенсом) на нашій території представлено декількома зразками. Найвідоміші – корчага з кургану № 52 біля с. Гуляй-Поле, уламок посудини з поселення біля с. Жванець у Подністер'ї [Мелюкова 1979, рис. 26: 1; 27: 1]. Можливо, подібним чином можна трактувати орнамент на фрагменті з Калантаївського городища (рис. 50: 6).

Рідше трапляються відтиски S-подібного штампа і складних варіантів кільцеподібних. Різновиди їх представлено в орнаментиці лощеного посуду з Адамівського і Хрещатицького поселень, Калантаївського, Лубенецького та

Суботівського городищ. Якщо використання кільцеподібних відтисків наслідуює застосування простих штампів (круглого та одинарного кільцеподібного), то S-подібні відбитки іноді утворюють окремі композиції (рис. 43: 2; 55: 8).

Вкажемо, що популярність використання фігурних штампів різниться на пам'ятках. Наприклад, на Тясминському городищі фігурними відтисками прикрашено лише 4 % орнаментованого столового посуду (3 екз.), натомість на Калантаївському цей показник становить 22 % (14 од.).

Усі різновиди фігурних штампів з огляду на те, що вони з'являються в лісостепових комплексах майже одночасно та у вигляді готового набору, безперечно, є запозиченим компонентом у матеріальній культурі лісостепу. Їх поява пов'язується з впливами “культур штампованої кераміки”, зокрема культури Козія-Сахарна [Мелюкова 1979, с. 74–78; Бруяко 1996; Кашуба 2000, с. 311, рис. XXII]. Дослідники давно підмітили це, вказавши саме в цих комплексах на широке коло аналогій візерункам з дрібнофігурних відтисків на чорноліському посуді [Ильинская 1975, с. 125–126; Мелюкова 1979, 78–80; Смирнова 1983, 62, рис. 5]. Завважимо, що трапляються й окремі оздоблені штампованими мотивами посудини, які небезпідставно вважаються власне гальштатськими за походженням [Мелюкова 1979, с. 76, рис. 26: 1; 27: 1].

Це уможливорює говорити не тільки про використання відтисків фігурних штампів як хроноіндикаторів, а й як одного з ключів до розуміння механіки етнокультурних процесів в лісостепу в передкіфський час. Якщо перше проникнення окремих, найпростіших, зразків штампів відбулося вже наприкінці доби пізньої бронзи, то порівняно масове їх застосування відноситься до часу чорноліської культури. Маємо декілька спроб типологізувати штампи, головню, за формою самого орнаментира [Кашуба 1988; Ничик, Аилинкэй 2003]. Незважаючи на широке поширення кераміки з фігурними відбитками на території Середнього Подніпров'я, самих орнаментирів для комплексів досліджуваного періоду поки не

виявлено. Єдиний зразок, який походить з матеріалів Плисків-Чернявки, судячи за знахідками кераміки звідти, відноситься до жаботинського часу [Мовша 1962].

Хоча загалом застосування фігурних штампів ішло в руслі традицій орнаментики культур штампованої кераміки, все ж є й прикметні лише для місцевого посуду риси. Наприклад, оздоблення верхівки конічних виступів на чорноліському посуді або наліпних упорів відрізняється від притаманної для сахарнянської кераміки манери декорування. Своєрідним варіантом використання штампів є розміщення відтисків групами – по два чи більше, зокрема в формі геометричної фігури (трикутник чи ромб) (рис. 50: 19; 74:1). Останнє є типовим для техніки круглого штампа, який є наскрізним у хронологічному сенсі, трапляється в орнаментиці лісостепової кераміки, починаючи від чорноліського часу і до розвиненого жаботинського етапу, коли використання інших штампів згасло.

Складається враження, що різні види фігурних штампів чи ідея їх потрапили на нашу територію неодноразово, проникнення їх відбувалося поступово. Наприклад, відтиски штампа у формі кільця з хрестом всередині у Наддніпрянщині фіксуються не раніше жаботинського часу [Дараган 2005, с. 286]. Подібну ситуацію відмічено і для власне самої Сахарни, де поширення більш рідкісних фігурних штампів (зокрема й вказаного) пов'язується з пізнішим часом та “іншими хвилями міграції” [Кашуба 2000, с. 311]. Приваблює можливість віднайти певні закономірності для чіткішого датування комплексів, оскільки поширення цих технік і для чорноліських, і для сахарнянських комплексів має певні хронологічні особливості. Так, на посуді деяких поселень Ранньої Сахарни немає S-подібних і складних кільцеподібних відтисків, вони поширюються в розвинений сахарнянський час [Мелюкова 1982, с. 7; Кашуба 2000, с. 311]. Наголосимо, що поява подібних елементів декору в Подніпров'ї теж пов'язується з верхніми шарами чорноліських городищ, що наче б натякає на можливість використання окремих різновидів як хроноіндикаторів [Ильинская 1975,

с. 125, рис. 12]. Однак це непевно. Так, матеріали Московської Гори, які вважаються доволі пізніми на тлі інших пам'яток Потясминня і серед яких є зразки посуду, прикрашеного в ранньожаботинській манері, демонструють лише прості варіанти відтисків фігурних штампів.

Спільною рисою білогрудівських і чорноліських орнаментів виступає застосування в геометричних візерунках накольчастого декору («зерноподібні наколи», «зерновий орнамент»). Значна частина орнаментів кераміки класичних білогрудівських пам'яток (В. Андрусівка, Суботів) містить такі наколи як в заповненні або обрамленні мотивів, так і окремих фігур. Такими, зокрема, є трикутники (т. зв. «виноградні грона») і ромби, якими зазвичай заповнювали простір між основними візерунками композиції, рідше наколами вибудовували окремий візерунок (рис. 91: 5, 6). У чорноліський час їх місце займають фігурні штампи. Самі ж наколи зустрічаються значно рідше, як правило, в заповненні внутрішнього простору фігур, в рідкісних випадках – як окремий мотив (рис. 90: 26). Новим в застосуванні наколів є спосіб імітації ними зубчастих відбитків. В цьому випадку орнаментальний пояс спочатку наносили слабкими прокресленими лініями, поверх яких перпендикулярно до поверхні заглиблювали наколи (рис. 11: 1, 5). Можливо, подібна техніка випереджає традицію імітації зубчасті штампа за допомогою т. зв. «щіточки» в ранньожаботинський період [Дараган, Кашуба 2008, с. 47].

У чорноліський час починають доволі широко застосовувати прокреслену та врізану техніки орнаменталізації. Як і в разі з візерунками, виконаними зубчастим штампом, деякі мотиви врізаного декору, зокрема найпростіші (лінії, трикутники, зигзаги), можна вважати традиційними, оскільки подібні до них трапляються в декорі посуду ранніх пам'яток лісостепу [Тереножкин 1961, с. 79–80; Ильинская 1975, с. 129–130]. Складніші мотиви, цілком можливо, мають інокультурне походження, що підтверджують чисельні аналогії в орнаментах кераміки сахарнянських комплексів і культур Балканського кола. Так, групи скісних ліній, різні

варіанти розміщення трикутників, складний трикутник і ромб є одними з найтипівіших візерунків на гальштатському посуді [Ильинская 1975, с. 125–126; Кашуба 2000, с. 310].

Підводячи підсумки порівняння технік, що використовуються в орнаментациї білогрудівського і чорноліського лощеної посуду, виділимо наступні особливості:

1. Набір основних технік є переважно однаковим для всієї білогрудівсько-чорноліської геометричної орнаментациї. Спільним також виступає звичай комбінування різних прийомів декорування в рамках однієї композиції.

2. Ключова відмінність ранніх орнаментів полягає в застосуванні дрібнозубчастого штампу, в той час як в чорноліський час більш поширеним стає крупнозубчастий і «псевдошнуровий». Також відмічено зникнення техніки прямого штампу і зменшення використання наколів, місце яких займають фігурні відбитки гальштатського зразка. Разом з цим практично повністю зникає звичай обкантовувати композицію рядами відбитків, як і звичай заповнювати простір між ними додатковими фігурами.

3. Прості різновиди фігурних штампів спорадично з'являються вже в білогрудівський час, але відносно масовим явищем вони стають тільки для орнаментів чорноліської кераміки. Вони утворюють самостійні візерунки або прикрашають верхівки фігур, слідуючи традиції культур штампованої кераміки.

4. Також важливим є включення, нехай і часткове, до системи локальної орнаментики такого різновиду декору як канелюри, мотиви якого є типовими для канельованого Гальштату. В руслі традицій останнього також відбувається використання наліпних елементів, які зустрічаються частіше та набувають різноманітних форм.

4.2.2. Мотиви та композиції геометричного орнаменту

І нарешті, розглянемо особливості самих мотивів геометричних орнаментів. Ранньою рисою можна вважати переважання "відкритих" візерунків – без обмежуючої знизу лінії [Кашуба 2000, с. 340]. Такий звичай існує і в чорноліській орнаменталі, але для неї все ж більш характерні «закриті» мотиви. Поширення такої традиції пов'язано із загальним ускладненням орнаментів і розширенням пасма візерунків на посудині.

Спільні риси проявляються перш за все серед простих мотивів. Передусім це стосується різних варіантів візерунків у вигляді горизонтального пасма, розвиток яких відбувався переважно за рахунок застосування нових технік декору (рис.89: 1-4, 9-12, 17-23). Таким, наприклад, є варіант з двох суцільних ліній, між якими розміщений ряд окремих елементів. Найбільш простий його варіант – пасмо з прокреслених або зубчастих ліній, з нанесеними всередині наколами або відбитками прямого штамп (рис. 89: 5-7). У чорноліських орнаментах воно частіше має вигляд двох зубчастих ліній, між якими розміщені S-образні або круглі відбитки (рис. 89: 14-16).

Одним з найбільш поширених у білогрудівський час є мотив «драбинки» (рис. 89: 24-30), який продовжує існування без серйозних змін і в чорноліській орнаменталі (рис. 89: 31-42). Інновацією можна також вважати появу канельованої «драбинки», представленої виключно у "відкритому" варіанті (рис. 12: 1, 2, 5).

«Заштриховані поля» на білогрудівській кераміці зустрічаються переважно у «відкритому» варіанті, при їх нанесенні іноді застосовувалися техніки прямого штамп і наколів (рис. 90: 1-5). Пізніше був більш популярний «закритий» варіант, для нанесення якого застосовувалися всі основні прийоми декору, в тому числі і S-подібний штамп, в одному випадку він виконаний навіть канелюрами (рис. 90: 7, 8). Уже в ранній час з'являється

«шаховий» варіант мотиву, який відносно масово поширюється тільки в чорноліській орнаменталії (рис. 90: 5, 9-12).

Такий мотив як «паркет» на пізньобронзовій кераміці вживався переважно в «відкритому» варіанті, особливо масово він представлений в орнаментах столового посуду Собківки, де найчастіше комбінувався з наліпними шишечками (рис. 90: 13-21). Це зближує цю кераміку з посудом ранньогальштатських старожитностей типу Холеркань-Тамеоань-Балта, правда в місцевому орнаменті поряд з прокресленими лініями використовується і дрібнозубчастий штамп [Ванчугов 1990, рис. 28: 5, 7, 12; Левицкий 1997, с. 216-256]. У чорноліський час «паркет» наносили як зубчастими, так і прокресленими лініями, зрідка – наколами (рис. 90: 22-32). Також зустрічається його ускладнений варіант – «дзеркальний паркет», що складається з двох рядів, які зворотно симетричні відносно один одного (рис. 90: 33). На відміну від білогрудівських візерунків, це практично завжди «закритий» мотив, який дуже рідко поєднується з іншими типами орнаменту. Певний виняток становлять складні прокреслені композиції на піксидах (рис. 91: 30).

Загальним для геометричної орнаменталії лісостепової кераміки у формуванні мотивів зигзагів і трикутників, є те, що їх часом складно чітко розмежувати (рис. 91). Зигзаг як окремий візерунок більш характерний для чорноліського часу. Наприклад, горизонтальний зигзаг може складатися з відбитків круглого штампа, парних відрізків, з 2-3 прокреслених або штампованих ліній (рис. 91: 21). Іноді верхівки кутів можуть увінчувати відбитки фігурного штампа – круглого або кільцеподібного (рис. 91: 20). Поодиноким випадком представлено багаторядний пояс з потрійних штампованих зигзагів з кільцевими відтисками на кутах (рис. 91: 22). Трикутники на білогрудівських посудинах іноді окантовані відбитками прямого штампа або наколами, простір між ними іноді заповнюють трикутники і ромби з окремих відбитків (рис. 91: 3-8). Пізніше ця традиція

зникає, зате з'являються трикутники, орієнтовані верхівкою вгору (рис. 91: 17-19).

У чорноліський час набувають поширення також і нові візерунки, в основі яких лежать більш складні або криволінійні фігури. До них можна віднести заштриховані ромби, розміщені в горизонтальному «закритому» пасмі (рис. 91: 23, 24). Єдиний мотив на основі криволінійної фігури – це концентричні півкола. Зазвичай він прикрашає виступи у вигляді канелюр або широких прокреслених ліній, одиничними випадками представлений такий орнамент, виконаний зубчастим штампом. Значно рідше концентричні півкола виступають як окремі візерунки. В одному випадку вони виконані зубчастим штампом, в іншому – вузькими канелюрами і доповнені відбитками круглого штампа (рис. 91: 25, 26).

Геометричні орнаменти білогрудівської кераміки розвивалися в загальній для пізньобронзової орнаментики тенденції. На це вказує формування орнаментального пасма з однакових або подібних фігур, розміщених ритмічно вздовж горизонтальної вісі симетрії. Саме завдяки залученню такого найпростішого типу симетрії система геометричних візерунків є дуже гомогенною. Один тип фігур розміщувався в рамках одного рівня орнаменту, будь-яких взаємозв'язків між рівнями не спостерігалось, кожен ряд був ізольований від інших. Ускладнення візерунків досягалося за рахунок збільшення таких рядів, проте навіть в багаторядних композиціях в межах кожного орнаментального рівня цей принцип організації зберігається. Деякі поширені поєднання геометричних мотивів, типові для білогрудівської орнаменталії, продовжують існувати і пізніше. Більшість дворядних композицій в основі мають горизонтальне пасмо, нижче яких розміщені зигзаги або трикутники (рис. 92). Для чорноліського часу можна відзначити певне ускладнення таких візерунків за рахунок розширення верхнього ряду пасма, основу якого іноді становить “шахівниця” або “дзеркальний паркет” (рис. 92).

У чорноліський час також з'являються мотиви і композиції, побудова яких істотно відрізнялася від пізньобронзової традиції. Найбільш яскраво ця відмінність виявляється в різьблених композиціях піксид, в декорі яких формування геометричних фігур і їх розміщення підпорядковане більш складним типам симетрії (рис. 91: 30, 31, 33, 34). Фрагмент черпака з Московського городища прикрашений різьбленим орнаментом у вигляді «закритої» смуги, всередині якої заштриховані півкола розміщені в два ряди таким чином, що між ними залишена порожня смуга (рис. 91: 27). Такий мотив наявний лише в одному випадку і наразі не має жодних аналогій на Середньому Подніпров'ї в дожаботинський час. Найбільш поширеним варіантом є поєднання фігур так, що порожній простір між ними розділений на ділянки. Таким є орнамент кубка (Тясмінка), в поясі якого заштриховані горизонтальними відрізками трикутники орієнтовані верхівками попарно (рис. 91: 28). Ще один схожий орнамент (Калантаїв), в якому «вкладені» трикутники чергуються з «паркетом», який нанесено наколами (рис. 91: 29). У схожій манері побудована складна композиція на корчазі (Хрещатик), основне пасмо якої складається з поєднання "паркету" і трикутників (рис. 91: 31). Дві піксиди (Московське городище) прикрашено розміщеними таким же чином «шаховими» трикутниками, що побудовані із заштрихованих і порожніх фігур (рис. 91: 33, 34).

На відміну від більш простих різновидів візерунків, в яких елементи симетрії «сітка» проявляться між рівнями фігур, тут на ній збудовано розміщення всередині мотиву. Хоча мотиви на основі такої симетрії є доволі різноманітними, найбільш вона репрезентована «шахівницею». Найбільш ранні зразки такого мотиву з'являються ще за фінальної бронзи, набуваючи певної масовості в чорноліський час. Періодом справжнього поширення шахових мотивів є час Пізньої Сахарни та синхронного їй Раннього Жаботина. Вони стають доволі варіативними і можуть складатися з трикутників та ромбів [Дараган, Пефтіць 2011, рис. IV, 16]. Зазвичай вони є частиною зональних орнаментів, але зрідка утворювали власну композицію,

займаючи всю поверхню посудини [Дараган, Пефтіць 2011, рис. IV, 20; Кашуба 2000, рис. XIX: 13].

Також шахові трикутники утворюють орнаменти розеткового типу. У таких візерунках фігури розміщені симетрично відносно центральної точки, завдяки чому утворюються замкнена конструкція. Це визначає необхідність розділення композицій з такими мотивами на окремі зони. Серед чорноліських матеріалів Середнього Подніпров'я вони зафіксовані всього в двох випадках – це фрагменти корчаг з Суботівського і Московського городищ (рис. 91: 35, 36). Орнаменти розеткового типу є однією з рис орнаментального стилю кераміки Пізньої Сахарні [Кашуба 2000, с. 343, рис. XV]. Появу подібних новацій слід розглядати як результат пізньосахарнянських впливів, поширення яких відбувається в наступний період [Дараган, Пефтіць 2011, с. 425].

Мотиви чорноліських геометричних орнаментів зберігають відчутний запас рис, характерних для пізньобронзової доби. Традиційні візерунки стають різноманітнішими насамперед за рахунок розширення набору технічних прийомів – різних типів штампів і канелюр, а також їх поєднань. Переважно це мотиви у вигляді одно- і дворядних орнаментальних пасків, серед яких іноді зустрічається «відкриті» варіанти. Ускладнення орнаментів за рахунок багаторядних композицій розширює орнаментальне пасмо і істотно збільшує декоровану частину поверхні посудини. Однак низка ознак чорноліських орнаментів визначає їх більш властивий для ранньозалізного часу вигляд. Таким є часте використання «закритих» мотивів. Але інноваційним є застосування інших принципів організації візерунків, що виражався як в ускладненні самих фігур, так і в побудові композицій на основі інших видів симетрії. Втративши певною мірою регулярний характер, візерунки стають більш варіативними та індивідуальними. Саме ця відмінність відрізняє геометричні орнаменти кераміки ранньозалісної доби від традицій пізньобронзової.

Основні відмінності чорноліських геометричних візерунків пов'язані з її більшим ступенем гальштатизованості, обумовленої поширенням в IX ст. до н. е. традицій культур штампованої кераміки, а також певними впливами канельованого Гальштату. Все це відповідає першій моделі гальштатизації, яка передбачає посилення впливів на основі інфільтрації частини носіїв культури в місцеве середовище. Такий характер процесів підтверджується наявністю в чорноліських колекціях зразків кухонних посудин Карпато-Дунайського походження. У той же час, поява такої категорії кераміки як піксиди, ймовірно ритуального призначення, дозволяє припустити, що якась частина мігрантів могла бути пов'язана з культовими практиками. Хоча з повною впевненістю про це можна стверджувати тільки для наступного, жаботинського періоду.

4.3. Проблема співвідношення пізнього Чорнолісся та раннього Жаботина

Дослідники неодноразово вказували на значну подібність чорноліської орнаменталії до ранньожаботинської, за тим убачали і їхній генетичний зв'язок. Відзначали, що ранньожаботинські матеріали постають ніби розчинені в масі пізньочорноліських і власне жаботинських і що основні зміни відбуваються в орнаменталії посуду і проходять досить плавно та непомітно [Ильинская 1975, с. 176; Ильинская, Тереножкин 1983, с. 231]. Детально цю проблему проаналізувала М.С. Дараган і піддала сумніву безпосередній зв'язок між цими явищами [Дараган 2011, с. 541-543]. Розглянемо цю ситуацію, так би мовити знизу, відштовхуючись від особливостей передуючої Жаботину чорноліської орнаменталії.

Нагадаємо, що В.А. Іллінська виокремила групу найбільш ранніх за супроводом поховань Поросся (Тенетинський могильник), до часу якого віднесла і посуд з колекції Ф.Ф. Кундеревича. Вся ця кераміка, схарактеризована В.А. Іллінською як найдавніша, архаїчна або ж

ранньожаботинська, має в орнаментативні елементи і мотиви, які, на думку дослідниці, споріднюють її з пізньочорноліською та посудом гальштатських культур [Ильинская 1975, с. 68]. Під “древнейшими елементами резного и штампованного орнамента” дослідниця мала на увазі, насамперед, відтиски зубчастого та різноманітних фігурних штампів, інкрустацію візерунків білою пастою, «складні» врізані трикутники (піксида з Московської Гори) тощо. Таким чином, підкреслюється “зарождение и появление всех этих элементов ещё в недрах чернолесской культуры” [Ильинская 1975, с. 125].

Ця теза неодноразово фігурує та конкретизується і в указаній монографії В.А. Іллінської при розгляді генези окремих категорій посуду на переході від передскіфської до ранньоскіфської доби, а також, характеризуючи розвиток черпаків і кубків, їхньої орнаментативності у вказаний час. Зокрема, дослідниця завважує наявність орнаментованих фрагментів посуду, близьких до ранньожаботинського за орнаментативністю, у матеріалах Адамівського поселення та Калантаївського городища, таким чином конкретизуючи тезу про наявність у пізньому Чорнолісі коренів ранньожаботинської системи орнаментативності. Крім використання штампів та інкрустації, вказуються круглі ямки в верхівках кутів, чергування заштрихованих трикутників, “шахівниця”, пояски з квадратів і ромбів, асиметричні геометричні композиції [Ильинская 1975, с. 124]. Завважимо, що це супроводжується посиланням на рис. 12, в назві якого фігурує “верхние слои чернолесских городищ на Тясмине”, з якими власне і пов’язується кераміка, подібна до ранньожаботинської за орнаментативністю. На цій ілюстрації представлено фрагменти посуду з декількох пам’яток, переважно більшість яких можна ідентифікувати з матеріалами Суботівського, Лубенецького і Тясминського городищ. Посуд з верхніх шарів цих городищ розглядається дослідницею як доказ формування основних прийомів орнаментативності столового посуду жаботинського типу в пізньочорноліській час. Також наголошено, що появу окремих прийомів орнаментування, зокрема відтиски штампа, слід пов’язувати з впливами з боку культур Подунав’я. У підсумку В.А. Іллінська

[1975, с. 125] пропонує розглядати появу орнаментованих черпаків як результат взаємодії місцевої форми доскіфського часу з впливами гальштатських культур унаслідок контактів ще в пізньочорноліський час. Окреслено й головні риси кераміки та її орнаментациї сахарнянських комплексів, яку дослідниця вважає найближчою аналогією чорноліському посуду.

Характеризуючи розвиток кубків, В.А. Іллінська відзначила, що орнамент їх особливо багатшає наприкінці чорноліського періоду, що, зокрема, проявляється в розширенні орнаментального пасма, появі “штампиків” і заштрихованих фігур скісними відрізками, “щіточкою” та рисками. Дослідниця вказала на уламок кубка з Суботівського городища, орнаментованого в жаботинському дусі рядами трикутників, заштрихованих “щіточкою” та круглими ямками у верхівках, акцентує увагу на відмінностях чорноліської та жаботинської систем орнаментациї. Зазвичай для чорноліських візерунків характерним є розміщення орнаментів на шийці посудини, вони не заходять на корпус і не мають обмежуючого пасма знизу. Чорноліська орнаментация менш щільна, відсутні складні геометричні композиції, рідше використовується інкрустування білою пастою. Якщо сумувати все, то В.А. Іллінська виокремила такі спільні та відмінні риси пізньочорноліської та ранньожаботинської орнаментациї:

1. За прийомами декору спільними є відтиски фігурних штампів і зубчастого штампа, врізаний орнамент, канельований і наліпи (насамперед для мисок і корчаг), ”щіточка” (кубок з Суботівського городища), інкрустація білою пастою (для чорноліського декору значно рідше);

2. Спільні мотиви: зигзаг, заштриховані трикутники та ромби, “складні” трикутники, виконані врізаною технікою (піксида з Московської Гори), круглі ямки та кільцеподібні відтиски у верхівках геометричних фігур, групи ребристих наліпів на мисках;

3. За композиціями: “шахівниця”, чергування верхівками заштрихованих трикутників, асиметричні композиції.

Головні відмінності полягають у розміщенні та характері композицій: чорноліський фриз на плічках, ранньожаботинське пасмо охоплює тулуб посудини нижче і завжди обмежене знизу.

Там, де це більш-менш чітко висловлено, В.А. Іллінська відзначає наявність ранньожаботинських елементів у пізньому Чорноліссі або “верхніх шарах городищ”, або ж “наприкінці чорноліського періоду”. Завважимо, що окремі з цих тез розвинули інші дослідники. Так, запропонована І.В. Бруякою гіпотеза про співіснування якийсь час раннього Жаботина і пізнього Чорнолісся частково базується на тезі про наявність в останньому традиції декорування “щіточкою”. Цей прийом автор гіпотези трактує як імітування басарабської техніки “густого клітчастого штрихування” [Бруяко 1996, с. 284]. Завважимо, що впевненість у наявності декору «щіточкою» у чорноліській культурі дослідник перейняв у В.А. Іллінської, котра спиралася на єдиний факт – згаданий фрагмент кубка з Суботівського городища. Поза тим, цей уламок навряд чи стосується чорноліського горизонту пам’ятки. Що його форма, що орнаментальна композиція не мають близьких аналогій у матеріалах цього горизонту, а візерунок трактується як наближений до ранньожаботинської геометрики [Дараган 2011, рис IV, 20, 3].

Завважимо, що з верхнього шару Суботівського городища походять ще декілька уламків, орнамент яких іноді розглядався як ранньожаботинський. Насамперед, це декілька фрагментів, схоже від однієї корчаги, прикрашеної врізаним декором, основу композиції якого становлять “розетки” (рис. 62: 11). Характер орнаменталізації, форма посудини, наявність своєрідного переходу від тулуба до шийки, обробка поверхні, все це уможливило стверджувати, що в цьому разі йдеться про пізньосахарнянський імпорт.

В останній час в цій проблематиці спостерігаються певні зрушення, які відбулися після повноцінного введення в обіг матеріалів Жаботинського поселення. Зокрема, хронологічне положення Жаботину по відношенню до лісостепових і степових старожитностей передскіфського та ранньоскіфського часу було суттєво конкретизовано М.М. Дараган, яка на

основі аналізу матеріалів пам'ятки та залученні широких аналогій зробила низку переконливих висновків щодо цієї проблематики [Дараган 2011]. Можна погодитися з твердженням, що про субстратний характер чорноліської традиції по відношенню до ранньожаботинської геометричної орнаменталії [там само, с. 427], подібність яких пов'язана не стільки із генетичним зв'язком між ними, скільки спільним походженням – багато технік і мотивів мають прототипи в культурах Карпато-Дунайського регіону. Попри всю інноваційність жаботинського керамічного комплексу та його орнаменталії, роль місцевого компоненту не слід недооцінювати. Важливою обставиною є той факт, що певні традиції декору, як в техніках так і в мотивах, попадають до лісостепу вже в попередній час. Знайомство з частиною новацій, хоча і спорадичне, відбувалося вже в чорноліській час. Можливо, воно таким чином сприяло полегшенню їх сприйняття і загалом більшій швидкості виробітки нового «канону». Розвиток керамічного комплексу та його орнаментальних традицій, хоч і мав нелінійний характер, проте відбувався відносно безперервно [Пефтіць 2017, с. 89].

Розглядаючи цю проблему, не можна оминати питання співвідношення чорноліських старожитностей з пам'ятками типу Шолденешть-Басарабі, що є одним з ключових в дискусії стосовно хронології лісостепових культур. Останніми роками з'явилася теза про наявність в чорноліських комплексах басарабських “імпортів”, зокрема посуду, орнаментованого S-подібним штампом (хвиляста смуга з дрібних відтисків). Це розглядається як беззаперечне свідчення синхронності цих культур [Бруяко 1996, с. 281, 283]. Вкажемо, що дослідники, як правило, апелюють до знахідок, що походять з пам'яток Середньої Наддністрянщини (зокрема Григорівського городища). Хронологічна позиція їх є досить непевна, їх (найвідоміші) небезпідставно оцінюють як пізніші за “класичні” чорноліські комплекси, цебто горизонт городищ басейну Тясмина [Ильинская, Тереножкин 1983, с. 291; Мелюкова 1989, с. 24]. Завважимо, що присутні на них зразки відтисків S-подібного штампа наближаються за виконанням, скоріш, до традиції Інсули-Банулуй,

що була основою формування матеріального комплексу Басарабі. Достатньо впевнено можна говорити про відсутність на “класичних” чорноліських пам’ятках Наддніпрянщини посуду, орнаментованого S-подібним штампом саме в басарабській манері.

Загалом, в жаботинський час виникає нова система геометричної орнаменталії, а з VIII ст. до н. е. цей геометричний стиль стає домінуючим в лісостепу та Північному Причорномор’ї [Дараган 2011, с. 760]. Відбувається його проникнення в степову зону у вигляді імпорту, спочатку сахарнянських та чорноліських, а пізніше – жаботинських. Цей процес маркує поширення «шахових» мотивів, які є на посуді із степових поховань, найбільш східними є посудини з могильників Подоння [Медведев, Берестнев 2019, рис. 2, 11, 12]. Він присутній і на орнаментах кераміки з Криму (Уч-Баш) [Кравченко 2016, с. 138, рис. 3.4.7: 12.]. Саме в жаботинський період горизонт геометричної кераміки отримує максимальне розповсюдження на просторах Східної Європи. В степовій зоні горизонт геометричної кераміки припиняється раніше ніж в лісостепу, що добре маркується відсутністю посудин із радіальними візерунками – на поч. VII ст. до н. е. за І. В. Бруяко, або в кінці VIII ст. до н. е. за М. Н. Дараган та В. А. Подобєдом [Бруяко 2005, с. 72; Дараган, Подобєд 2019, с. 44].

Термін «орнаментальний вибух» був застосований В. А. Іллінською по відношенню до розвитку геометричних орнаментів жаботинського етапу, які дослідниця характеризувала як складні композиції, що не піддаються систематизації [Ильинская 1975, с. 170]. На її думку, це явище проявилось в значних інноваціях в техніках декору, появі нових мотивів і геометричних композицій асиметричного типу. Дослідниця відмічала основну тенденцію в змінах – орнамент має тенденцію до «загущення та ущільнення» [Ильинская 1975, с. 64]. Проте авторка відмічала, що означений процес почався ще за попереднього часу і певні його прояви, передусім ускладнення та певна асиметричність візерунків, є вже на кераміці з верхніх шарів чорноліських городищ [Ильинская 1975, с. 71, 125]. І хоча «орнаментальний вибух» не

отримав детального опису в роботах дослідниці, ця теза знайшла свій розвиток пізніше в інших авторів [Мелюкова 1979, с. 73]. Зокрема, І.В. Бруяко розглядає геометричну орнаментацию в Північному Причорномор'ї як спільний простір поширення однієї традиції, що має дві лінії генези – Карпато-Дунайську і Кавказько-Кримську. Внаслідок їх взаємодії на цій території виникають т. зв. «вторинні» осередки геометризації. Пік розвитку цього процесу автор відносить до пізньочорноліського та ранньожаботинського часу, справедливо ототожнюючи його із «орнаментальним вибухом» [Бруяко 2005, с. 52-53]. Деякі особливості декору жаботинської кераміки є свідченням його запозичення, що передбачало етап адаптації. Саме це дозволяє автору розглядати Наддніпрянщину як «вторинний» осередок геометризації [там само, с. 68].

«Орнаментальний вибух» передбачав не тільки розширення набору прийомів декорування та мотивів, але й використання інноваційного принципу побудови самих композицій. Перехід до візерунків із використанням складних типів симетрії («сітка», «розетка») визначив істотне ускладнення орнаменту за рахунок поєднання в рамках мотивів і композицій широкого спектра геометричних фігур. Свого максимального розвитку розеткові орнаменти набувають в середньожаботинський період. Якщо пізньосахарнянські візерунки передбачали формування за розетковим принципом окремих мотивів, то пізніше симетрія III типу формує побудову самих композицій. Йдеться про радіальні орнаменти черпаків, які без сумніву є найвищим проявом геометричного стилю в лісостепу на початку ранньозалізної доби [Дараган, Пефтіць 2011, с. 417].

Таке ускладнення орнаменту вимагало як зміни самої форми посудин, так і суттєвих змін в прийомах їх декорування. Загальним для орнаментации передскіфського періоду є звичай комбінування різних технік в рамках однієї композиції. В чорноліський час зустрічається своєрідний варіант поєднання зубчастих і прокреслених ліній, за якого останніми виконані самі фігури, а

відтиски штампу формують лише межі орнаментального пасма. Подібне «витіснення» штапованого орнаменту більш характерно для ранньожаботинської орнаментики [Дараган, Пефтіць 2011, с. 419]. Нанесення нових мотивів і відповідно складних мотивів стикалося з певними труднощами технічного характеру у разі використання штапованої техніки. На певному етапі зростає кількість комбінованих візерунків, а пізніше штампи остаточно замінює прокреслена техніка. Можливо, з цим пов'язана і поява такого типу декору як «щіточка», яка справедливо вважається імітацією штапованих ліній [Дараган, Кашуба 2012, с. 47]. Відзначимо, що приклади імітації зубчастого штампа іншими техніками відомі вже в чорноліський час. Можна констатувати, що розвиток геометричних орнаментів набув такого рівня складності, який передбачав спрощення прийомів декору.

Отже, таке явище як «орнаментальний вибух» можна умовно розділити на дві фази. Перша є часом «накопичення», коли розширення набору технік йде паралельно із ускладненням візерунків. Для неї вже зафіксовано використання симетрій II («сітка») й III («розетка») типів, переважно для утворення шахових та розеткових мотивів. В лісостепу це фінал Чорнолісся та Ранній Жаботин (др. п. IX – п. п. VIII ст. до н. е.). Друга фаза містить перенесення розеткового принципу на формування самих композицій, що дозволяє комбінувати всередині них всі різновиди фігур. Відбувається максимальне ускладнення візерунків за рахунок збільшення рівня їх синтетичності, що в свою чергу визначає різке скорочення набору прийомів декору. Хронологічно це Середній Жаботин (др. п. VIII ст. до н. е.). Таким чином, «орнаментальний вибух» має характер якісного переходу у вигляді заміни технічних інновацій на структурні зміни, ймовірно пов'язані із причинами ідеологічного характеру.

Застосування для Правобережжя першої моделі гальштатизації, яка передбачає наявність місцевого субстрату, базується насамперед на збереженні чорноліських традицій в кухонному посуді [Дараган 2011, с. 708].

Інтенсивність самого процесу з часом наростає, гальштатські новації глибше проникають в місцеве середовище, трансформуючи його докорінно. Можемо припустити, що така інтенсивність пов'язана не тільки з вже усталеною орієнтацією на гальштатські культури, віднесенням до зони впливів середньодунайського осередку, але й із більш масовою інфільтрацією самих носіїв середньогальштатських культур. Вірогідною є також зміна характеру самої інфільтрації, зокрема, не можна виключати міграцію носіїв саме культових практик [там само, с. 475].

Прикладом цього можуть бути зміни в сфері сакрального, певні прояви якого відбуваються вже в чорноліській час – білогрудівські мініатюрні посудини (частина яких мала культове призначення) майже повністю замінюються піксидами. Зовнішня поверхня останніх зазвичай вкрита складним, переважно врізаним орнаментом, часто в «жаботинському» дусі – тобто візерунки менш регулярні ніж звичайні чорноліські. Ймовірно, ці посудини мали культове призначення і навряд чи були речами обміну, їх поява свідчить про поширення культових практик.

Для жаботинського часу подібними проявами можна вважати передусім появу та поширення такої форми як широкі черпаки із радіальним орнаментом, який вкриває всю їх зовнішню поверхню. Вони, як і жаботинські піксиди, деякі рідкісні типи посудин і в решті решт жертovníки типу Жаботин засвідчують, що бурхливий розвиток сакральної сфери неможливо пояснити виключно культурним імпульсом чи «модою» [Безсонова 1996; Дараган 2011, с. 459]. Формування у VIII ст. до н. е. загального геометричного стилю внаслідок потужної інфільтрації або експансії носіїв Карпато-Дунайських традицій на певному етапі можна розглядати як розширення сакрального простору, виникнення спільного контексту ідеологічних і культових практик [Бруяко 2005, с. 73-75; Кашуба 2000, с. 244].

4.4. Проблема локальних груп чорноліської культури

Широтна міграція носіїв чорноліської культури і контакти з сусідами, внесок їх у формування традицій у контактних зонах зумовили виникнення в лісостепу локальних груп пам'яток, орнамент кераміки яких отримав низку специфічних рис [Тереножкин 1961, с. 214; Смирнова, Кашуба 1988, с. 25-28]. Цей поділ особливо чітко простежується пізніше, на жаботинському етапі, але основні його напрями формувалися в чорноліський час. Можна говорити про чотири локальні групи на території поширення чорноліської культури: центральну (Середнє Подніпров'є), західну (Середнє Подністер'є), північну та лівобережну.

Певні спільні риси дає матеріал пам'яток Середнього Подніпров'я, які тривалий час були основою формування лісостепової культури. Можна назвати такі головні риси декору кераміки та його розвитку, які відрізняють матеріали цієї групи від інших:

1. Відчутніша місцева лінія у формуванні декору, традиційні для лісостепової кераміки особливості орнаменту. Відсутність близького контакту з носіями інших лісостепових культур, від яких зазвичай запозичувалися нові прийоми декорування, призводила до часткового збереження білогрудівсько-чорноліських традицій [Ильинская 1975, с. 170; Ильинская, Тереножкин 1983, с. 230-231].

2. На пам'ятках цієї групи досить відчутними є впливи степових культур доби бронзи [Тереножкин 1961, с. 80-81].

3. В орнаменті посуду поселень та городищ цієї групи порівняно часто трапляються мотиви та композиції, виконані в традиційній техніці дрібнозубчастого штампа, валиковий декор і допоміжні елементи пластичного орнаменту (пальцеві вдавлення, насічки і нігтьові вдавлення).

Особливості кераміки Середнього Подністер'я відбилися в поширенні рис гальштатських культур, населення яких контактувало з носіями

чорноліських старожитностей, що й стимулювало запозичення ними певних новацій. Це відбилося:

1. Орнамент кераміки надністрянського регіону постає значно багатшим і яскравішим на тлі інших, тут трапляється ціла низка елементів декору, зокрема дрібнофігурними штампами, виступи і прокреслені мотиви, невідомі на кераміці центральних та інших пам'яток [Смирнова 1983, с. 62; 1985б, 26-27; Крушельницька 1998, рис. 94-96]. Геометричні композиції тут складніші порівняно з матеріалами інших регіонів, досить часто застосовується прокреслена орнаментация. Поширенішим є і канельований орнамент для оздоблення столового посуду середнього розміру – кубків і черпаків [Артамонов 1955, с. 114, рис. 47: 1, 2; Смирнова 1985а, с. 55-56]. Зубчастий штамп застосовується тут дещо рідше і частіше використовувався як допоміжний елемент для оформлення прокреслених візерунків і майже не утворює самостійні композиції [Смирнова 1983, рис. 4: III, 1-8].

2. Вкажемо і на той факт, що на поселеннях Середнього Подністер'я є порівняно значний відсоток гальштатських банкоподібних горщиків, прикрашених виступами-упорами. Загалом тут відомо найбільше елементів і мотивів орнаменту, що мають гальштатське походження, а подібність керамічних комплексів до них така значна, що лише деякі прикмети уможливають віднести їх до чорноліської культури [Мелюкова 1979, с. 76-78; Смирнова 1983, с. 62]. У матеріалах цих пам'яток помітно й певні впливи сусідніх лужицької та висоцької культур, хоча і досить слабкі [Крушельницька 1998, с. 156]. Назагал в орнаментации кераміки пам'яток цієї групи порівняно з іншими територіями місцеві традиції декору відіграють найменшу роль, місцева лінія тут дуже слабка. Це вказує, яким важливим для формування чорноліської культури був цей напрям контактів, яким потужним він був.

3. Наближеність до ініціатора впливів мала ще один наслідок. Деякі мотиви декору, що з'являються на кераміці інших віддаленіших груп пам'яток пізніше, в ранньожаботинський час, у Середньому Подністер'ї

побутували в чорноліський період. Через це кераміка тут має дещо пізніший, розвиненіший вигляд, що спричинено меншою мірою хронологічною позицією, а більшою – локальною специфікою [Смирнова 1983, с. 62–66; 1985б, 27].

У чорноліський час на Лівобережжі відомо в основному побутові пам'ятки (Хухра, Ніцаха). Наразі можна стверджувати, що на деяких з них міграція правобережних племен призвела до повної зміни населення. Проте є і такі, матеріальна культура яких сформувалася внаслідок змішування цих груп населення [Корохіна 2011, с. 226]. Авторка звертає увагу на «дожаботинський» вік матеріалів, підтверджуючи таким чином версію про міграцію, хоча б і часткову, ще за чорноліського часу [там само, с. 219].

Особливістю орнаментативної лівобережної кераміки можна вважати те, що тут порівняно часто використовували орнаментальні мотиви близькі до традицій бондарихінської орнаментики, зокрема зерноподібні наколи [Пефтіць 2020, рис. 4:7]. Досить часто край кухонного посуду прикрашено вдавленнями, які формувала хвилясті вінця, що теж пов'язане з бондарихінською культурою [Ковпаненко 1967, с. 36–37]. Проте тут відчутною є білогрудівсько-чорноліська лінія розвитку, оскільки серед таких матеріалів поширена типова правобережна традиція орнаментування [Пефтіць 2020, с. 90]. Зовсім мало в матеріалах цих поселень фрагментів посуду з відтисками дрібнофігурних штампів та інших елементів гальштатського походження, гальштатські впливи тут майже не відчутні.

Матеріали пам'яток північного ареалу чорноліської культури підтверджують висновки про переважно місцевий характер розвитку кераміки цієї групи. Порівняно із іншими процес гальштатизації слабше відобразився на її формуванні. Столовий посуд представлений переважно місцевими формами посудин, орнамент яких більш простий та традиційний [Пефтіць 2016, с. 248]. Вони вирізняються досить сильною місцевою основою, геометричний орнамент доволі простий, відсутні суто гальштатські

прояви – канелюри, наліпи тощо [Тереножкин 1961, с. 73–74; Ильинская, Тереножкин 1983, с. 287].

Загалом, говорячи про складність і багатство декору, відзначимо, що найбільшою яскравістю та насиченістю вирізняється орнамент кераміки західної та центральної груп пам'яток, декор посуду інших регіонів – набагато бідніший і простіший. Значною мірою це пояснюється географічною віддаленістю їх від ініціатора впливів, чим далі на схід, прояви гальшатизації слабшають. Проте орієнтація на західний напрямок контактів була головною для чорноліської культури. Певною мірою це підтверджується і тим, що навіть у матеріалах пам'яток, розташованих далеко на сході чи півночі, поодинокі трапляються фрагменти з елементами і мотивами орнаменталістики гальштатського походження [Тереножкин 1961, рис. 49: 3, 6, 7, 9; Ковпаненко 1967, рис. 14: 8, 13, 17].

В той же час набір типів і особливості кераміки різних груп, попри іноді значні відмінності, свідчать на користь в цілому спорідненого характеру чорноліського керамічного комплексу на всьому просторі поширення культури. Значною мірою ця особливість визначається однаковим типом тюльпаноподібного горщика з притаманним йому декором, наявність масиву якого в комплексі дозволяє впевнено ідентифікувати пам'ятку як чорноліську. Навіть для такої контактної зони як Середнє Подністер'я, кераміка якої є дуже гальштатизованою, віднесення певних комплексів саме до чорноліської культури не викликає сумнівів через домінування серед знахідок горщиків такого вигляду.

Загалом, означена проблематика є ще дуже далекою від вирішення, що вимагає напрацювання чітких критеріїв для оцінки відмінностей та спільних рис, їх ролі в формуванні локальних комплексів. Враховуючи слабкість вивчення північних пам'яток, можна стверджувати, що проблема локальних груп лісостепової культури ще не вичерпала джерелознавчий ресурс свого вивчення.

4.5. Основні аспекти етнокультурного розвитку населення лісостепу

Загалом для білогрудівського часу основою формування матеріальної культури лісостепу були пам'ятки Середнього Подніпров'я, саме в цьому регіоні застосовували нові елементи і мотиви декору кераміки. Однією з причин цього була важливість контактів з напівкочовим населенням степу, південний напрямок зв'язків був тоді важливим для лісостепової людності [Тереножкин 1961, с. 76, 80; Ильинская 1975, с. 169–171]. З переходом степових племен до номадизму перебіг цих стосунків змінюється, вони набувають більш спорадичного характеру і проявляються, насамперед, у появі в лісостепу металевих виробів кавказького походження. Кераміка з рисами степової майже зникає з лісостепових пам'яток, натомість у степових похованнях з'являється чорноліський посуд [Тереножкин 1961, с. 81–82]. Південні впливи у розвитку чорноліської кераміки проявляються виключно у появі посуду зі зливом, який є типовим для чорногорівських старожитностей [Дубовская 1997, с. 191].

Тривалий час дискутувалося питання про роль зовнішніх впливів у формуванні керамічного комплексу чорноліської культури. Нині, на нашу думку, можна стверджувати, що появу значної кількості елементів і мотивів декору в кераміці культури пов'язано з внеском люду східно-балканського походження. Найбільше впливи західних культур позначилися на розвитку орнаменту столового посуду. Ціла низка елементів, притаманних декору кераміки чорноліської культури, не має місцевих коренів, натомість їхні прототипи знаходимо у гальштатських пам'ятках. Частина їх, за визначенням А.І. Мелюкової, належить до форм і мотивів загальногальштатської кераміки [1979, с. 74–80]. За доби раннього заліза Карпато-Подністер'я стає частиною ареалу гальштатських культур, які протягом IX – VIII ст. до н. е. поширюють свій вплив на значні території – до Лівобережжя та Подоння [Кашуба, Левицкий 2012, с. 305.]. Якщо раніше західні елементи потрапляли головно через степ, то відтепер вони з'являються в чорноліських комплексах

безпосередньо звідти [Тереножкин 1976; Мелюкова 1979, с. 87–88; Смирнова 1985б, с. 25–27]. Відбувається певна переорієнтація в напрямках контактів, замість південного головним стає західний. Пам'ятки Подністер'я стають одним з центрів формування керамічного комплексу, в якому з'являється основна маса нових компонентів орнаменту.

Наразі багато аспектів цієї проблематики мають пояснення в руслі концепції гальштатизації – поширення елементів східно-балканських культур, в тому числі в результаті міграційних процесів, на значні території Східної Європи в кінці бронзової та на початку ранньозалізної діб. Вважається, що найбільше цей процес проявився у виробництві лощеного посуду [Кашуба, Левицкий 2012, с. 305]. Найбільш яскравим проявом є тенденції в розвитку геометричного стилю, у формуванні та поширенні якого формуються спільні риси. Витоками нових технік та мотивів були культури Подунав'я, які генерували ключові тенденції в його розвитку. Ритми і динаміка визначали процеси на периферії поширення впливів, інтенсивність визначалася різними чинниками, ключовим серед яких була наявність самих носіїв інноваційної традиції. Внаслідок поширенням гальштатизації на великі простори формуються т. зв. вторинні осередки геометризації, які були центрами взаємодії локальних традицій з інноваціями. Передусім це стосується тих територій, де реалізовувалася саме перша модель гальштатизації. Вибір тих чи інших наборів з технік та мотивів, ймовірно, визначався рисами субстратної місцевої геометричної традиції. Близькість останньої могла бути основою для легкого сприйняття широкого переліку інновацій. Це також визначало спрощеність трансформації під місцевий геометричний канон, визначений віруваннями та культами. Процес був ускладнений спорадичним потраплянням окремих елементів з інших груп, відмінних від «мейнстрімової» традиції.

Основний напрямок руху гальштатизації, початок якої пов'язують із Подунав'ям, був північний та північно-східний [Кашуба, Левицкий 2016, с. 124]. Одним з напрямків розвитку ранньогальштатських культур було

поширення груп із прокресленою та штампованою керамікою, які з'являються пізніше канельованого Гальштату, проте тривалий час співіснують з ним [Айлінкей 2019, с. 197]. Власне в Карпато-Дунайському регіоні вони представлені двома групами канельованого Гальштату – Гава-Голігради-Гранічешт та Кишинеу-Корлетень, та однієї групою прокресленого – Темеоань-Холеркань-Ханска-Балта [Левицкий, Кашуба 2014, с. 243]. Для першої з них актуальними для лісостепової кераміки є такі ознаки: наліпи-упори та хвилясті канелюри, а також червоно-цегляна внутрішня поверхня. Для другої (Кишинеу-Корлетень): парні вертикальні виступи та жовто-помаранчева поверхня зсередини [там само, с. 243].

Вважається, що поява штампованих технік відбувається за доби пізньої бронзи на територіях, де пізніше виникає група Інсула-Банулуй [Айлінкей 2019, с. 196]. В кожній групі орнаментованого Гальштату був певний специфічний варіант мотиву, виконаний окремою технікою декору. Таким є «біжуча хвиля» з поєднання кільчастого та ліній зубчастого штампу для Бабадагу II або багаторядний зигзаг для Інсула-Банулуй. Що стосується Середнього Подніпров'я, варто констатувати поширення штампованих технік в регіоні вже в білогрудівський час. Йдеться не тільки про геометричні композиції, виконані зубчастим штампом, але й випадки використання фігурних відтисків які вказують на Карпато-Дунайський басейн як на одне з джерел цієї традиції. Той факт, що в чорноліський час Середнє Подніпров'я було вторинним осередком геометризації підкреслюється відсутністю специфічного поєднання мотиву і техніки, який би відрізняв її від інших. Запозиченість чорноліської геометрики підкреслюється і наявністю майже в кожній колекції такого явища як імітації штампованої техніки накольчастим декором. Частково на це вказують і канелюри другого варіанту, технічно близький до прокресленого глибокого орнаменту, проте мотив типовий саме для традиції канельованого Гальштату. Загалом в деяких випадках розділ між певними техніками важко провести чітко, він не на стільки очевидний. Цим підкреслюється синкретичність геометричної традиції чорноліської кераміки.

Проте механіка самого процесу в лісостеповому Середньому Подніпров'ї є досі слабо розробленою. У цьому сенсі достатньо важливою є кореляція такого декору як відтиски фігурних штампів з наявністю на окремих пам'ятках банкоподібного посуду, орнаментованого наліпними виступами (Суботів і Калантаїв). Його визначають як кухонний посуд, типовий для гальштатських пам'яток і оцінюють як доказ присутності власне носіїв цієї традиції на чорноліських поселеннях [Мелюкова 1979, 83]. Завважимо, що такий посуд відрізняється від загалу чорноліського кухонного посуду не тільки за формою чи орнаментациєю, а й за технологічними ознаками (склад тіста, обробка поверхні). Додамо, що на Калантаївському та Суботівському городищах, де виявлено подібний посуд, це співпадає з наявністю значного числа лощеної кераміки, в орнаментациї якої задіяно відтиски різних фігурних штампів. Це спостереження уможлиблює дещо деталізувати концепцію А.І. Мелюкової стосовно ролі Сахарнянського центру як передавача впливів культур штампованої кераміки до українського лісостепу [там само, с. 80]. По-перше, можна стверджувати, що передача окремих технік фігурних штампів, насамперед S-подібного та складних варіантів кільцеподібного, відбувалася саме в районі Середньої Наддніпрянщини. По-друге, чітко можна говорити про участь в цьому процесі носіїв саме культури Козія-Сахарна, оскільки вказаний кухонний посуд із Суботова і Калантаїва є типовим саме для східного варіанту (Сахарна) цієї культури (рис. 45: 1–3; 60: 7). Таким чином, слід повернутися до розгляду тези про сахарнянських майстрів-керамістів, запропонованої А.І. Мелюковою та Г.І. Смирновою, надалі дещо конкретизовану М.Т. Кашубою [Кашуба 1988, с. 115–116].

Цю гіпотезу навряд чи можна підтвердити для Наддніпрянщини, відомі нині матеріали унеможлиблюють впевнено стверджувати факт присутності саме майстрів-чужинців. Важливим моментом є не так відсутність виробничих комплексів, адже подібну ситуацію маємо і для пам'яток Сахарни, як незначна кількість знахідок самих орнаментирів. Завважимо, що

для Сахари зафіксовано порівняно значне число не тільки орнаментованої штампами кераміки, але й власне інструменти – кістяні та глиняні штампів. Нині для Наддніпрянщини є лише один екземпляр штампа для нанесення фігурних відтисків – знахідка біля с. Плисків-Чернявка [Мовша 1962]. Інші орнаментири призначалися для нанесення лише зубчастих відтисків, представлені теж незначною кількістю. Для порівняння наведемо одну з наддністрянських пам'яток чорнолісько-жаботинського кола – Григорівське городище, де ситуація близька до сахарнянських пам'яток – знайдено декілька штампів [Смирнова 1983, рис. 4: I, 1–18; 8: 7, 8]. Відтак, маємо обмежитися лише визначенням “носії сахарнянської традиції”, визначити точніше, звідки прибули майстри, скажімо, на Калантаїв, нині навряд чи можливо. Адже, як зауважує М.Т. Кашуба, поширення таких штампів за умови стійкої їхньої форми, уможлиблює вважати їх “одной из культуроопределяющих категорий находок для древностей орнаментированного Гальштата Балкано-Подунавья” [Кашуба 2003, с. 314].

Таким чином, з-поміж пам'яток Потясміння можна виокремити пункти, в яких використання фігурних штампів у декорі лощеного посуду відрізняється від інших і кількісно, і якісно. Йдеться про Суботів і Калантаїв, де порівняно активніше застосовували штампи в декорі посуду, набір їх теж різноманітніший. Для них упевнено можна говорити про присутність носіїв культури Сахарна. Можна припустити, що саме безпосередній контакт з носіями цієї культури власне й уможливив запозичення цієї техніки декорування, поширення якої далі йшло з декількох Наддніпрянських центрів. І хоча вірогідним є досить раннє проникнення зразків посуду, орнаментованого фігурними штампами, у лісостеп, все ж саме процес “інкорпорування” її до місцевої традиції слід відносити до чорноліського часу. Механіку перейняття традиції навряд чи можна чітко конкретизувати з огляду на інформаційну обмеженість наявних матеріалів. Можна лише стверджувати, що запозичення відбувалося разом з перейманням окремих мотивів, виконаних у вже відомій техніці зубчастих відтисків. Загалом

знайомство місцевого населення з технікою штампування певним чином було передумовою простішого залучення фігурних штампів до системи декору кераміки. Цей процес мав характер не лише механічного запозичення зразків і мотивів, а й певної переробки їх в руслі місцевої традиції. Саме це й зумовило своєрідність чорноліського орнаменту, що постає як синтез місцевих і запозичених традицій у притаманному лише йому співвідношенні різних рис геометрики [Мелюкова 1979, с. 80; Крушельницька 1998, с. 156].

Посилення хвиль гальштатизації передбачало наплив іноетнічного елементу і збільшення кількості населення загалом. Це було одним з чинників масштабного розселення лісостепових племен в меридіональному напрямку, що зокрема, відбулося у вигляді появи правобережного населення на лівобережних територіях. Перші такі спроби зафіксовані вже в білогрудівський час, однією з лівобережних пам'яток із загалом правобережною за всіма особливостями матеріальною культурою є Єристівка II [Пефтіць 2020]. Зауважимо, що переселенці займали ближні території, не відходячи за межі Дніпровського регіону. В чорноліський час окремі пам'ятки (Ніцаха та Хухра) з'являються далеко на схід, але й вони знаменували лише обмежену інфільтрацію правобережного населення. Повноцінне освоєння Лівобережжя відбувається вже за жаботинського часу. Вражає передусім масовість цього явища, результатом якого є такі комплекси як Західне укріплення Більського городища та Пожарна Балка. Якщо для Правобережжя в передскіфський час були реалізовані різні варіанти першої моделі гальштатизації, то поява на Лівобережжя смуги пам'яток жаботинського типу є результатом прямої міграції, внаслідок якої відбулася повна зміна населення. Відповідно такий процес слід розглядати як реалізацію другої її моделі. Проте, не можна виключати і деяку участь місцевих елементів, на що вказує поширення зерноподібних наколів, які типові і для бондарихінської орнаментациї.

В розвитку геометричної орнаментациї можна відмітити ще одну тенденцію – це зростання долі посуду прикрашеного такими візерунками.

З огляду на формування та стан колекцій порівняльний аналіз на основі статистики є дуже умовним, проте навіть такий він демонструє саме таку трансформацію лощеного посуду протягом декількох сторічч. Для білогрудівсько-чорноліського часу таку інформацію надають матеріали Суботівського городища. За ними можна чітко прослідкувати як суттєво збільшилася доля кераміки саме із геометричним орнаментами. Так, знахідки першого горизонту становлять в більшості своїй неорнаментовані зразки, значна частина орнаментованих – це посуд із виключно пластичним декором. «Геометрична» кераміка складає максимум 24% від загалу лощеного посуду. Матеріали чорноліського горизонту демонструють докорінно відмінну ситуацію – майже всі зразки профільованого посуду прикрашено геометричними візерунками, неорнаментованими є переважно миски, проте і серед них є зразки з таким орнаментом. Змінюється і характер «геометризації» – суттєво зменшуються відмінності між посудом з наліпами і геометричними мотивами. Відчутну кількість складають зразки із комбінованим орнаментом, в якому виступи стають частиною системи геометричних візерунків. Матеріали інших колекцій в цілому підтверджують ці висновки. Із зростанням геометризації лощеного посуду використання пластичного декору відбувається в руслі цієї тенденції. Але найбільшого розвитку цей процес набуває в жаботинський час, в який парадний посуд з багатою геометричною орнаментациєю стає фактично найбільш масовою категорією матеріальної культури. Подібні кількісні і якісні зміни, безумовно є проявом складних етнокультурних процесів, які відбуваються в лісостепу на початку ранньозалізної доби і одним з пояснень яких може бути поширення нових релігійних практик.

Таким чином, піком процесу гальштатизації і зокрема розвитку геометричної традиції в лісостеповій культурі можна вважати саме «орнаментальний вибух». Внаслідок цього Середнє Подніпров'є суттєво змінює свою роль – з вторинного осередку геометризації воно стає первинним. Потужна інфільтрація носіїв Карпато-Дунайських традицій

спровокувала виникнення спільного геометричного стилю, формування якого можна розглядати як розширення сакрального простору, виникнення спільного контексту ідеологічних і культових практик.

Підведемо підсумки. Говорячи про походження елементів і мотивів декору, можна стверджувати, що певна частина їх є традиційною для лісостепової кераміки ще з білогрудівського часу, а через нього – і з давнішими культурами. Насамперед, це стосується декору кухонних горщиків, техніки та мотивів їх декорування. Назагал найменше зовнішні впливи позначилися саме на кухонній кераміці, що зумовлює її місцевий вигляд [Мелюкова 1979, с. 83]. Подібна стійкість щодо такої кераміки пояснюється консервативністю розвитку кухонного посуду, його повільним розвитком. Можливо, це спричинено його призначенням – приготуванням харчів, контактом з вогнем, через що простий посуд псувався, на що вказують масові знахідки фрагментів при розкопках поселень. Ймовірно, через це приділяли менше уваги до його орнаментування, що зумовило відносну простоту та невибагливість декору кухонних горщиків і їхній традиційний вигляд. Подальший розвиток цієї форми разом із притаманною їй орнаментациєю продовжується у ранньоскіфський та середньоскіфський час [Пефтіць 2017, с. 88].

На цьому тлі столовий посуд постає барвистішим і за формою, і за орнаментациєю. У формуванні та розвитку орнаментациї столового посуду лісостепової культури можна виділити три основні компоненти, представлені певними техніками та мотивами. Перший – «місцевий» – має витoki в лісостепових і степових культурах пізньобронзового часу. Найприкметнішими її ознаками є використання зубчастого штампа, а в мотивах – різних варіантів трикутників. Другий, за низкою покажчиків, тяжіє до прикмет декорування посуду “культур штампованої кераміки”, з традиціями яких слід пов’язувати використання такої прикметної техніки як фігурні штампи, а також низку мотивів на основі схем “паралельні відрізки” і зигзаги. Ще одну лінію розвитку – гавську – представлено канельованим

декором з типовими для неї візерунками (схеми “драбинка” і “напівколо”), а також виступами, наліпними і видавленими.

Саме взаємодія цих традицій декорування, кожна з яких має своє походження, забезпечила самотність і розмаїття орнаменталі посуду білогрудівсько-чорноліської культури.

Спільні риси та відмінності між білогрудівським, чорноліським та жаботинським керамічними комплексами для Середнього Подніпров'я є результатом взаємодії декількох чинників. Насамперед, це джерела надходження: у формуванні білогрудівського керамічного комплексу певну роль відіграли степові впливи, які представлені білозерськими старожитностями. Для чорноліського – найбільшу роль мали традиції штампованого Гальштату (Козія-Сахарна). Яскраві риси жаботинської кераміки зумовлені значним внеском в її формування культур із врізаним орнаментом (Басарабь-Шолденешти). В усіх випадках спільною є використання першої моделі гальштатизації, де формування комплексу є результатом взаємодії двох компонентів – місцевого і прийшлого. Проте сама модель передбачає високу варіативність, найбільші відмінності, на наш погляд, зумовлені як особливостями характеру взаємодії, так і різним співвідношенням обох компонентів. З часом прийшлий елемент все більше домінує, чому сприяє посилення рівня гальштатизованості місцевих культур. Відповідно зменшується культурний розрив між субстратом та суперстратом, місцевий ґрунт стає більш підготованим до сприйняття інновацій. Починаючи з білогрудівського горизонту, протягом XII – VIII ст. до н. е., в формуванні матеріальної культури населення лісостепу відбувається наростання інтенсивності гальштатизації. Піковим моментом цього процесу є таке яскраве явище як Жаботин, орієнтованість на західний світ стає домінантою.

ВИСНОВКИ

Мета дисертації зводилася до того, щоб надати якомога повнішу характеристику орнаменту керамічного посуду лісостепоного люду в білогрудівсько-чорноліський час. Це передбачало передусім розробку загальної типології орнаменту, яка б стала основою проведення аналізу матеріалів пам'яток, здійснення порівняння їх між собою та врешті вирішення проблеми походження певних різновидів орнаментів. В основу класифікації покладено метод структурного аналізу орнаменту, що уможливив розглядати усю сукупність орнаментів на чотирьох рівнях, кожен з яких, своє чергою, теж структуровано. Набір основних технік є переважно однаковим для всієї білогрудівсько-чорноліської геометричної орнаментів. Ключова відмінність ранніх орнаментів полягає в застосуванні дрібнозубчастого штампу, в той час як для чорноліських візерунків більш поширеним стає крупнозубчастий і «псевдошнуровий». Також відмічено зникнення техніки прямого штампу і зменшення використання наколів, місце яких займають фігурні відбитки гальштатського зразка. Важливим є включення до системи локальної орнаментики канелюрів, мотиви якого є типовими для канельованого гальштату. В руслі традицій останнього також відбувається використання наліпних елементів, які зустрічаються частіше та набувають різноманітних форм.

Геометричні орнаменти білогрудівської кераміки розвивалися в загальній для пізньобронзової орнаментики тенденції. Завдяки уніфікованому набору мотивів та використанню простих принципів їх організації, система візерунків є дуже гомогенною. Один тип фігур розміщувався в рамках одного рівня орнаменту, а ускладнення композиції досягалося за рахунок збільшення таких рядів. Більшість композицій є дворядними, їх верхній ряд складають варіанти мотивів “горизонтальне пасмо” або “драбинки”, нижче яких розміщені зигзаги або трикутники. Ця орнаментальна традиція

продовжується практично без змін у чорноліський час, завдяки чому прослідковано спадковість геометричного стилю обох горизонтів. В той же час, для чорноліських орнаментів вже більш типовим є використання «закритих» мотивів. Назагал, суттєве розширення набору технік декору, поява складних мотивів та залучення нових видів симетрії визначає синкретичний характер чорноліської геометричної орнаменталістики.

Більшість прийомів і мотивів декору відома у лісостепових комплексах ще в білогрудівський час. Насамперед, це стосується декору кухонних горщиків, основні техніки й мотиви декорування яких відомі вже в цей період. Загалом найменше зовнішні впливи позначилися саме на кухонній кераміці, що зумовлює її місцевий вигляд. Подібна стійкість пояснюється консервативністю кухонного посуду в сприйнятті нових елементів, його повільним розвитком на відміну від динамізму формування столової кераміки.

Білогрудівська геометрична орнаменталістика, що розвивалася в загальній тенденції орнаментів пізньобронзової доби, характеризується наявністю стандартизованого набору прийомів декору і мотивів, що визначає її значну гомогенність. У чорноліський час така цілісність порушується, поряд з розвитком традиційних технік та візерунків з'являється велика кількість новацій, які надають їй різноманітний вид. На зміну часу певного «канону» в геометричних орнаментах приходить період «творчого пошуку», що пов'язано зі зміною характеру і ритму етнокультурних процесів і знаменує настання нової доби – ранньозалізної.

У розвитку орнаменталістики столового посуду чорноліської культури можна виділити три основних компоненти, представлених певними техніками та мотивами. Перший, умовно названий «місцевим», апелює в своєму розвитку до традицій, які визначалися південним напрямком стосунків лісостепового населення ще в пізньобронзовий час. Найприкметнішими її ознаками є використання техніки зубчастого штампування та різноманітних варіантів трикутників. Генеза іншого оздоблення за низкою показників тяжіє

до характеристики декору посуду “культур штампованої кераміки”, з традиціями яких слід пов’язувати використання такої прикметної техніки як фігурні штампи, мотиви на основі різних варіантів зигзага. Врешті третій компонент представлено стійким поєднанням таких прийомів орнаментациї як канельований декор з типовими для неї візерунками (мотиви “драбинка” та “напівколо”) та виступів, наліпних і видавлених. Вона має коріння серед гальштатських культур канельованої кераміки.

Окрім гальштатських, відмічено впливи й інших сусідніх культур – лужицької, висоцької та бондарихінської. Внесок цих культур також відобразився в системі оздоблення чорноліського посуду, що проявилось, головним чином, в локальних особливостях комплексів. Але в цілому значення останніх впливів було значно меншим порівняно з дією гальштатських культур. Взаємодія різних традицій декорування, кожна з яких має своє походження, забезпечила своєрідність і розмаїття орнаментациї посуду білогрудівсько-чорноліських пам’яток. Назагал орнамент кераміки лісостепової Наддніпрянщини постає як синтез місцевих і чужорідних компонентів.

Результатом міграційних процесів в лісостеповій смузі України є формування локальних груп, серед яких можна виокремити пам’ятки Середнього Подніпров’я (центральна), Середнього Подністров’я (західна), північний ареал та лівобережну групу. Найбільшою яскравістю та насиченістю вирізняється орнамент кераміки західної та центральної груп пам’яток, декор посуду інших регіонів набагато бідніший та спрощений. Особливості в поширенні орнаменту можна виразити як тенденцію послаблення гальштатизації у напрямі з заходу на схід.

Наше дослідження підтверджує необхідність виокремлення жаботинського етапу як окремого культурного і хронологічного явища, пов’язаного із інтенсифікацією гальштатизації. Подібні зміни пов’язуються з впливами пам’яток типу Басарабі та продовженням контактів з культурою Козія-Сахарна в її пізніх проявах. Найповніше цей процес проявився

у розвитку геометричної орнаменталії, зокрема, у такому явищі як «орнаментальний вибух», в якому білогрудівсько-чорноліська геометрична традиція відгравала субстратну роль.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Література

1. Аилинкей С. К вопросу о раннегальштатском горизонте со штампованной керамикой Юго-Восточной Европы / С. Аилинкей // Матеріали з археології Північного Причорномор'я. – 2019. – Вип. 14. – с. 192-200.
2. Андриенко В.П. О самых древних комплексах поселения Пожарная Балка / В.П. Андриенко // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. ТД, Донецк, 1989 – С. 119–122.
3. Артамонов М.И. Археологические исследования в Южной Подолии (Винницкая область) в 1948 году / М.И. Артамонов // Вестник ЛГУ – 1948. – №8 – С. 177-181.
4. Артамонов М.І. Південноподільська експедиція / М.І. Артамонов // АП – 1949. – Т. I – С. 257-262.
5. Артамонов М.И. Археологические исследования в Южной Подолии в 1952–1953 гг. / М.И. Артамонов // КСИИМК. –1955. – № 59 – С. 100–117.
6. Беляєв О.С. Розкопки поселення доби бронзи поблизу с. Йосипівка / О.С. Беляєв // Археологія – 1977. – №22 – С. 40–48.
7. Беляєв О.С. Поховання зрубної культури і раннього залізного віку Йосипівського могильника / О.С. Беляєв // Археологія – 1977. – №22 – С. 67–70.
8. Безсонова С. С. Глиняні жертівники лісостепового Подніпров'я ранньоскіфського часу / С. С. Безсонова // Археологія – 1996. – №4 – С. 25-40.

9. Березанська С. С. Кераміка білогрудівської культури (за матеріалами розкопок біля с. Собківка) / С. С. Березанська // Археологія – 1964. – Т. XVI – С. 49-75.
10. Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы. / С. С. Березанская. – К.: Наукова думка, 1982. – 210 с.
11. Березанская С. С. Белогрудовская культура / С. С. Березанская // Археология Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 499-512.
12. Березанская С. С. Об этнической принадлежности чернолесской культуры / С. С. Березанская // Труды V Междунар. конгресса археологов-славистов. – К., 1988. – Т. 4 – С. 12-18.
13. Березанская С. С. Культуры эпохи бронзы на Украине / С. С. Березанская, В.В. Отрощенко, Н.Н. Чередниченко, И.Н. Шарафутдинова. – К.: Наукова думка, 1986. – 165 с.
14. Березанська С. С. Нові розкопки пам'яток білогрудівського типу / С. С. Березанская, Г.Т. Тітенко // Археологія – 1954. – Т. IX, с. 119-131.
15. Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. / А.А. Бобринский. – М., 1978. – 275 с.
16. Бруяко И.В. Финал горизонта штампованой керамики раннего железного века в Украинской лесостепи / И.В. Бруяко // Бельское городище. – Полтава, 1996 – С. 280-285.
17. Бруяко И.В. Ранние кочевники в Европе (10-5 вв. до Р.Х.) / И.В. Бруяко. – Кишинев. – 2005. — 358 с.
18. Буйнов Ю. В. Бондарихинская и чернолеская культуры: проблема взаимосвязей (по материалам городища у с. Веселое на Харьковщине) / Ю. В. Буйнов // Древности 2005. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Вып. 6. – Харьков: Харьковское историко-археологическое общество; НМЦ «МД», 2005. – С. 246-255.
19. Ванчугов В.П. О появлении корчаг в памятниках поздней бронзы Северо-Западного Причерноморья / В.П. Ванчугов // Археологические

- памятники Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1982 – С. 44-66.
20. Ванчугов В.П. Белозерские памятники в Северном Причерноморье. / В.П. Ванчугов. – К.: Наукова думка, 1990. – 163 с.
21. Ванчугов В.П. Новые памятники эпохи поздней бронзы и раннего железа в междуречье Южного Буга и Днестра / В.П. Ванчугов, В.Г. Кушнир // Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытнообщинного строя. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 119-122.
22. Винокур І.Г. Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. / І.Г. Винокур, А.Ф. Гуцал, С. І. Пеняк, Б.О. Тимошук. – К., 1984. – 222 с.
23. Вязьмитина М.И. Памятники раннего железного века в окрестностях с. Жаботин Черкасской области / М.И. Вязьмитина // КСИА АН УССР. – 1952. – Вып.1 – С. 59-66.
24. Вязьмітіна М.І. Поселення VII–VI ст. до н. е. в околицях с. Жаботин / М.І. Вязьмітіна, Є.Ф. Покровська // АП. – 1956. – Т. VI – С. 38-47.
25. Волкова Е.В. Керамика Волосово-даниловского и Балановского могильников. Сравнительное изучение культурных традиций / Е.В. Волкова // Тверской археологический сборник. – 1996. – Вып. 12. – с.333-346.
26. Гаврилюк Н.А. Лощеная керамика степных погребений предскифского времени / Н.А. Гаврилюк // Памятники древних культур Северного Причерноморья. – К., 1979 – С. 20-40.
27. Гаврилюк Н.А. Местные и заимствованные компоненты киммерийской культуры (по материалам керамики) / Н.А. Гаврилюк // ВДИ. – 1999. – № 1 – С. 85-97.
28. Гершкович Я.П. Этнокультурные связи в эпоху поздней бронзы в свете хронологического соотношения памятников / Я.П. Гершкович // АА. – 1998. – № 7 – С. 61-91.

29. Гершкович Я.П. Взаємодія населення степу та лісостепу України за доби пізньої бронзи / Я.П. Гершкович // Археологія. – 2003. – № 3. – С. 32-40.
30. Гершкович Я.П. Суботовское городище в свете новых исследований / Я.П. Гершкович // Ранній залізний вік Євразії: до 100-річчя від дня народження Олексія Івановича Тереножкина. – 2007. – Київ–Чигирин. – с. 58-60.
31. Гершкович Я. П. Суботовское городище / Я.П. Гершкович. – Киев: ІА НАНУ. – 2007. – 508 с.
32. Горбов В.Н. К вопросу о населении бассейна р. Ворсклы в конце бронзового века / В.Н. Горбов, Р.А. Литвиненко // Проблеми археології Подніпров'я. — Дніпропетровськ, 1998. — С. 69-79.
33. Горбов В.Н. Раннесрубно-многоваликовский горизонт поселения Раздольное в Приазовье / В.Н. Горбов, А.Н. Усачук // АА. – 2001. – № 10. – С. 155-208.
34. Гольцева Н.В. Глинжень II. Многослойный памятник Среднего Поднестровья / Н.В. Гольцева, М.Т. Кашуба. – Тирасполь: Изд-во «Мако», 1995. – 272 с.
35. Гончар В.М. Археологічні дослідження колишнього митрополичого саду Києво-Печерської лаври у 1987-1988 рр./ В.М. Гончар // Стародавній Київ – К.,1993. – С. 167-186.
36. Граков Б.Н. Субботовское городище (раскопки 1955 г.) / Б.Н. Граков, А.И. Тереножкин // СА. – 1958. – № 2 – С. 164-78.
37. Гуцал А.Ф. Нові пам'ятки раннього залізного віку в Середньому Подністрів'ї (розвідки 1968–1969 рр.). / А.Ф. Гуцал // Археологія – 1979, Вип. 31 – С. 65-75.
38. Гуцал А.Ф. Рудковецьке городище і перший похід скіфів у придністровський лісостеп / А.Ф. Гуцал // Давня і середньовічна історія України (історико-археологічний збірник). На пошану Іона Винокура з нагоди його 70-річчя. – Кам'янець-Подільський, 2000.

39. Дараган М.Н. О финале культуры Позднего Чернолесья в Среднем Поднепровье / М.Н. Дараган // На пошану Софії Станіславовни Березанської. К.: Шлях, 2005 – С. 286-296.
40. Дараган М.Н. Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи / М.Н. Дараган. – Киев: КНТ. – 2011. – 848 с.
41. Дараган М. Аргументы к ранней дате основания Жаботинского поселения / М. Дараган, М. Кашуба // *Revista Arheologică*, IV, 2 – 2008. – С. 40-74.
42. Дараган М.Н. Геометрическая орнаментация Жаботина // Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи / М.Н. Дараган, Д. Н. Пефтиц. – Киев: КНТ. – 2011. – С. 411-428.
43. Дараган М. Н., Новые исследования в Жаботине / М.Н. Дараган, В. А. Подобед // *Археологія і давня історія України*. – 2019. – Вип. 2. – С. 268-286.
44. Дубовская О.Р. Вопросы сложения инвентарного комплекса черногоровской культуры / О.Р Дубовская // *АА*. – 1993. – № 2 – С. 137-149.
45. Дубовская О.Р. Об этнокультурной атрибуции «новочеркасских» погребений Северного Причерноморья / О.Р Дубовская // *АА*. – 1997. – № 6 – С. 181-219.
46. Заец И.И. Курганный могильник раннескифского времени у с. Тютьки Винницкой области / И.И. Заец // *СА*. – 1979, № 1 – С. 256-260.
47. Зверев Е.Ю. Относительная хронология некоторых опорных памятников среднего и позднего гальштата в Юго-Западной Румынии / Е.Ю. Зверев // *Stratum plus*. – 2000. – № 3 – С. 171-192.
48. Ильинская В.А. Раннескифские курганы бассейна р.Тясмин (VII– VI вв. до н. э.) / В.А. Ильинская. – К.: Наукова думка, 1975. – 223 с.
49. Ильинская В.А. Скифия VII–III вв. до н. э. / В.А. Ильинская, А.И. Тереножкин. – К.: Наукова думка, 1983. – 379 с.

50. Кашуба М.Т. Глиняные штампы предскифского периода и вопросы «обособления» мастеров-керамистов / М.Т. Кашуба // Древнее производство, ремесло и торговля по археологическим данным. ТД. – М.,1988. – С. 115-116.
51. Кашуба М.Т. Соотношение культур Сахарна и Чернолесье / М.Т. Кашуба // Киммерийцы и скифы. II. ТД, Мелитополь. – 1992 – С. 35-36.
52. Кашуба М.Т. “Другая” чернолесская культура среднего Днестра по Л.И. Крушельницкой / М.Т. Кашуба // Stratum plus. – 1999. – № 3 – С. 369-388.
53. Кашуба М.Т. Раннее железо в лесостепи между Днестром и Сиретом (Культура Козия-Сахарна) / М.Т. Кашуба // Stratum plus. – 2000. – № 3 – С. 241-488.
54. Кашуба М.Т. Обсуждая проблему жаботинского этапа / М.Т. Кашуба // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. – V век н. э.). Тирасполь, 2002 – С. 222-223.
55. Кашуба М.Т. Гальштатский (карпато-дунайский) фактор в Северном Причерноморье / М.Т. Кашуба, О.Г. Левицкий // Культуры степной Евразии и их взаимоотношения с древними цивилизациями. Кн. 2. Санкт-Петербург, 2012. – С. 304-310.
56. Клочко В.І. Хронологія Суботівського городища / В.І. Клочко, М.М. Ковалюх, І. Мотзенбеккер // Музейні читання. Мат-ли Міжнар. конф. – К., 1998 – С. 96-98.
57. Клочко В.І. К исследованию позднечернолесского погребального обряда / В.І. Клочко, С. А. Скорый// РА. – 1993. – № 4 – С. 54-65.
58. Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі / Г.Т. Ковпаненко. – К.: Наукова думка, 1967. – 188 с.
59. Ковпаненко Г.Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось / Г.Т. Ковпаненко. – К.: Наукова думка, 1981. – 160 с.

60. Ковпаненко Г.Т. Поселение предскифского времени у с. Комаров на Днестре / Г.Т. Ковпаненко // Скифы. Хазары. Славяне. Древняя Русь. ТД. – СПб., 1998 – С. 33-34.
61. Корохіна А.В. Культурно-стратиграфічна ситуація на поселенні фінальної бронзової доби Ніцаха в Поворсклі / А.В. Корохіна // МДАСУ. – 2011. – XI. – С. 217-227.
62. Кравченко Э. А. и др. От бронзы к железу: хозяйство жителей Инкерманской долины / Э. А. Кравченко, - Киев. – 2016. – 316 с.
63. Крушельницька Л.І. Північне Прикарпаття та Західна Волинь за доби раннього заліза / Л.І. Крушельницька. – К., 1976. – 144 с.
64. Крушельницька Л.І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної та Центральної Європи / Л.І. Крушельницька. – К.: Наукова думка, 1985. – 143 с.
65. Крушельницька Л.І. Чорноліська культура Середнього Подністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток) / Л.І. Крушельницька. – Львів, 1998. – 224 с.
66. Курінний П. Розкопи Білогрудівських могилоподібних горбів / П. Курінний // КЗ ВУАК за 1926 рік. . – К., 1927.
67. Куштан Д.П. Поселення доби пізньої бронзи біля с.Леськи на Черкащині / Д.П. Куштан // АДУ в 2001-2002 рр. – Київ, 2003. – с. 154-157.
68. Куштан Д.П. Середнє Подніпров'я за доби пізньої бронзи (за матеріалами Суботівського городища) / Д.П. Куштан // Історичний феномен Чигиринського краю: Матер. наук.-практ. конференц. НІКЗ «Чигирин». Чигирин, 3-4 жовтня 2001 р. – К., 2003г. – С. 56-58.
69. Куштан Д.П. Позднебронзовый горизонт многослойного поселения Шарин III на юге Лесостепного Побужья / Д.П. Куштан // Revista Antiqua, serie nouă. – 2007б. – Vol. III, nr. 1-2.– С. 252-265.
70. Куштан Д.П. Південь Лісостепоного Подніпров'я за доби пізньої бронзи / Д.П. Куштан // АА. – № 29. – Донецьк: «Донбас», 2013. – 232 с.

71. Лапушнян В.Л. Ранние фракийцы X – начала IV вв. до н. э. в лесостепной Молдавии / В.Л. Лапушнян. – Кишинев: Штииница, 1979. – 140 с.
72. Левицкий О.Г. Горизонт раннего железного века на многослойном памятнике Мерешовка / О.Г. Левицкий // Молдавское Поднестровье в первобытную эпоху, Кишинев, 1987. – С. 92 – 107.
73. Левицкий О.Г. Взаимоотношения общностей каннелированного прочерченного гальштата Восточно-Карпатского региона. / О.Г. Левицкий // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. – V век н. э.). ТД. Тирасполь, 2002а. – С. 188-191.
74. Левицкий О.Г. Раннегальштатские общности и культура Белозерка в Северном Причерноморье – о диалоге миров / О.Г. Левицкий // Северное Причерноморье: от энеолита к античности. – Тирасполь, 2002б – С. 180-206.
75. Левицкий О. Г. Финал эпохи бронзы в Карпато-Подунавье: Культурно-исторический ландшафт и его восточные (северо-причерноморские) / О.Г. Левицкий, М. Т. Кашуба // Археология древних обществ Евразии: хронология, культурогенез, религиозные воззрения. Пам. В.М. Массона (03.05.1929 . – 19.02.2010). – СПб., 2014. – С. 240-270.
76. Левицкий О.Г., Кашуба М.Т. «Гальштаттизация» Карпато-Днестровского региона: миграция населения или культурные влияния / О.Г. Левицкий, М. Т. Кашуба // Археологія і давня історія України. – 2016. – вип. 2 (19) – С. 124-139.
77. Лисенко С. Д. Середнє Подніпров'я за доби пізньої бронзи. Автореферат дис. ... канд. істор. наук / С. Д. Лисенко. – К., – 2001. – 20 с.
78. Лисенко С.Д. Середнє Подніпров'я за доби пізньої бронзи / С. Д. Лисенко // ЗНТШ. – Львів, 2002б. – Т. ССXLIV: Праці Археологічної комісії. – С. 155-178.

79. Лисенко С. Д. Середнє Подніпров'я за доби пізньої бронзи / С. Д. Лисенко // Записки наукового товариства імені Шевченка у Львові Львів: Наукове товариство ім. Шевченка. – 2002. – Т. ССXLIV. – С. 155-178.
80. Лысенко С. Д. Феномен Субботовского городища / С. Д. Лысенко // Матеріали і дослідження з археології Східної України. – Луганськ. – 2004. – вип. 3. – С. 249-267.
81. Лысенко С. Д. Белогородовский горизонт Малополовецкого археологического комплекса на Киевщине / С. Д. Лысенко // Revista Arheologică, serie nouă. . – 2008. – 4. – с. 100-134.
82. Медведев А. П. О начале раннего железного века на Среднем Дону / А.П. Медведев, Р. С. Берестнев // Археологія і давня історія України. – 2019. – Вип. 2. – С. 92-101.
83. Мелюкова А.И. Результаты раскопок на двух поселениях скифского времени в Молдавии / А.И. Мелюкова // КСИИМК. – Вып. XLIV. – 1954 – С. 59-75.
84. Мелюкова А.И. Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднестровья / А.И. Мелюкова // МИА. – 1958. – Вып. 64 – С. 5-102.
85. Мелюкова А.И. Культуры предскифского периода в лесотепной Молдавии / А.И. Мелюкова // МИА. – 1961. – Вып. 96 – С. 5-52.
86. Мелюкова А.И. О датировке и соотношении памятников начала железного века в Лесостепной Молдавии / А.И. Мелюкова // СА. – 1972. – № 1 – С. 57-72.
87. Мелюкова А.И. Скифия и фракийский мир/ А.И. Мелюкова. – М.: Наука, 1979. – 254 с.
88. Мелюкова А.И. Новые данные о керамике типа Сахарна-Солончены в Молдавии / А.И. Мелюкова // КСИА. – 1982. – Вып. 170 – С. 3-12.
89. Мелюкова А.И. Культуры предскифского периода в лесостепной зоне / А.И. Мелюкова // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. – М.: Наука, 1989 – С. 16-29.

90. Мельниковская О.Н. Археологические разведки на поселении у с. Цахнауцы / О.Н. Мельниковская // КСИИМК. – 1954. – Вып. XLIV – С. 69-76.
91. Мовша Т.Г. Глиняный штамп раннескифского времени из Плисков-Чернявки / Т.Г. Мовша // КСИА. – 1962. – Вып. 89 – С. 57-59.
92. Ничик А. К вопросу о технике нанесения штампованного декора на раннегальштатской лощеной столовой керамике Карпато-Дунайско-Понтийского региона / А. Ничик, С. Аилинкэй // Український керамологічний журнал. – 2003. – № 1 – С. 97-107.
93. Отрощенко В.В. Обряд кремації у стародавнього населення території України (V тис. до н. е. – I тис. н. е.) / В.В. Отрощенко, О.П. Моця // Археологія. – 1989. – № 2. – С. 20-31.
94. Отрощенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурностратиграфічні зіставлення) / В.В. Отрощенко. – К., 2001. – 158 с.
95. Пефтіць Д. М. До проблеми етнічної належності носіїв чорноліської культури / Д.М. Пефтіць // Наукові записки Києво-Могилянської академії. – Т. 27. – 2004. – К.: “КМ Академія”. – С. 10-13.
96. Пефтіць Д. М. Фігурні штампи в орнаментуванні чорноліської кераміки Середньої Наддніпрянщини/ Д.М. Пефтіць // Магістеріум. – Вип. 20. – 2005. – Археологічні студії. – С. 53-58.
97. Пефтіць Д. М. Матеріали бронзи та раннього залізного віку з розкопок на г. Юрковиці / Д.М. Пефтіць // Науковий вісник Національного музею історії України. – Вип.1 — 2016. – С. 244-249.
98. Пефтіць Д. М. Керамічний комплекс поселення доби пізньої бронзи Єристівка II / Д.М. Пефтіць // Сіверщина в історії України. – Глухів-Київ: 2020. – С. 86-91.
99. Покровська Є.Ф. Поселення VIII–VII ст. до н. е. на Тясміні // Археологія – 1952– Т. VII – С. 43-65.

100. Покровская Е.Ф. Предскифское поселение у с. Жаботин / Е.Ф. Покровская // СА. – 1973. – № 4 – С. 168-188.
101. Покровская Е.Ф. К вопросу о сложении культуры раннего железа в лесостепном правобережном Поднепровье (бассейн р. Тясмин) / Е.Ф. Покровская // КСИА АН УССР. – 1953. – Вып. 2. – С.36-38.
102. Покровская Е.Ф. Раскопки около сс. Калантаева и Стецовки на Тясмине в 1956 году / Е.Ф. Покровская, Г.Т. Ковпаненко // КСИА АН УССР. – 1959. – Вып. 8 – С. 30-36.
103. Покровська Є.Ф. Поселення VIII–VII ст. до н. е. поблизу с. Хрещатик на Канівщині (Черкаський район) / Є.Ф. Покровская, В.Г. Петренко, Г.Т. Ковпаненко // Археологія – 1971. – Вип. 2 – С. 94-109.
104. Покровська Є.Ф. Поселення кінця епохи бронзи біля с. Велика Андрусівка / Є.Ф. Покровская, Є.О. Петровська // Археологія – 1961–Т. XIII – С. 129-145.
105. Рыбалова В.Д. Два поселения предскифского времени на Левобережье Среднего Днестра и некоторые проблемы белогрудовской культуры (по материалам разведки Юго-Подольской экспедиции в 1953–1954 гг.) / В.Д. Рыбалова // Археологические вести. СПб. . – 1999. – № 6 – С. 321–343.
106. Романчук А.А. Культура Сахарна-Солончень и возникновение орнаментированного гальштата / А.А. Романчук // Stratum plus. – 2001–2002. – № 3 – С. 8-117.
107. Ромашко В.А. Памятники предскифской эпохи в Орельско-Самарском междуречье / В.А. Ромашко // Курганные древности Степного Поднепровья: Сб. науч. статей. – Днепропетровск: ДГУ, 1978. – Вып. 2. – С. 71-77.
108. Ромашко В.А. Поселение финальной бронзы-раннего железного века у с. Бузовка Днепропетровской области / В.А. Ромашко // Древности Степного Поднепровья III–I тыс. до н.э.: Сб. науч. статей. – Днепропетровск: ДГУ, 1982. – С. 54-59.

109. Ромашко В.А. Поздний бронзовый век в пограничье лесостепи и степи Левобережной Украины / В.А. Ромашко. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1995. – 80 с.
110. Ромашко В.А. “Чернолесская” столовая посуда культур позднего бронзового века левобережной Украины / В.А. Ромашко // Проблемы археології Подніпров’я. Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1998. – Вип.1 – С. 79-95.
111. Ромашко В. А. Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры): монография / В.А. Ромашко. – Днепропетровский национальный университет; НАН Украины, Институт археологии; [науч. ред.: Я.П. Гершкович]. – К.: КНТ, 2013. – 592 с.
112. Скорый С. А. Киммерийцы в Украинской лесостепи / С.А. Скорый. – Киев; Полтава, 1999. – 136 с.
113. Смирнова Г.И. Поселение Магала – памятник древнефракийской культуры в Прикарпатье (вторая половина XIII – середина VII в. до н. э.) / Г.И. Смирнова // Древние фракийцы в Северном Причерноморье. – М.: Наука, 1968 – С. 7-34.
114. Смирнова Г.И. Новые исследования поселения Магала / Г.И. Смирнова // АСГЭ. – Л.: ГЭ, 1972. – Вып. 14. – С. 12-31.
115. Смирнова Г.И. О хронологическом соотношении памятников типа Сахарна-Солончены и Жаботин (по материалам раскопок курганов у с. Мервинцы) / Г.И. Смирнова // СА. – 1977. – № 4 – С. 94-108.
116. Смирнова Г.И. Закрытые предскифские комплексы у с. Днесторвка-Лука / Г.И. Смирнова // Древние памятники культуры на территории СССР. Л., 1982 – С. 30-53.
117. Смирнова Г.И. Материальная культура Григоровского городища (к вопросу формирования чернолесско-жаботинских памятников) / Г.И. Смирнова // АСГЭ. – 1983. – № 23 – С. 60-71.

118. Смирнова Г.И. О формировании позднечернолесской культуры на Среднем Днестре / Г.И. Смирнова // АСГЭ. – 1984. – № 25 – С. 43-60.
119. Смирнова Г.И. Основы хронологии предскифских памятников юго-запада СССР / Г.И. Смирнова // СА. – 1985а. – № 4 – С. 33-53.
120. Смирнова Г.И. Поселение у с. Днестровка-Лука – памятник чернолесской культуры на Днестре / Г.И. Смирнова // АСГЭ. – 1985б. – № 26 – С. 5-29.
121. Смирнова Г.И. Последний сезон работ на чернолесском поселении Днестровка-Лука и вопросы хронологии позднего Чернолесья / Г.И. Смирнова // АСГЭ. – 1986. – № 29 – С. 8-26.
122. Смирнова Г.И. Немировское городище – общая характеристика памятника VII–VI вв. до н. э. / Г.И. Смирнова // Археология – 1996. – № 4 – С. 67-84.
123. Смирнова Г.И. Памятники типа Кишинев-Корлатень в Днестро-Сиретском междуречье и группа Белегиш II в Югославском Подунавье / Г.И. Смирнова // АСГЭ. – 1990. – № 30 – С. 20-33.
124. Смирнова Г.И. Послесловие к статье В.Д. Рыбаловой «Два поселения предскифского времени на Левобережье Среднего Днестра и некоторые проблемы белогрудовской культуры» / Г.И. Смирнова // Археологические Вести. – СПб., 1999. – № 6. – С. 341-342.
125. Смирнова Г.И. Немировское городище в хронологической схеме скифской архаики Северного Причерноморья / Г.И. Смирнова // Северное Причерноморье: от энеолита к античности. – Тирасполь, 2002 – С. 217-234.
126. Смирнова Г.И. О двух локальных группах культуры позднего Чернолесья на Среднем Днестре / Г.И. Смирнова, М.Т. Кашуба // АСГЭ. – 1988. – № 29 – С. 18–28.
127. Стоянов Т. Могилен некропол от ранножелезната епоха. «Сборяново» I. – София, 1997. – 240 с.

128. Супруненко О. Б. Про один поховальний комплекс чорноліської культури в Нижньому Поворсклі / О. Б. Супруненко, І.М. Кулатова.// Український керамологічний журнал. – 2003. – № 1 – С. 35-43.
129. Тараян З. Р. Символы симметрии орнамента в армянском прикладном искусстве. Ереван / З.Р. Тараян. – Изд-во АН АрмССР, 1989 – 198 с.
130. Тереножкін О.І. Поселення білогрудівського типу біля Умані / О.І. Тереножкін // Археологія – 1951– Т. V – С. 173-182.
131. Тереножкин А.И. Памятники предскифского периода на Украине / А.И. Тереножкин // КСИИМК. – Вып. XLVII. – 1952а – С. 3-14.
132. Тереножкин А.И. Поселения и городища в бассейне р.Тясмина / А.И. Тереножкин // КСИИМК. – Вып. XLIII. – 1952б – С. 80-90.
133. Тереножкін О.І. Розвідки і розкопки 1949 р. в північній частині Кіровоградської області / О.І. Тереножкін // Археологія – 1952в – Т. VII – С. 110-136.
134. Тереножкин А.И. Археологические исследования в окрестностях Смелы в 1952 г. (Черкасская область) / А.И. Тереножкин // КСИА АН УССР. – 1954. – Вып. 3 – С. 71-76.
135. Тереножкин А.И. Комплексная экспедиция на Кременчугской ГЭС и раскопки у Новогеоргиевска в 1956 / А.И. Тереножкин // КСИА. – 1959. – Вып. 8 – С. 30-36.
136. Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском правобережье / А.И. Тереножкин. – К.: Изд-во АН УССР, 1961. – 246 с.
137. Тереножкин А.И. Предкимммерийский орнамент / А.И. Тереножкин // III Всесоюзная конф. по вопросам скифо-сарматской археологии. ТД. – М., 1972 – С. 67-68.
138. Тереножкин А.И. Киммерийцы / А.И. Тереножкин.- Киев: Наукова думка, 1976. – 223 с.
139. Фидельский С. Чернолесская культура в X – первой половине VIII в. до н.э. Диссертация на соискание ученой степени доктора истории.

- Специальность 613.01 – Археология / С. Фидельский. – Кишинэу: Молдавский государственный университет, 2015. – 283 с.
140. Храбан Г. Ю. Пам'ятки чорноліської культури на Уманщині / Г.Ю. Храбан // Археологія – 1972. – Вип. 2 – С. 81-87.
141. Шарафутдінова І.М. Поселення епохи пізньої бронзи поблизу Кременчука / І.М. Шарафутдінова // Археологія – 1964 – Т. XVII – С. 153-169.
142. Шевченко Н.П. Памятники чернолесской культуры Среднеднепровского Левобережья / Н.П. Шевченко // Киммерийцы и скифы. ТД, II. – Кировоград, 1987 – С. 89- 90.
143. Шовкопляс І.Г. Курганний могильник передскіфського часу на Середньому Дністрі / І.Г. Шовкопляс // АП. – 1952 – Т. IV, С. 5-10.
144. Шовкопляс І.Г. Середньодністровська експедиція 1949–1951 рр. / І.Г. Шовкопляс // АП. –1956– Т. VI – С. 29-39.
145. Шрамко Б.А. Походження племен раннього залізного віку на території лісостепового Лівобережжя України / Б.А. Шрамко // Питання історії народів СРСР. Харків: Видавництво ХДУ, 1972. – Вип. 14 – С. 153-162.
146. Gotzev A. Decoration of the early iron potteri from south-east Bulgaria. The early hallstatt period (1200–700 B.C.) in south-eastern Europe. / A. Gotzev. – Alba-Iulia, 1994.
147. Guma M. Civilizatia primei epoci a fierului in sud-vestul Romanien / M. Guma. – București, 1993.
148. Guma M. The end of the Bronze Age and the beginning of the Early Iron Age in south-western Romania, western Serbia and nord-western Bulgaria. A Short rewiew / M. Guma // Thraco-Dacica, 1995 – Т. XVI. – p. 99-137.
149. Hänsel B. Beiträge zur Chronologie der Mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken / B. Hänsel // Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturräume. – Bonn, 1968. – Bd. 7, t. 1-2. – 279 s., taf.

150. Hänsel B. Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an den unteren Donau / B. Hänsel. – Bonn, 1976.
151. Iconomu K. Les recherches archeologiques sur le premier age du fer dans le department de Iasi. Resultats et Problemes / K. Iconomu // Premier age du fer aux bouches du danube et dans les regions autor de la mer noire, Tulcea, 1997.
152. Juganaru G. Stadiul actual al cercetarilor privind populatia autohtona a Dobrogei in secolele VIII–V a / G. Juganaru // Chr. Pontica, 1993, XXVI.
153. Jevtic M. Stamped pottery of Insula-Banului tupe and the beginning of the Basarabi culture in Serbia / M. Jevtic // The early hallstat period (1200-700 B.C.) in south-eastern Europe. Alba-Iulia 1994.
154. Kaşuba M. Periferia de est a complexului hallstattian timpuriu cu ceramică și imprimată (secolele X-VIII î.e.n. în interflu-viul Nistru-Siret) / M. Kaşuba // Interferențe cultural-cronologice în spațiul nord-pontic. – Chişinău, 2003. – P. 183-210.
155. Kemenczei T. Zu früheisenzeitlichen Goldfunden aus dem Karpatenbecken. Handel, Tausch und Verkehr im Vronze – und früheisenzeitlichen Südosteuropa / T. Kemenczei // Südosteuropa Schritten, München; Berlin 1995. – P. 331-348.
156. Kemenczei T. Notes on the chronology of late bronze age hoards in Hungary / T. Kemenczei // Problemy epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej, Kraków, 1996.
157. Kossack G. Von den Anfängen des skitho-iranischen Tierstils / G. Kossack // Skithica. München, 1987.
158. Levitki O. Kul'tura Hallstattului canelat la rasarit de Carpati / O. Levitki // Bibliotheca Thracologica VII. Bucuresti, 1994.
159. Levitki O. Complexe Tumulare din epoca Hallstattiana din Moldova / O. Levitki // Premier age du fer aux bouches du danube et dans les regions autor de la mer noire. Tulcea, 1997.

160. Morintz S. Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii. Epoca bronzului in spațiul carpato-balcanic / S. Morintz. – Bukurești, 1978. – 216 p.
161. Morintz S. Noi date si probleme privind perioadele hasllstattiana timpurie si mijlocie in zona istro-pontica (Cercetarile de la Babadag) / S. Morintz // Thraco-Dacica, 1987 – T. VIII. – p.39-71.
162. Morintz S. Un nou grup hallstattian timpuriu in sud-vestul României-Insula-Banului / S. Morintz, P. Roman// SCIV, 1969, T. 20, № 3. – P. 393-424.
163. Morintz S. Raport privind sapaturile arheologice efectuate on sectorul V al așezării hallstattiene de la Babadag (1991-1992) / S. Morintz, G. Juganaru. – PEUCE 11, 1995.
164. Toncheva G. Necropole Tumulaire pres du village Belogradec du VII s. av. n. ere / G. Toncheva // Studia Thracia, V, 1980. – P. 5-52.
165. Topoleanu F. Asezarea de tip Babadag de la Niculitel – "Cornet" (Judetul Tulcea) / F. Topoleanu, G. Juganaru // Sapaturile de salvare efectuate in 1988. Peuce XI, 1995.

Архівні джерела

1. Березанская С. С. Отчет о работе Адамовского отряда Кременчугской экспедиции за 1956-57 гг. – НА ІА НАНУ. – Ф. експедицій. – №1957/1ж.
2. Березанская С. С., Лобай Б.И. Отчет о раскопках Гордеевского могильника Тростянецкого района Винницкой области. – НА ІА НАНУ. – Ф. експедицій. – №1987/6.
3. Березанская С. С., Титенко Г.Т. Отчет о работах Уманского отряда Средне-Днепровской экспедиции 1951–52 гг. – НА ІА НАНУ. – Ф. експедицій. – №1952/176.
4. Граков Б., Елагина Н. Отчет Московского отряда Кременчугской археологической экспедиции ІА АН УССР за 1957 г. – НА ІА НАНУ. – Ф. експедицій. – №1957/1.

5. Даниленко В.И. Отчет об археологических исследованиях первобытного отряда Кременчугской археологической экспедиции за 1956 г. – НА ІА НАНУ. – Ф. експедицій. – №1956/1а.
6. Ковпаненко Г.Т. Отчет о работе Ворсклинского отряда Среднеднепровской археологической экспедиции Института археологии АН УССР – НА ІА НАНУ. – Ф. експедицій. – №1955/5б.
7. Ковпаненко Г.Т. Отчет о раскопках поселения эпохи бронзы и раннего железа у с. Ницаха Б-Писаревского района Сумской области 1960 г. – НА ІА НАНУ. – Ф. експедицій. – №1960/9.
8. Максимов Є.В. Первісно-скіфська комплексна експедиція – НА ІА НАНУ. – Ф. експедицій. – №1956/39.
9. Петренко В.Г. Отчет о раскопках на поселении у с. Крещатик – НА ІА НАНУ. – Ф. експедицій. – №1957/1в.
10. Петренко В.Г. Отчет о раскопках на поселении у с. Крещатик Черкасского района и области в 1958 г. – НА ІА НАНУ. – Ф. експедицій. – №1958/1в.
11. Покровская Е.Ф., Ковпаненко Г.Т. Отчет о работе Стецовско-Калантаевского отряда первобытно-скифской Кременчугской экспедиции 1956 г. – НА ІА НАНУ. – Ф. експедицій. – №1956/1в.
12. Покровская Е.Ф., Ковпаненко Г.Т. Отчет о работе Калантаевского отряда Кременчугской первобытно-скифской экспедиции 1957 г. – НА ІА НАНУ. – Ф. експедицій. – №1957/1г.
13. Покровская Е.Ф., Петровская Е.А. Отчет Андрусовского отряда Кременчугской экспедиции 1959 г. – НА ІА НАНУ. – Ф. експедицій. – №1959/1.
14. Тереножкин А.И. Разведки памятников белогрудовской культуры около г. Умани в Киевской области в 1949 г. – НА ІА НАНУ. – Ф. експедицій. – №1949/15б.
15. Тереножкин А.И. Чернолесское городище. – НА ІА НАНУ. – Ф. експедицій. – №1949/15в.

16. Тереножкин А.И. Отчет о разведках по р. Тясмину между Ново-Георгиевском и Смелой в 1950 г. – НА ІА НАНУ. – Ф. експедицій. – №1950/25.
17. Тереножкин А.И. Отчет об археологических раскопках на Субботовском городище в 1951 г. – НА ІА НАНУ. – Ф. експедицій. – №1951/11а.
18. Тереножкин А.И. Отчет об археологических исследованиях близ г. Смелы в 1952 г. (работы отдельного отряда Среднеднепровской скифской экспедиции). – НА ІА НАНУ. – Ф. експедицій. – №1952/7.
19. Тереножкин А.И. Отчет об археологических исследованиях на Субботовском городище в 1955 г. – НА ІА НАНУ. – Ф. експедицій. – №1955/5а.
20. Тереножкин А.И. Отчет о работе Нововгеоргиевского отряда Кременчугской первобытно-скифской экспедиции в 1956 г. – НА ІА НАНУ. – Ф. експедицій. – №1956/1.
21. Тереножкин А.И. Отчет о раскопках Тясминского городища. – НА ІА НАНУ. – Ф. експедицій. – №1957/1а.
22. Тереножкин А.И., Ильинская В.А. Раскопки в Субботове. Отчет Скифской среднеднепровской экспедиции в 1971 г. – НА ІА НАНУ. – Ф. експедицій. – №1971/12.
23. Тереножкин А.И., Ильинская В.А. Отчет о раскопках поселения на Тарасовой Горе и Субботовском городище в 1972 г. – НА ІА НАНУ. – Ф. експедицій. – №1972/15.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АА – Археологический альманах, Донецк

АО – Археологические открытия

АП – Археологічні пам'ятки УРСР

АСГЭ – Археологический сборник Государственного Эрмитажа,
Ленинград/Санкт-Петербург

ВДИ – Вестник древней истории, Москва

ВЛГУ – Вестник Ленинградского государственного университета

КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР,
Москва

КСИА АН УССР – Краткие сообщения Института археологии АН
УССР, Киев

КСИИМК – Краткие сообщения Института истории
материальной культуры.

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР, Москва

МДАСУ – Матеріали та дослідження з археології Східної
України

РА – Российская археология, Москва

СА – Советская археология, Москва

SCIV – Studii si cercetari de istorie veche, București

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

- Рис. 1. Прийоми наскрізної техніки декору
- Рис. 2. Валиковий декор
- Рис. 3. Конічні виступи
- Рис. 4. Пласкі виступи
- Рис. 5. Шишечки та фігурні виступи
- Рис. 6. Видуви
- Рис. 7. Деформуючі елементи (пальцеві вдавнення)
- Рис. 8. Деформуючі елементи (насічки та нарізки)
- Рис. 9. Штампи
- Рис. 10. Штампований декор
- Рис. 11. Накольчастий декор
- Рис. 12. Канельований декор
- Рис. 13. Мотиви на основі схеми “горизонтальна лінія”
- Рис. 14. Мотиви на основі схем “паралельні відрізки”
- Рис. 15. Мотиви на основі схеми “зігзаг”
- Рис. 16. Мотиви на основі схеми “зігзаг” (трикутники)
- Рис. 17. Мотиви на основі схем “ромб” і “півколо”
- Рис. 18. Основні техніки та мотиви
- Рис. 19. Список технік і мотивів
- Рис. 20. Велика Андрусівка. Кухонний посуд
- Рис. 21. Велика Андрусівка. Корчаги
- Рис. 22. Велика Андрусівка. Посуд з наліпними виступами
- Рис. 23. Велика Андрусівка. Посуд з геометричним орнаментом

- Рис. 24. Велика Андрусівка. Геометричний орнамент
- Рис. 25. Собківка. Кухонний посуд
- Рис. 26. Собківка. Столовий посуд
- Рис. 27. Собківка. Посудини середнього розміру
- Рис. 28. Собківка. Геометричний орнамент
- Рис. 29. Чорноліське городище. Кераміка з укріплення I
- Рис. 30. Суботівське городище. Кухонний посуд із жител
- Рис. 31. Суботівське городище. Корчаги із жител
- Рис. 32. Суботівське городище. Столовий посуд із жител
- Рис. 33. Суботівське городище. Посуд із виступами
- Рис. 34. Суботівське городище. Геометричний орнамент
- Рис. 35. Малополовецький археологічний комплекс. Кухонний посуд
- Рис. 36. Малополовецький археологічний комплекс. Лощений посуд
- Рис. 37. Адамівка. Кухонний посуд
- Рис. 38. Адамівка. Вінця столового посуду
- Рис. 39. Адамівка. Орнаментований посуд середніх розмірів
- Рис. 40. Адамівка. Посуд з геометричним орнаментом
- Рис. 41. Адамівка. Посуд з виступами
- Рис. 42. Адамівка. Кераміка з канельованим декором
- Рис. 43. Адамівка. Геометричний орнамент
- Рис. 44. Калантаївське городище. Кухонний посуд
- Рис. 45. Калантаївське городище. Банкоподібний посуд
- Рис. 46. Калантаївське городище. Черпаки та орнаментовані ручки
- Рис. 47. Калантаївське городище. Столовий посуд
- Рис. 48. Калантаївське городище. Кераміка, оздоблена виступами
- Рис. 49. Калантаївське городище. Кераміка з ями № 13
- Рис. 50. Калантаївське городище. Мотиви геометричного орнаменту
- Рис. 51. Лубенецьке городище. Кухонний посуд
- Рис. 52. Лубенецьке городище. Столовий посуд з геометричним орнаментом
- Рис. 53. Лубенецьке городище. Столовий посуд з геометричним орнаментом

- Рис. 54. Лубенецьке городище. Посуд з виступами
- Рис. 55. Лубенецьке городище. Мотиви геометричного орнаменту
- Рис. 56. Московське городище. Кухонний посуд
- Рис. 57. Московське городище. Столовий посуд
- Рис. 58. Московське городище. Столовий посуд
- Рис. 59. Московське городище. Мотиви геометричного орнаменту
- Рис. 60. Суботівське городище. Кухонний посуд
- Рис. 61. Суботівське городище. Корчаги з геометричним орнаментом
- Рис. 62. Суботівське городище. Столовий посуд з геометричним орнаментом
- Рис. 63. Суботівське городище. Фрагменти з штапованим декором
- Рис. 64. Суботівське городище. Посуд з виступами
- Рис. 65. Суботівське городище. Кераміка з канельованим декором
- Рис. 66. Суботівське городище. Геометричний орнамент
- Рис. 67. Тясминське городище. Кухонний посуд
- Рис. 68. Тясминське городище. Кухонний посуд
- Рис. 69. Тясминське городище. Столовий посуд з геометричним орнаментом
- Рис. 70. Тясминське городище. Посуд з виступами
- Рис. 71. Тясминське городище. Посуд з виступами
- Рис. 72. Тясминське городище. Мотиви геометричного орнаменту
- Рис. 73. Хрещатик. Кухонний посуд
- Рис. 74. Хрещатик. Столовий посуд з геометричним орнаментом
- Рис. 75. Хрещатик. Посуд з канельованим декором і виступами
- Рис. 76. Хрещатик. Столовий посуд
- Рис. 77. Хрещатик. Геометричний орнамент
- Рис. 78. Чорноліське городище (II укріплення). Кухонний посуд
- Рис. 79. Чорноліське городище (II укріплення). Кухонні горщики з виступами
- Рис. 80. Чорноліське городище (II укріплення). Столовий посуд з геометричним орнаментом
- Рис. 81. Чорноліське городище (II укріплення). Столовий посуд з геометричним орнаментом

Рис. 82. Чорноліське городище (II укріплення). Орнаментовані миски

Рис. 83. Чорноліське городище (II укріплення). Посуд із канельованим декором і виступами

Рис. 84. Чорноліське городище (II укріплення). Геометричний орнамент

Рис. 85. Кераміка з північних пам'яток

Рис. 86. Юрковиця. Чорноліський посуд

Рис. 87. Печерське-1. Кухонні горщики

Рис. 88. Печерське-1. Керамічний посуд

Рис.89. Мотиви «пасмо» та «драбинка»

Рис.90. Мотиви «заштриховані поля» та «паркет»

Рис.91. Мотиви трикутник/зигзаг та рідкісні мотиви

Рис.92. Основні сюжети геометричного орнаменту

Рис.93. Статистика декору кухонного посуду

Рис.94. Статистика декору кухонного посуду

Рис.95. Статистика технік геометричних орнаментів

Рис.96. Статистика технік геометричних орнаментів

ДОДАТОК Б**ІЛЮСТРАЦІЇ**

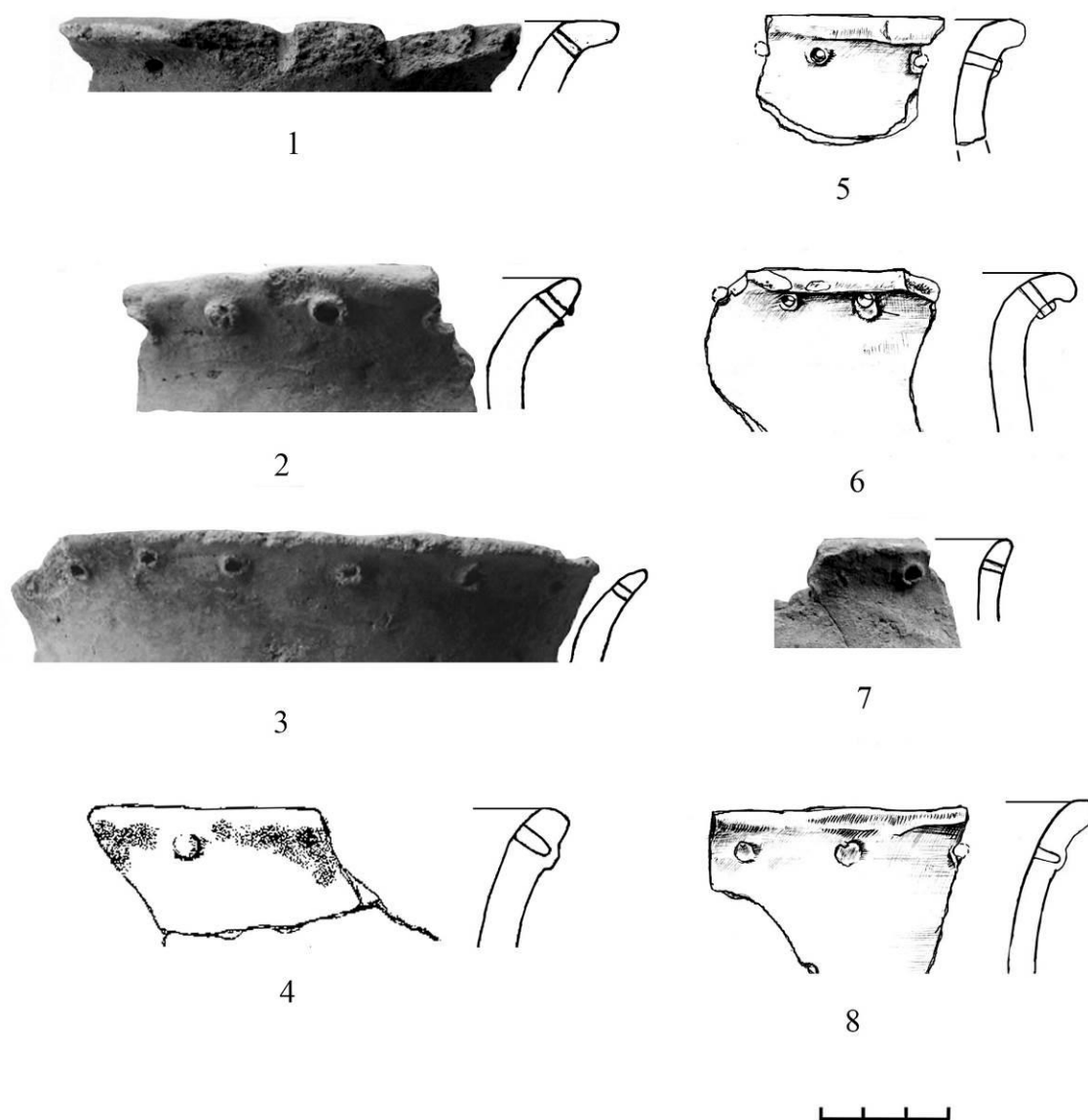

Рис. 1. Прийоми наскрізної техніки декору

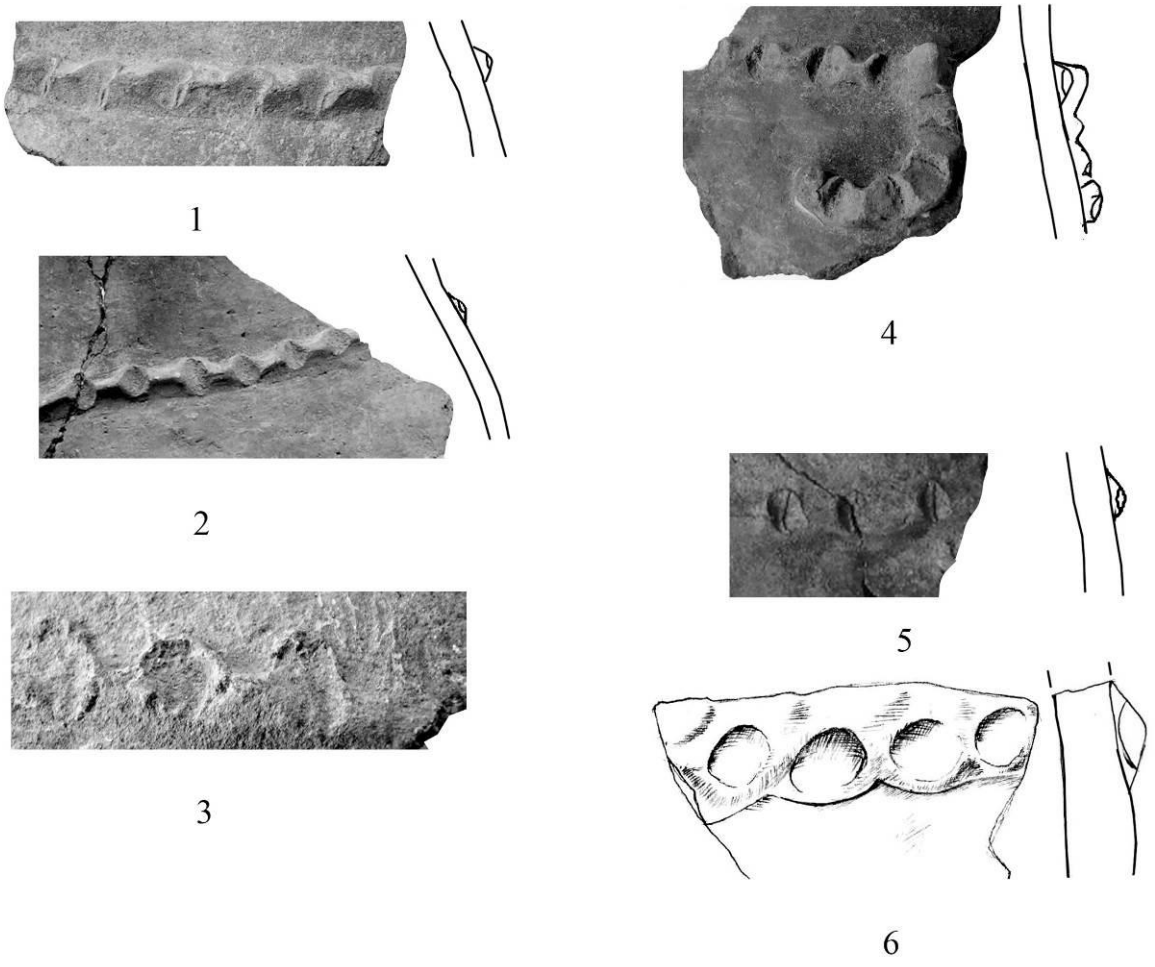

Рис. 2. Валиковий декор

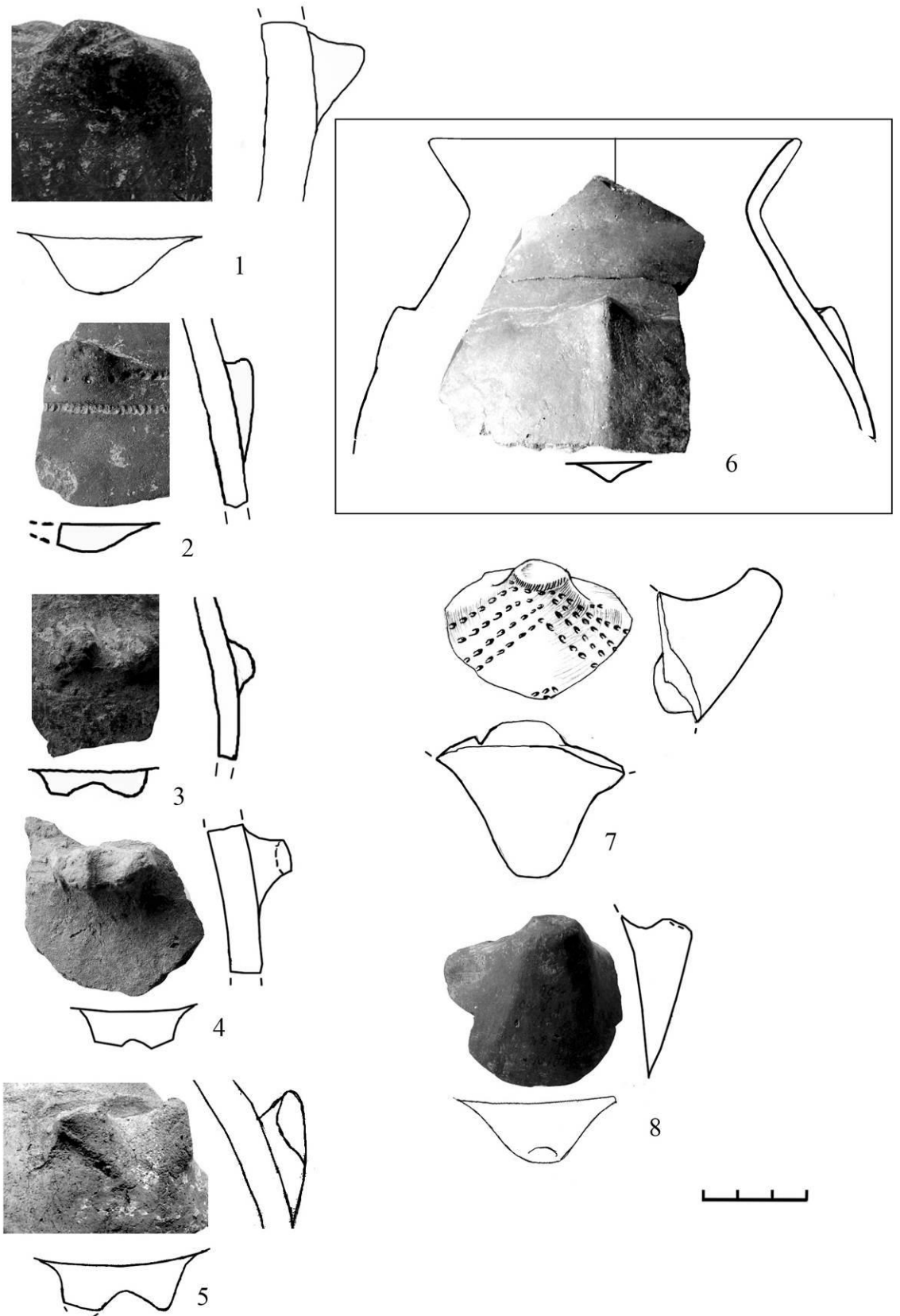

Рис. 3. Конічні виступи

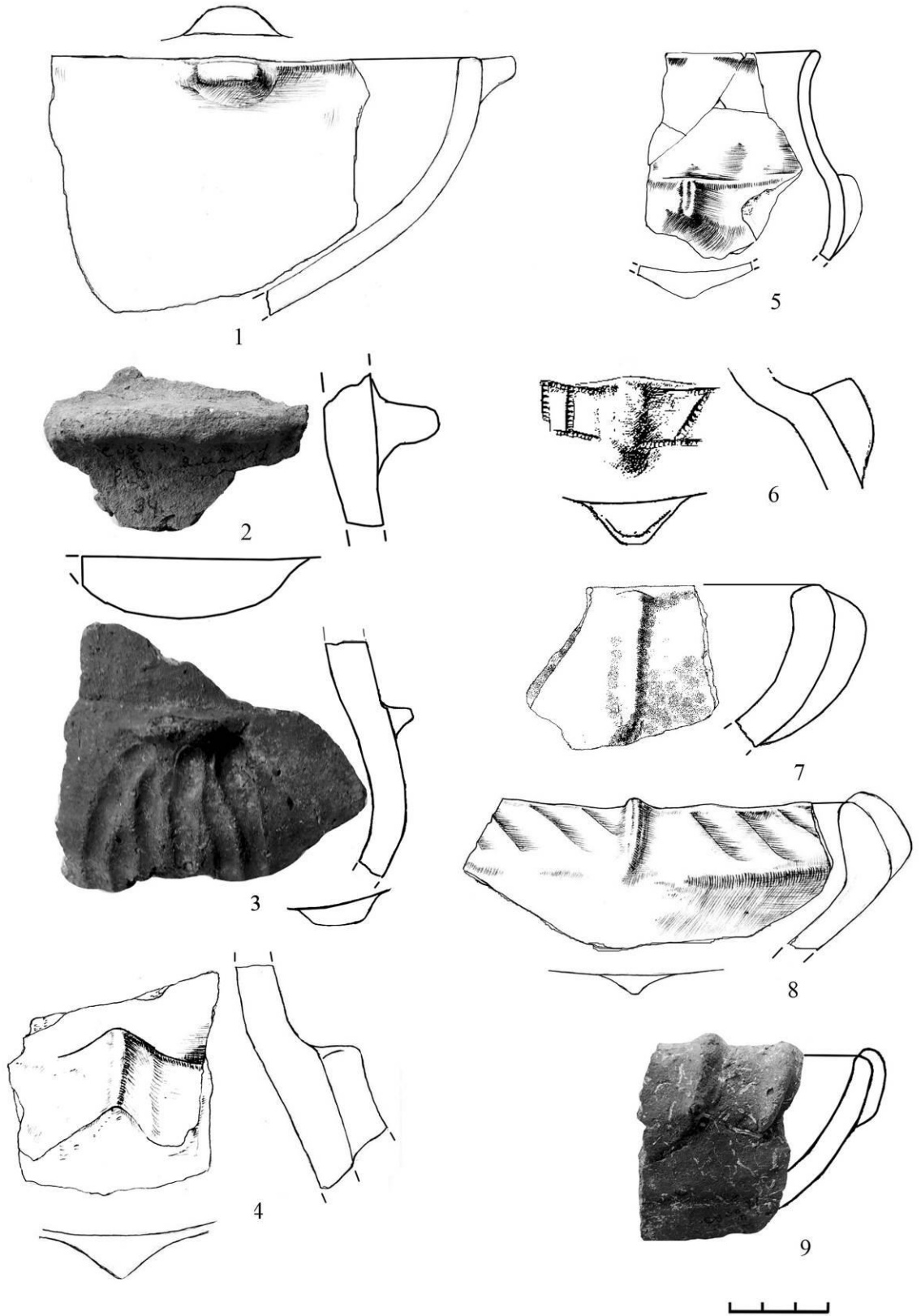

Рис. 4. Пласкі виступи

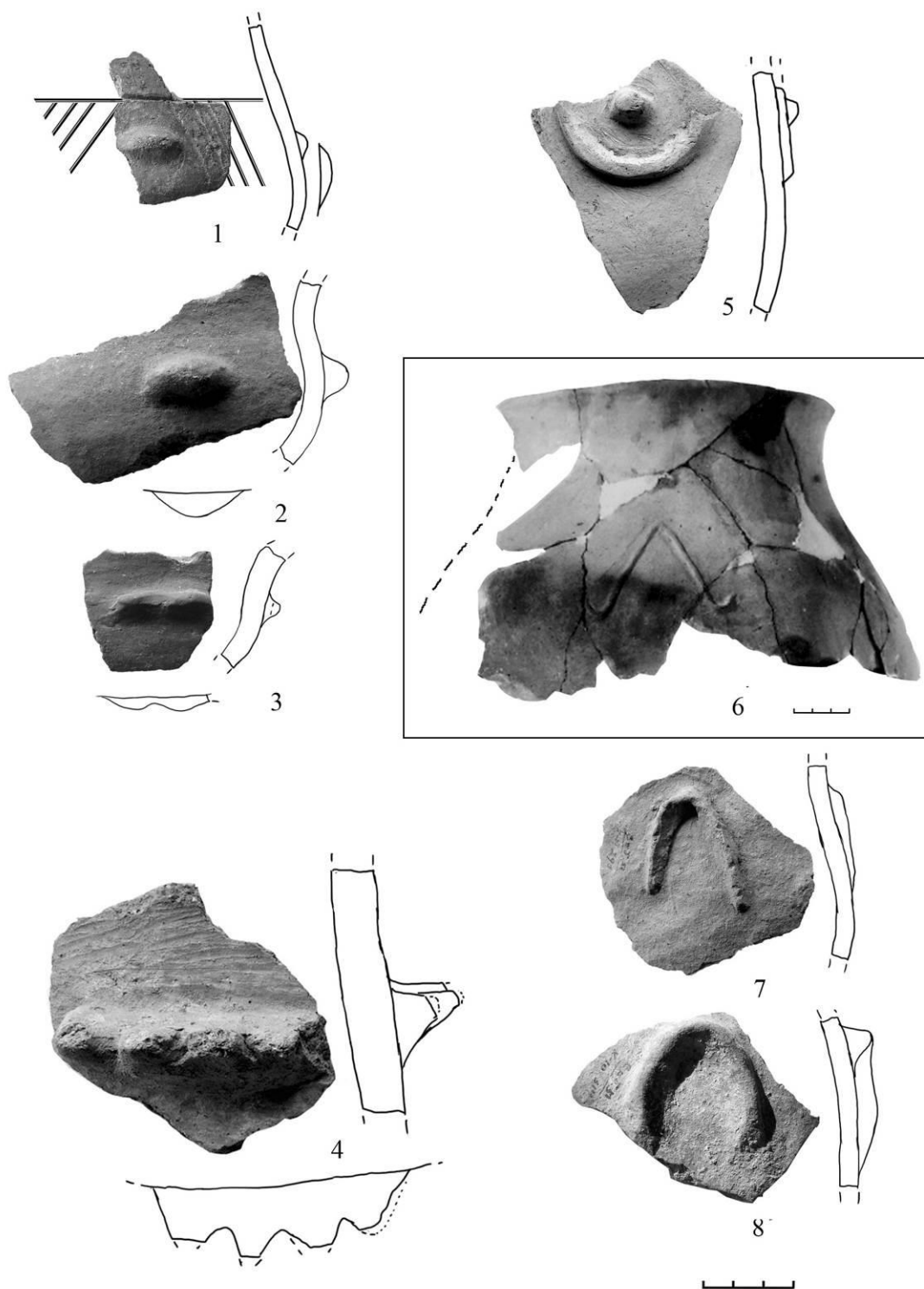

Рис. 5. Шишечки та фігурні виступи

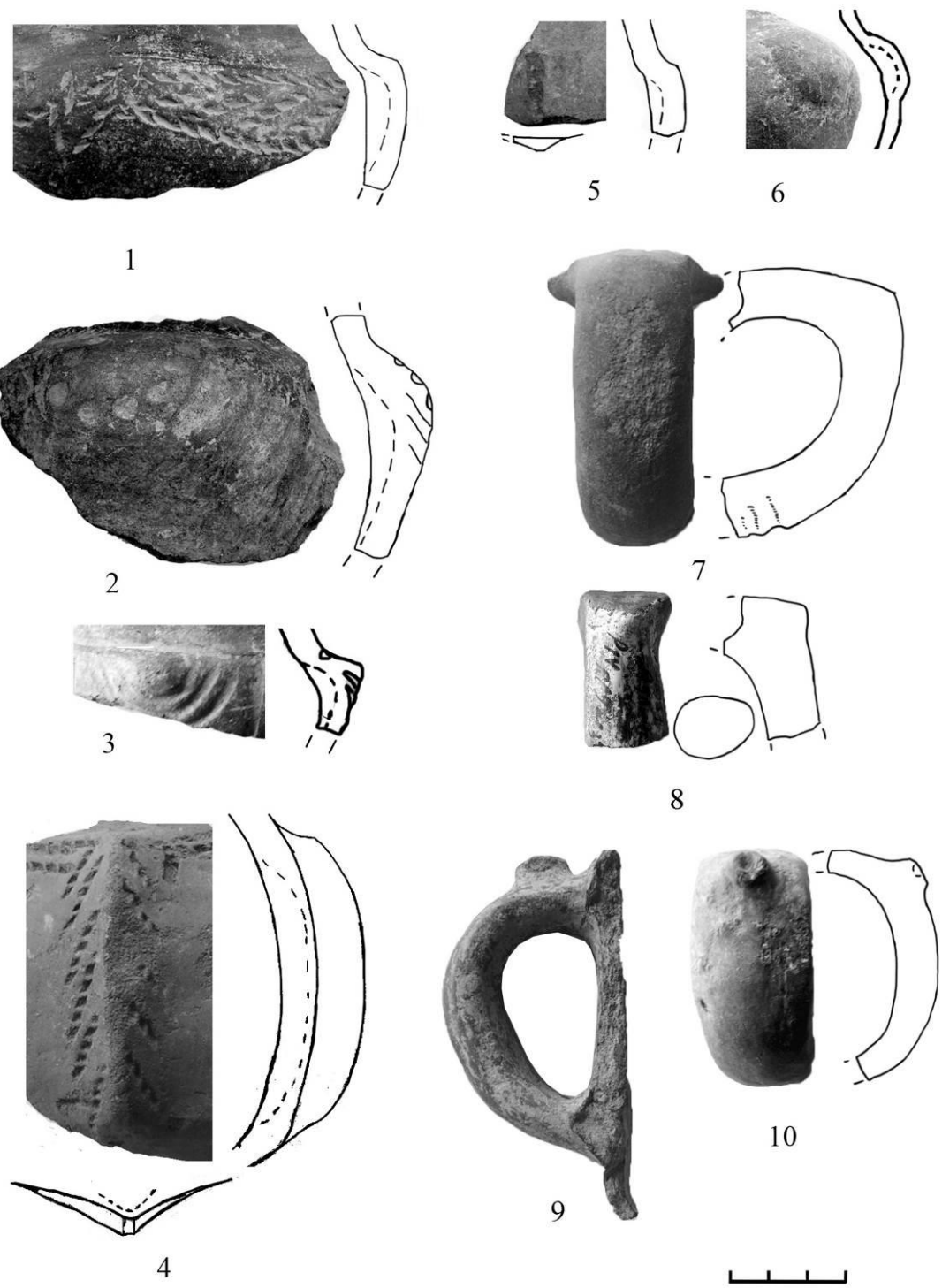

Рис. 6. Видуви

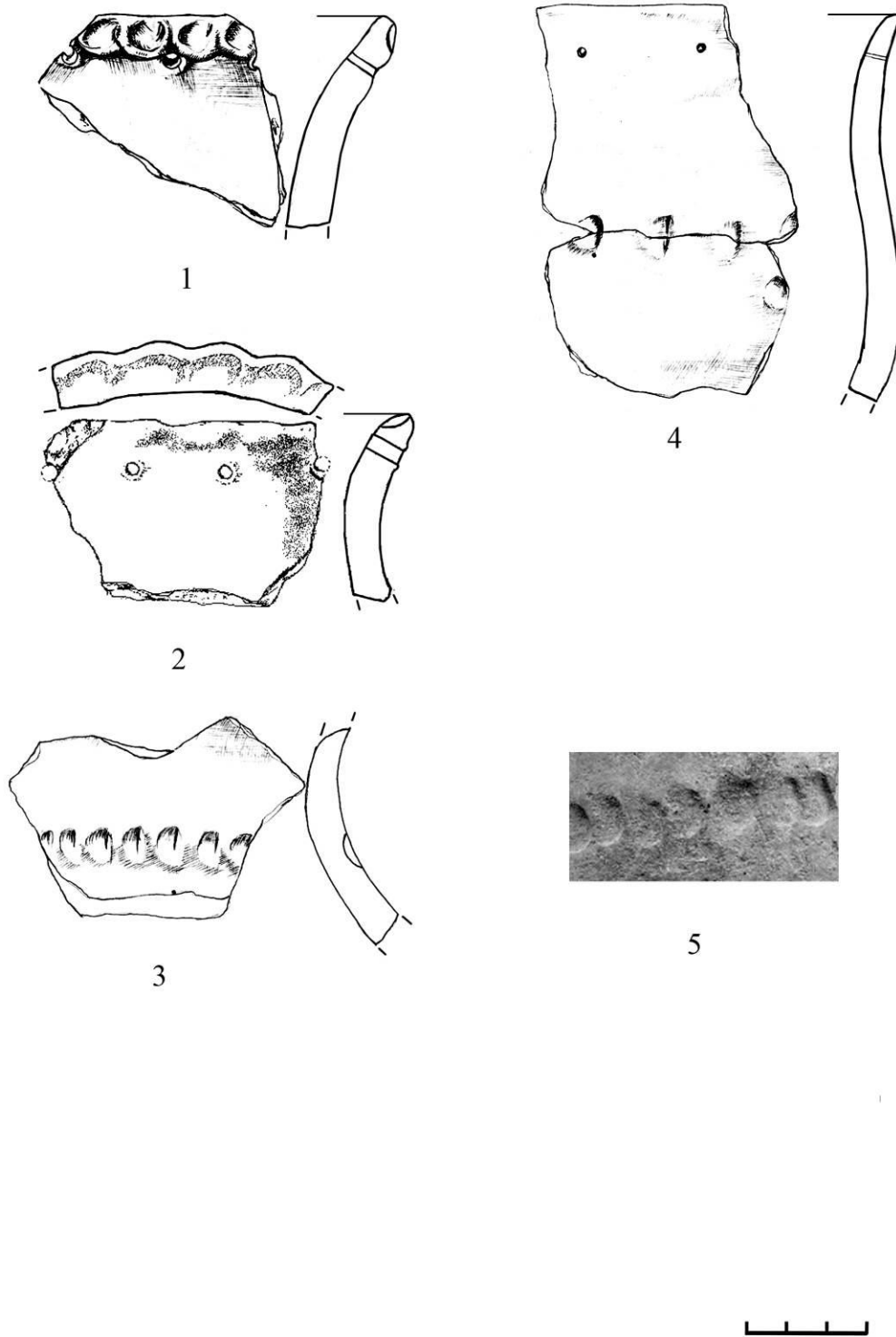

Рис. 7. Деформуючі елементи (пальцеві вдавнення)

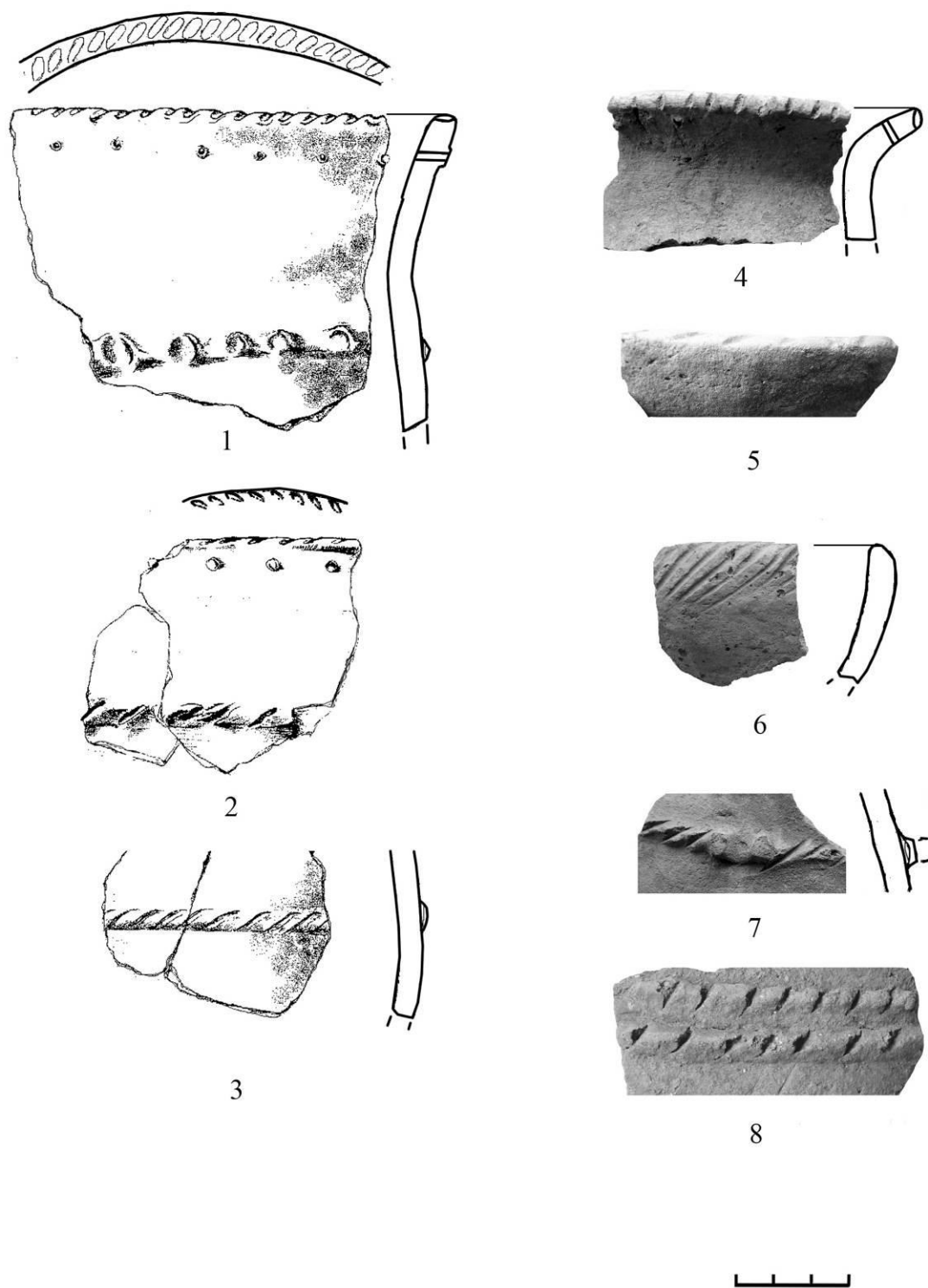

Рис. 8. Деформуючі елементи (насички та нарізки)

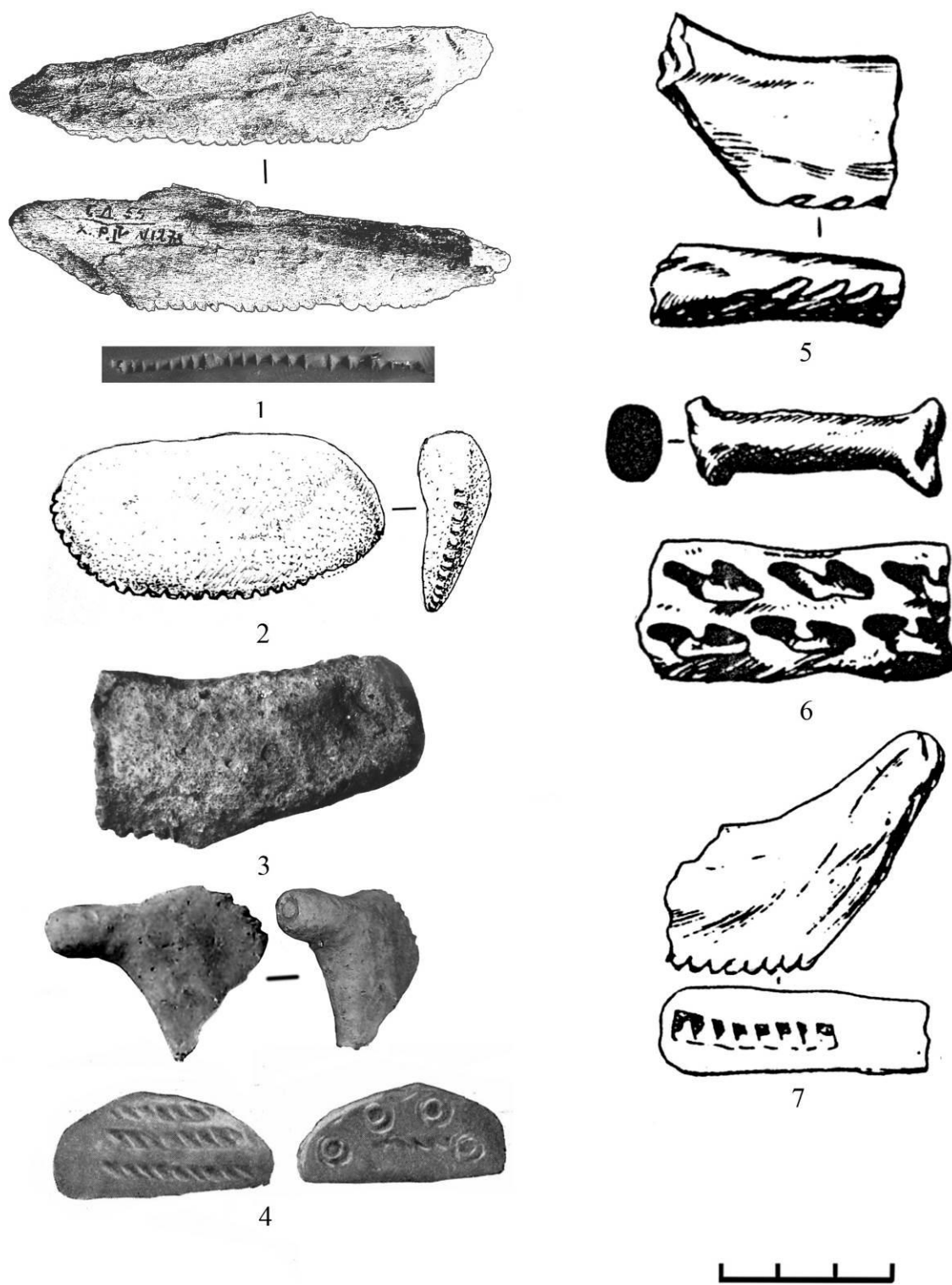

Рис. 9. Штампы

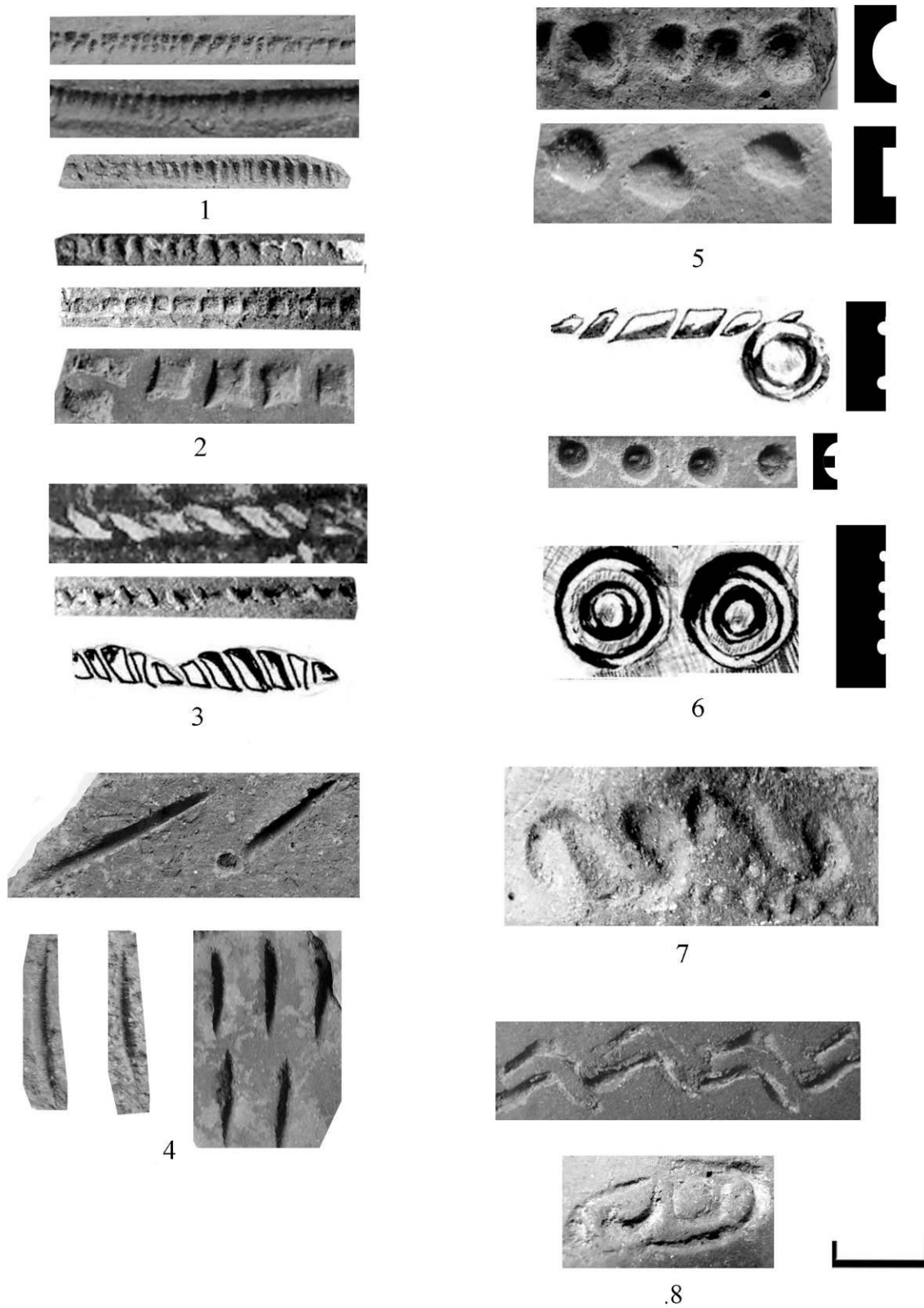

Рис. 10. Штампований декор

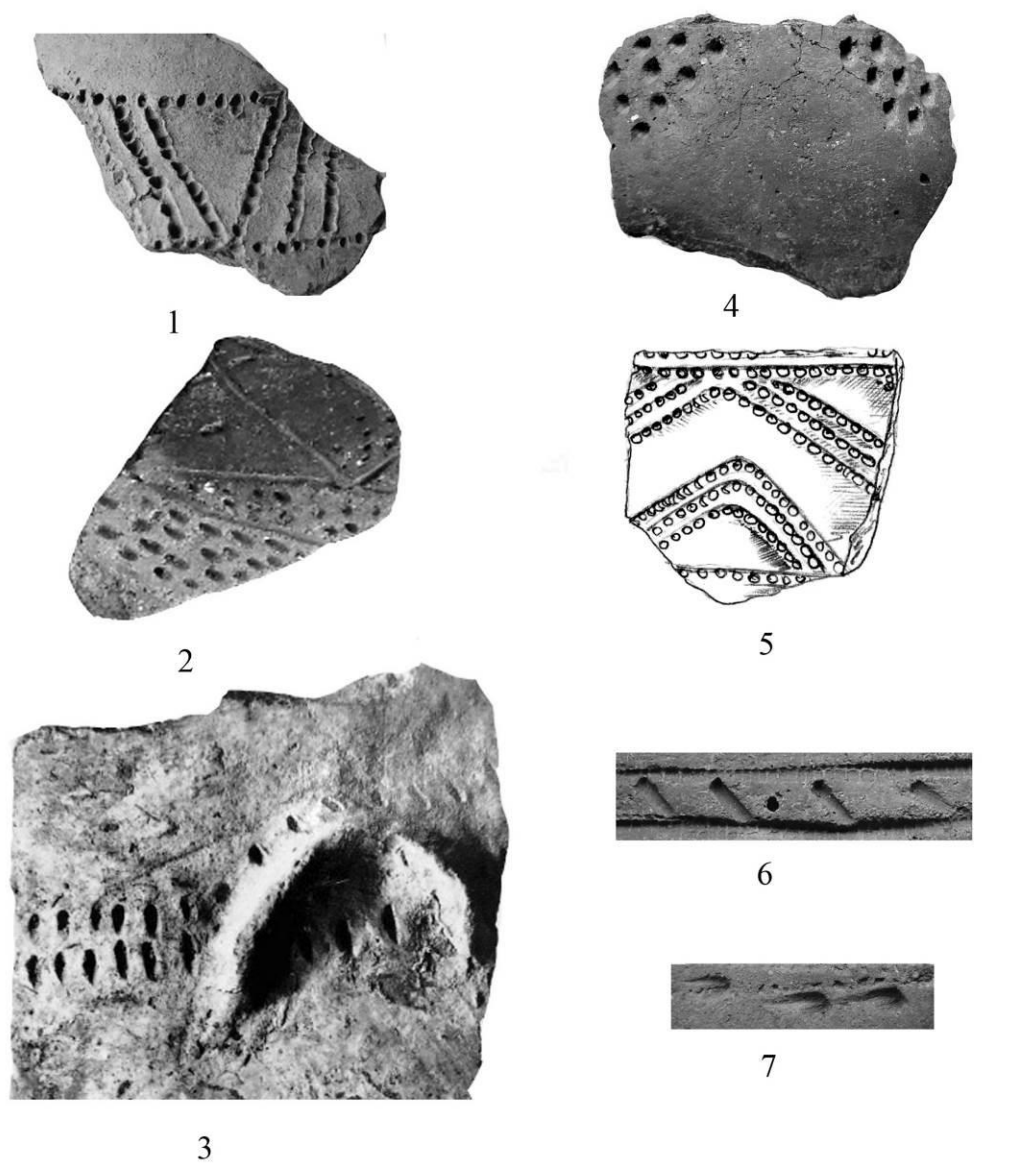

Рис. 11. Накольчатый декор

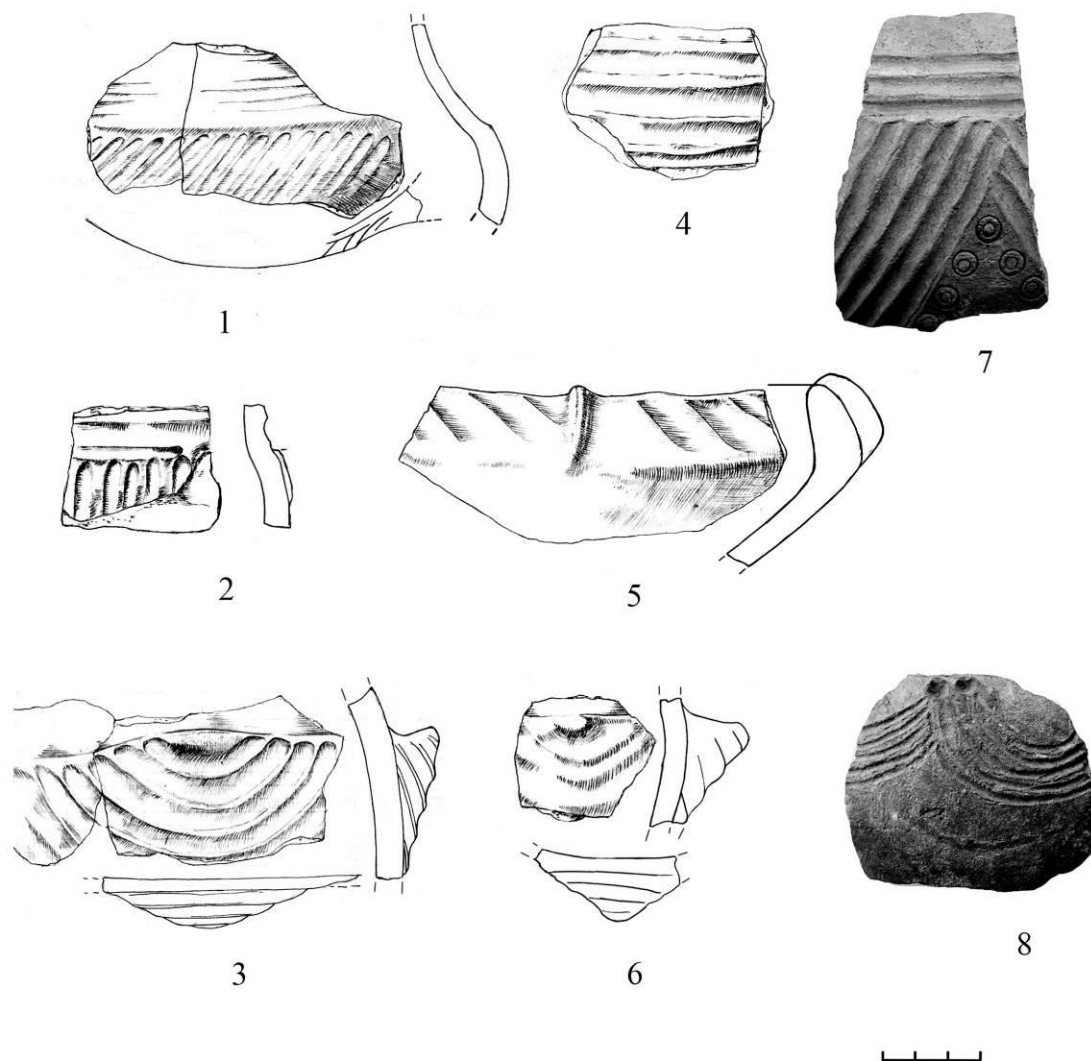

Рис. 12. Капельчатый декор

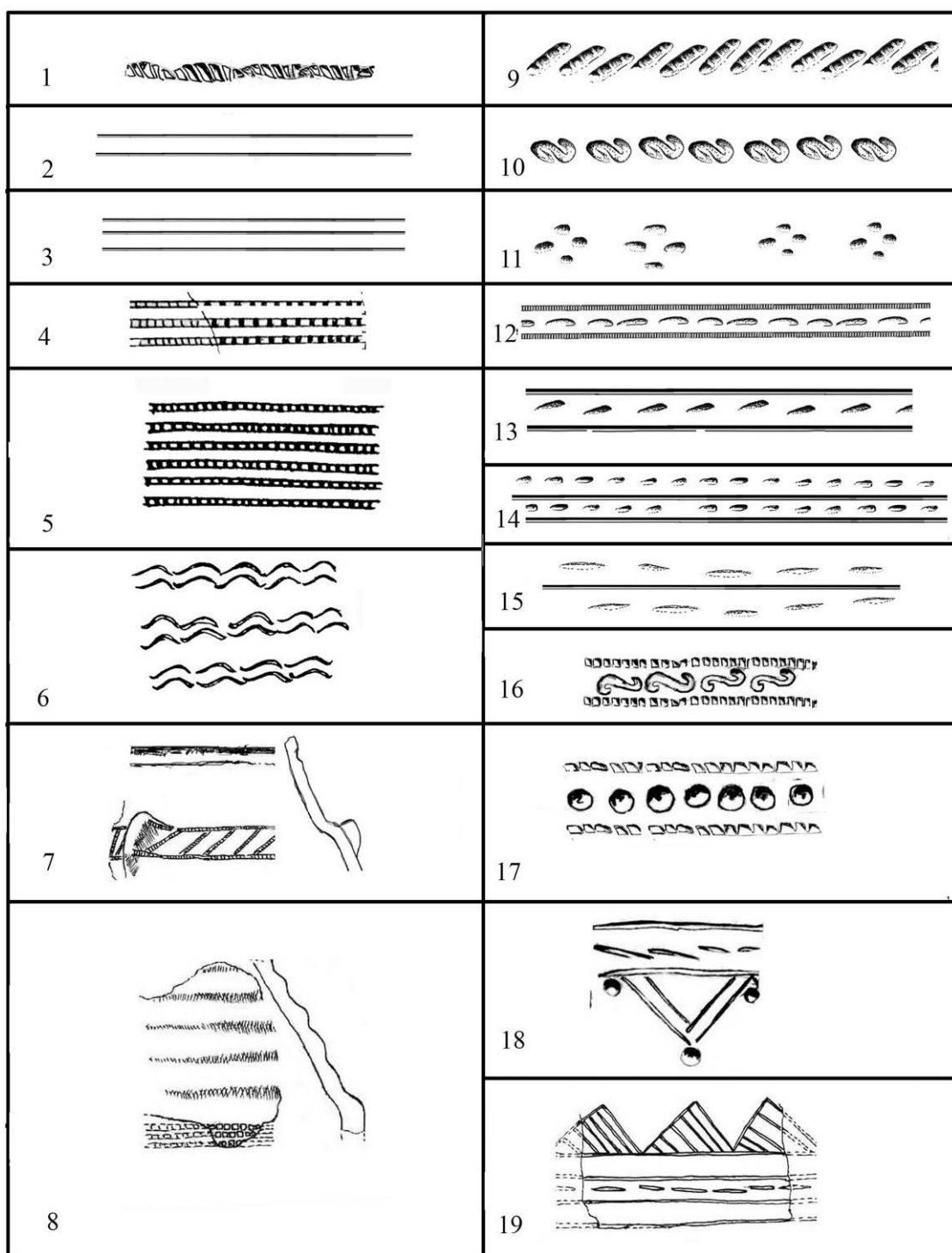

Рис. 13. Мотиви на основі схеми “горизонтальне пасмо”

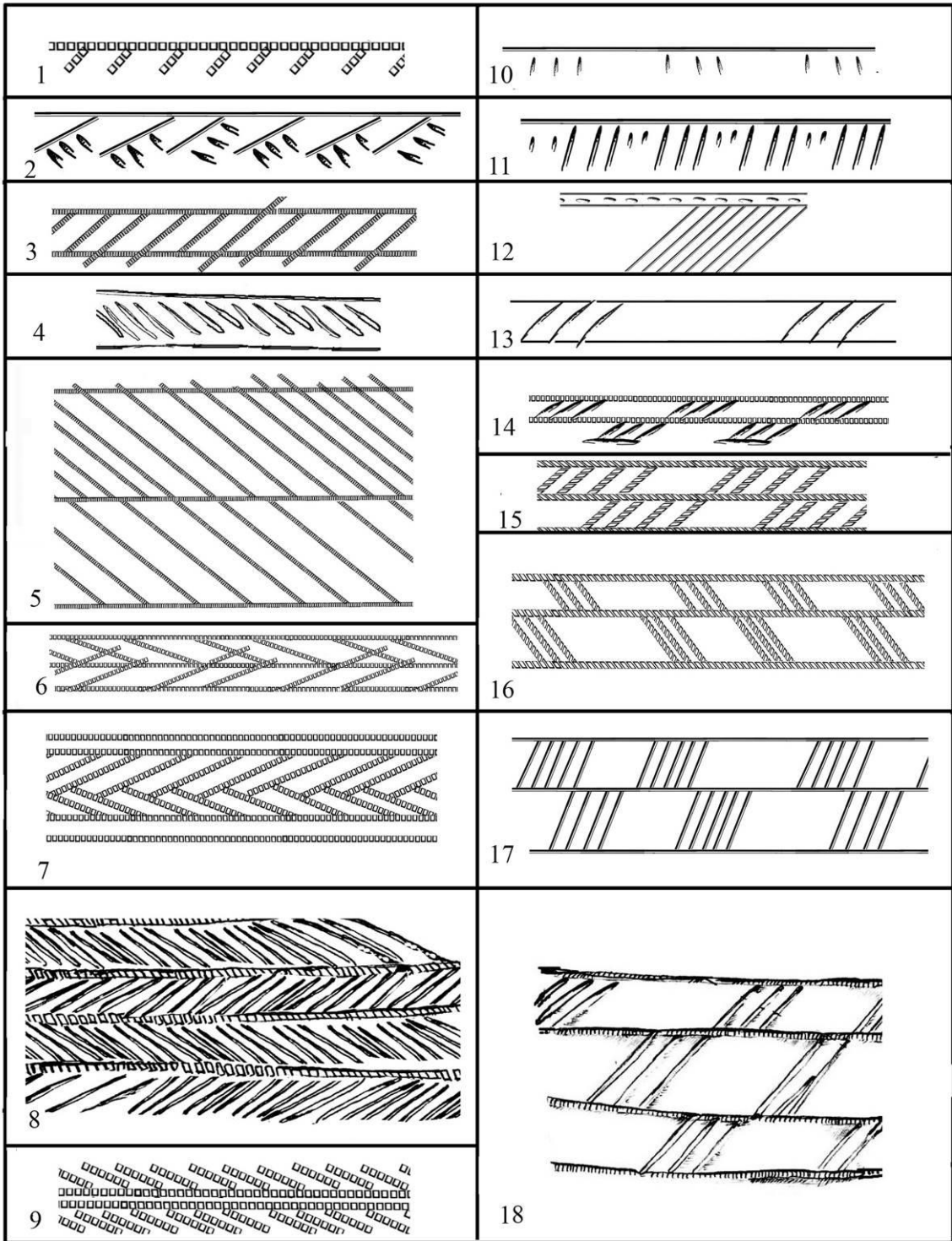

Рис. 14. Мотиви на основі схем “паралельні відрізки”

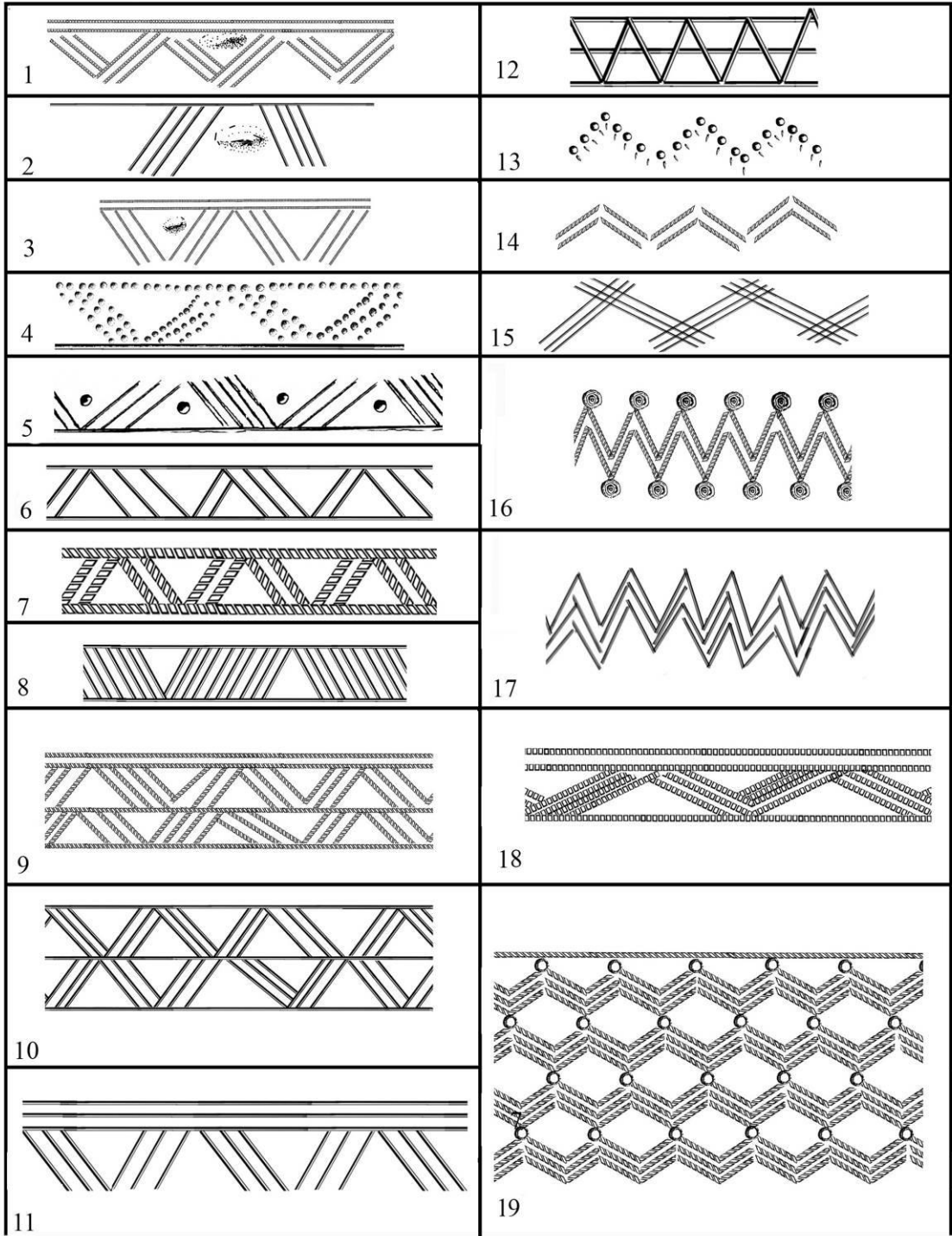

Рис. 15. Мотиви на основі схеми “зігзаг”

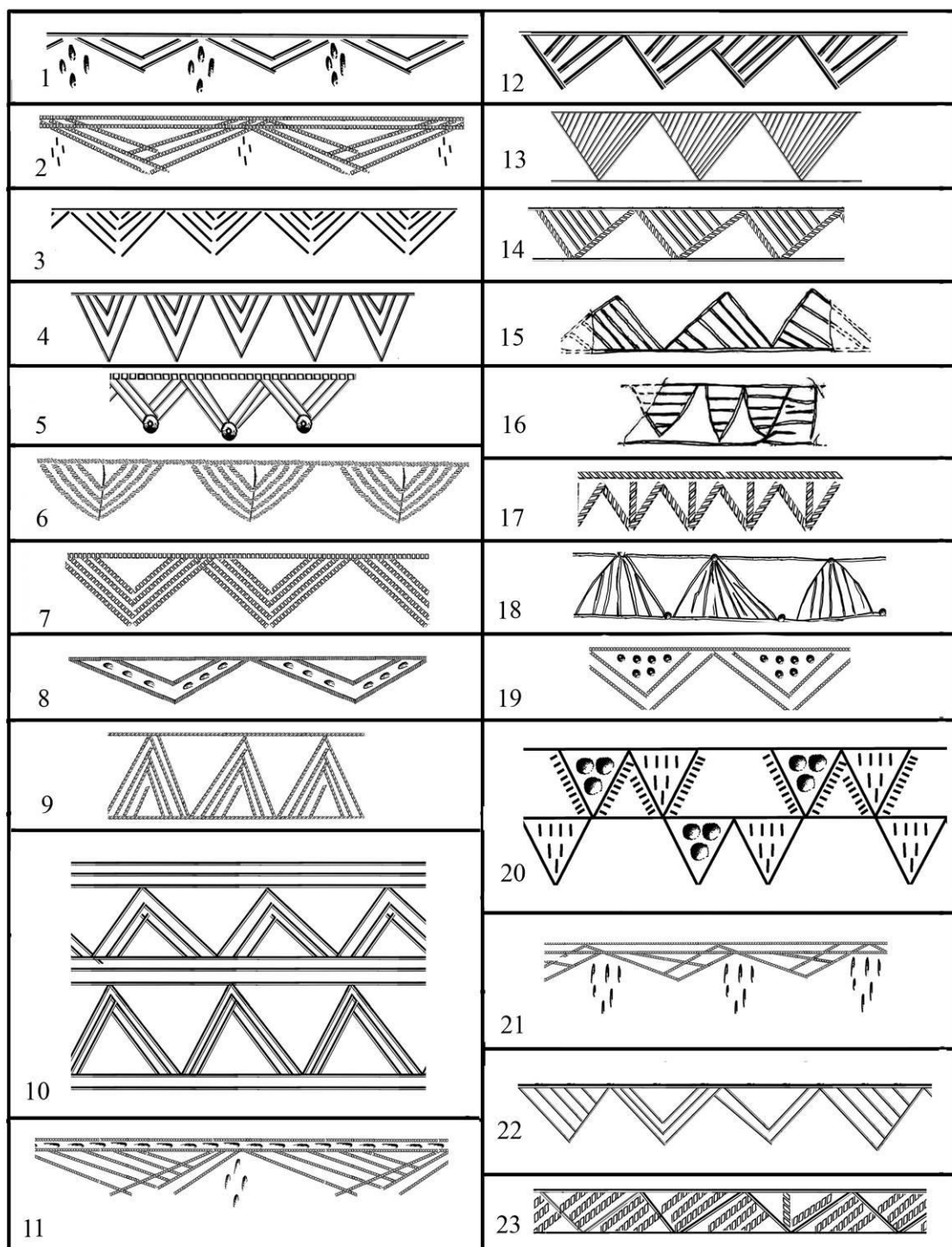

Рис. 16. Мотиви на основі схеми “зігзаг” (трикутники)

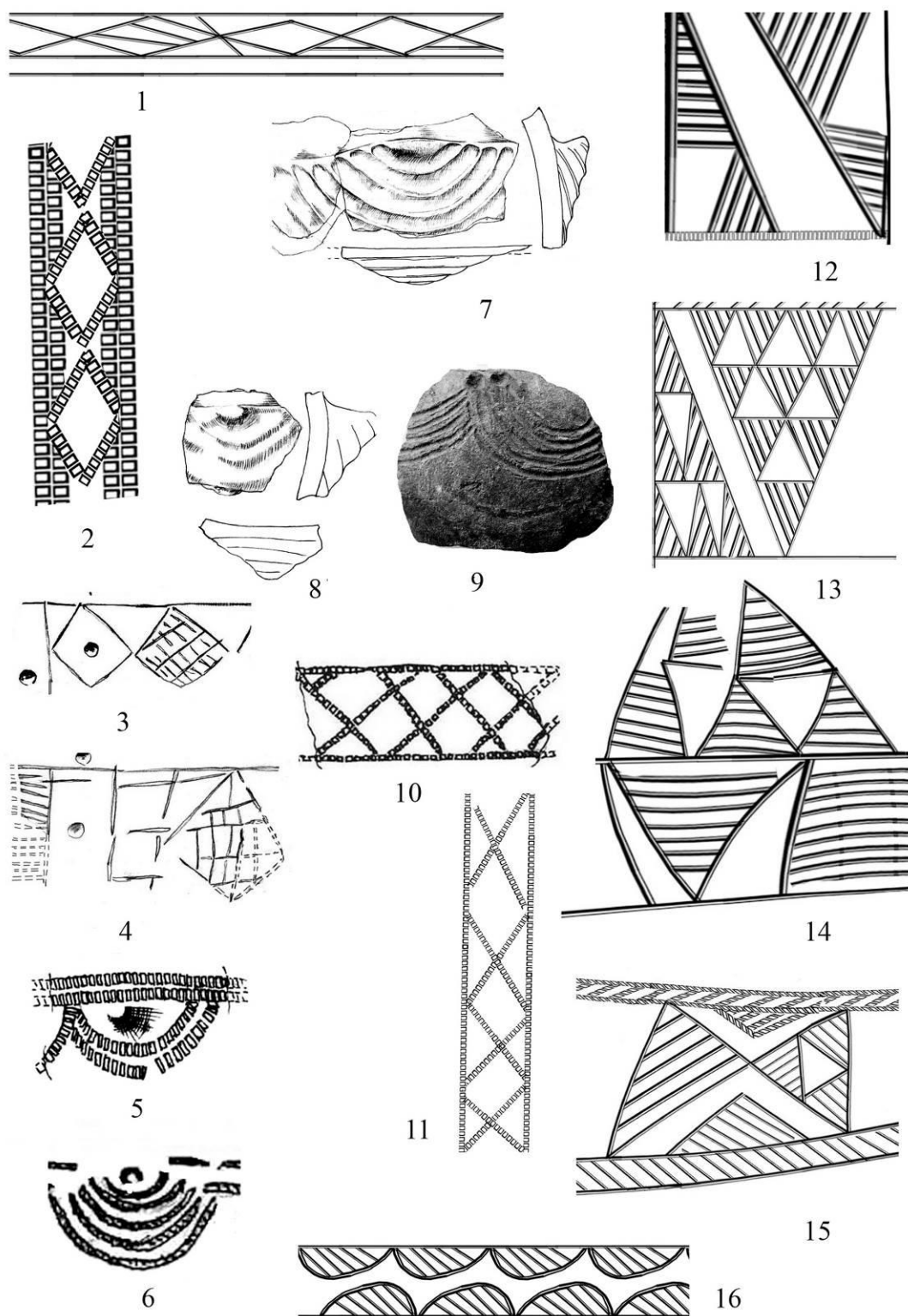
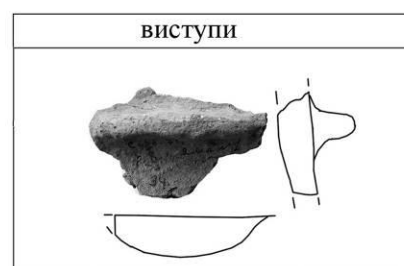

Рис. 17. Мотиви на основі схем "ромб" і "півколо"

МОТИВИ ПЛАСТИЧНОГО ДЕКОРУ

МОТИВИ ГЕОМЕТРИЧНИХ ОРНАМЕНТІВ

горизонтальна лінія

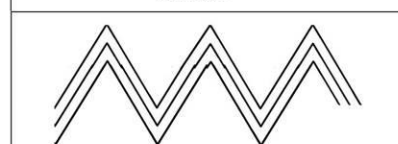
паралельні відрізки

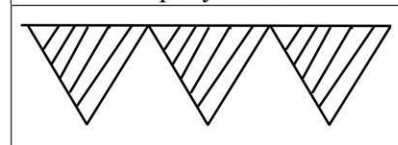
зигзаг

зигзаг

трикутники

ромби

півкола

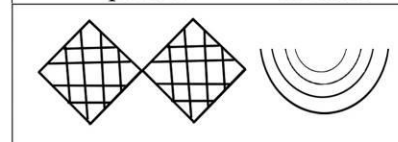

Рис. 18. Основні техніки та мотиви

Мотиви пластичного декору		Варіанти	
I	Ряд проколи/псевдопроколи		
II	Валикове пасмо	II II _d	Гладенький Деформований
III	Пасмо деформуючих вдав- лень	III _{d1} III _{d2}	Рядок пальцево-нігтьових вдавлень Пасмо насічок/нарізок
IV	Виступи	IV ₁ IV ₂ IV ₃ IV ₄ IV ₅ IV ₆ IV ₇	Конічні виступи Пласкі виступи Масивні виступи Виступи-шишечки Валикові виступи Фігурні виступи Виступи на ручках черпаків
Мотиви геометричного орнаменту			
V	Горизонтальні лінії	V ₁ V _{1e} V _{1h} V _{1f} V ₂ V ₃ V ₃₋₁ V ₃₋₂ V ₃₋₃	Суцільне пасмо: прокресленого декору пасмо канелюр зубчастих відтисків Переривчасте пасмо: Комбіноване пасмо: багаторядне закрите відкрите
VI	Смуга паралельних відрізків («драбинка»)	VI ₁ VI ₂ VI ₃ VI ₄ VI _h	Однорядна «драбинка» Дворядна «драбинка» Подвійна «драбинка» «Ялинка» Канельована «драбинка»
VII	Заштриховані поля	VII ₁ VII ₂	Однорядна смуга із заштрихованих полів Багаторядний варіант («шахівниця»)
VIII	Зигзаг із заштрихованими по- лями («паркет»)	VIII ₁ VIII ₂ VIII _h	Однорядний «паркет» Дворядний паркет Канельований «паркет»
IX	Зигзаг	IX ₁ IX ₂	Одинарна горизонтальна смуга зигзага Багаторядна горизонтальна смуга
X	Ряд трикутників	X ₁ X ₂ X ₃	«Вкладені» трикутники Заштриховані трикутники Трикутники диференційовані
XI	Концентричні півкола		
XII	Ромби		
XIII	Рідкісні мотиви	XIII ₁	Складний трикутник
		XIII ₂	Смуга із заштрихованих півкіл
		XIII ₃	Мотив розеткового типу

Рис. 19. Список технік і мотивів

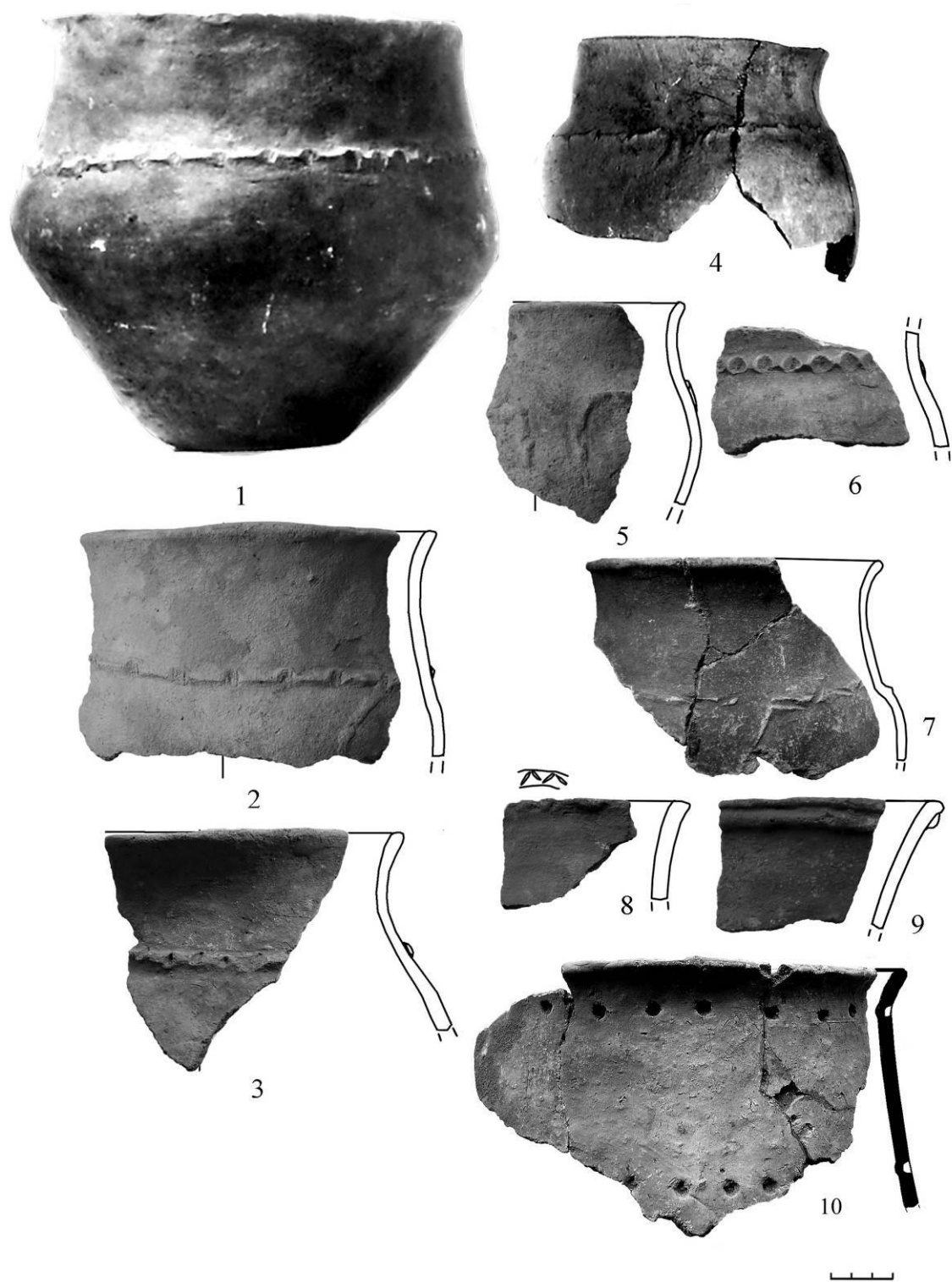

Рис. 20. Велика Андрусівка. Кухонний посуд

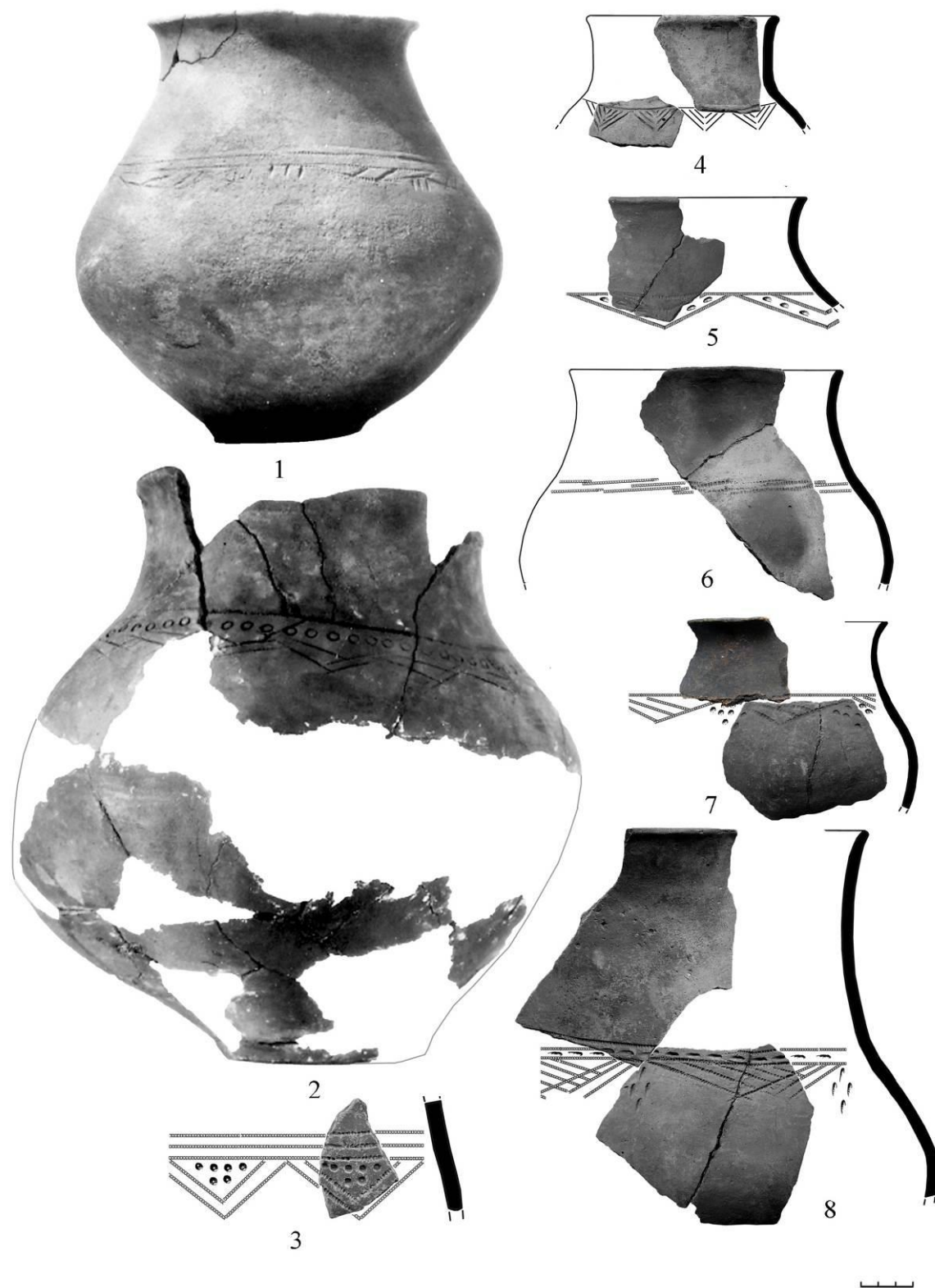

Рис. 21. Велика Андрусівка. Корчаги

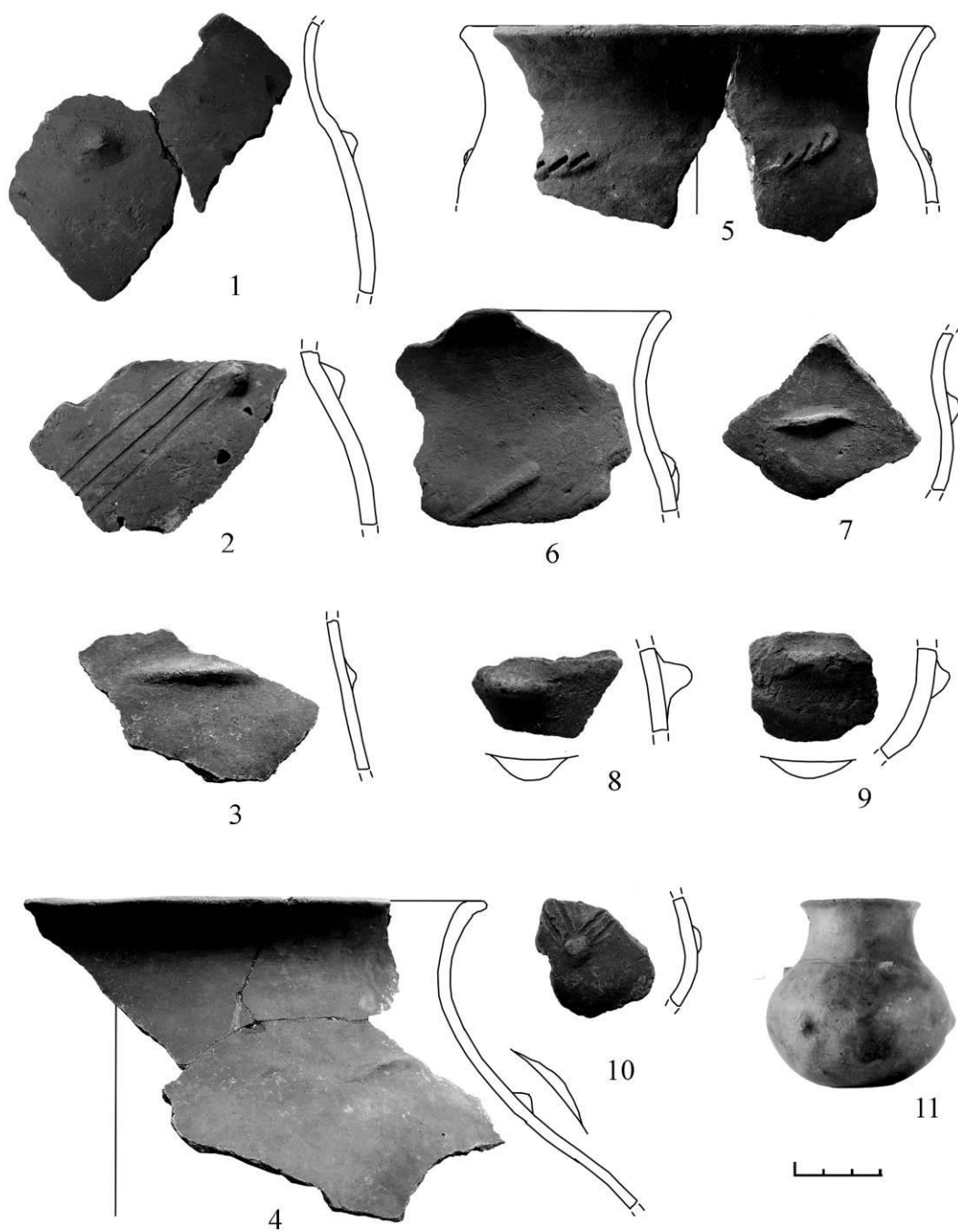

Рис. 22. Велика Андрусівка. Посуд з наліпними виступами

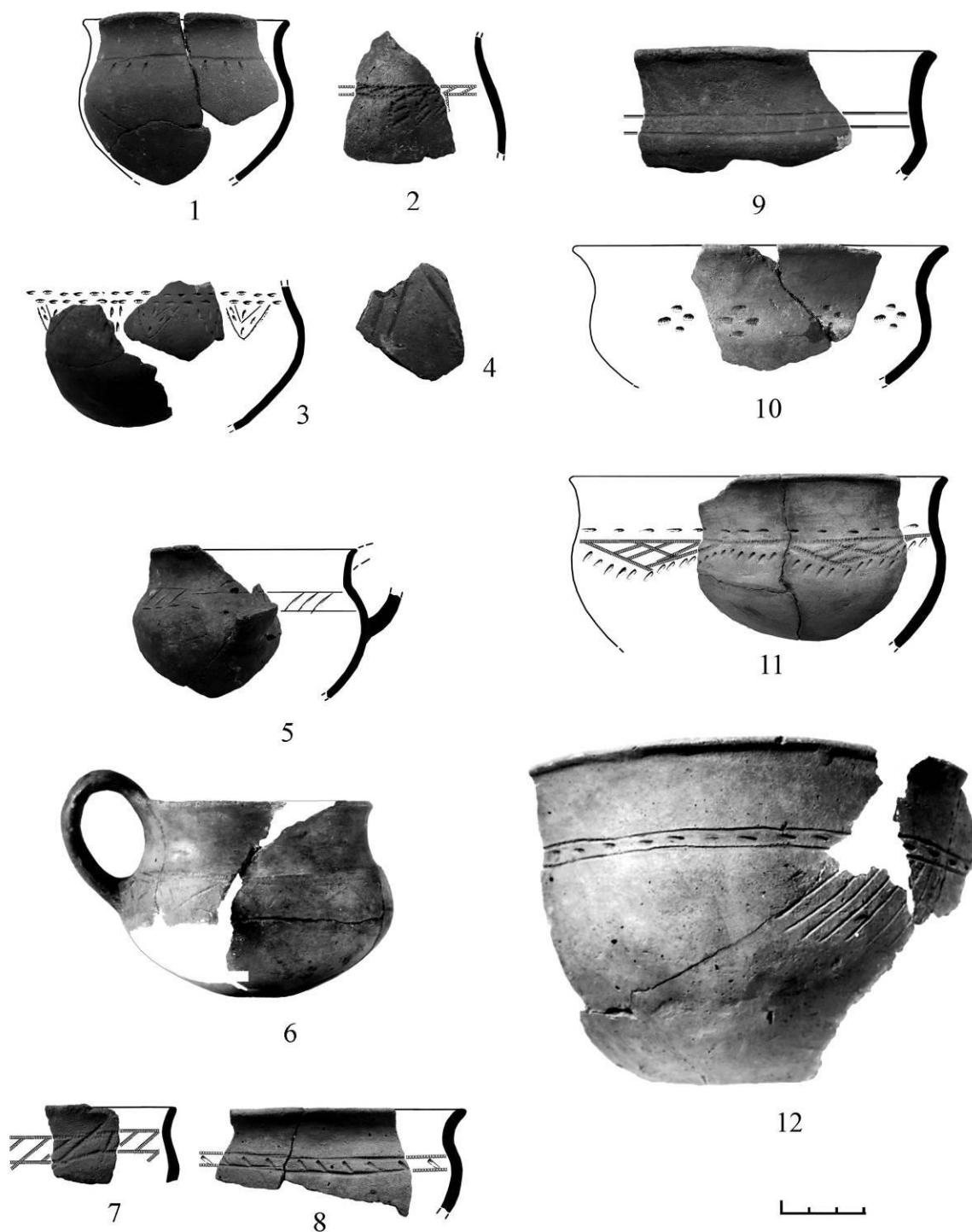

Рис. 23. Велика Андрусівка. Посуд з геометричним орнаментом

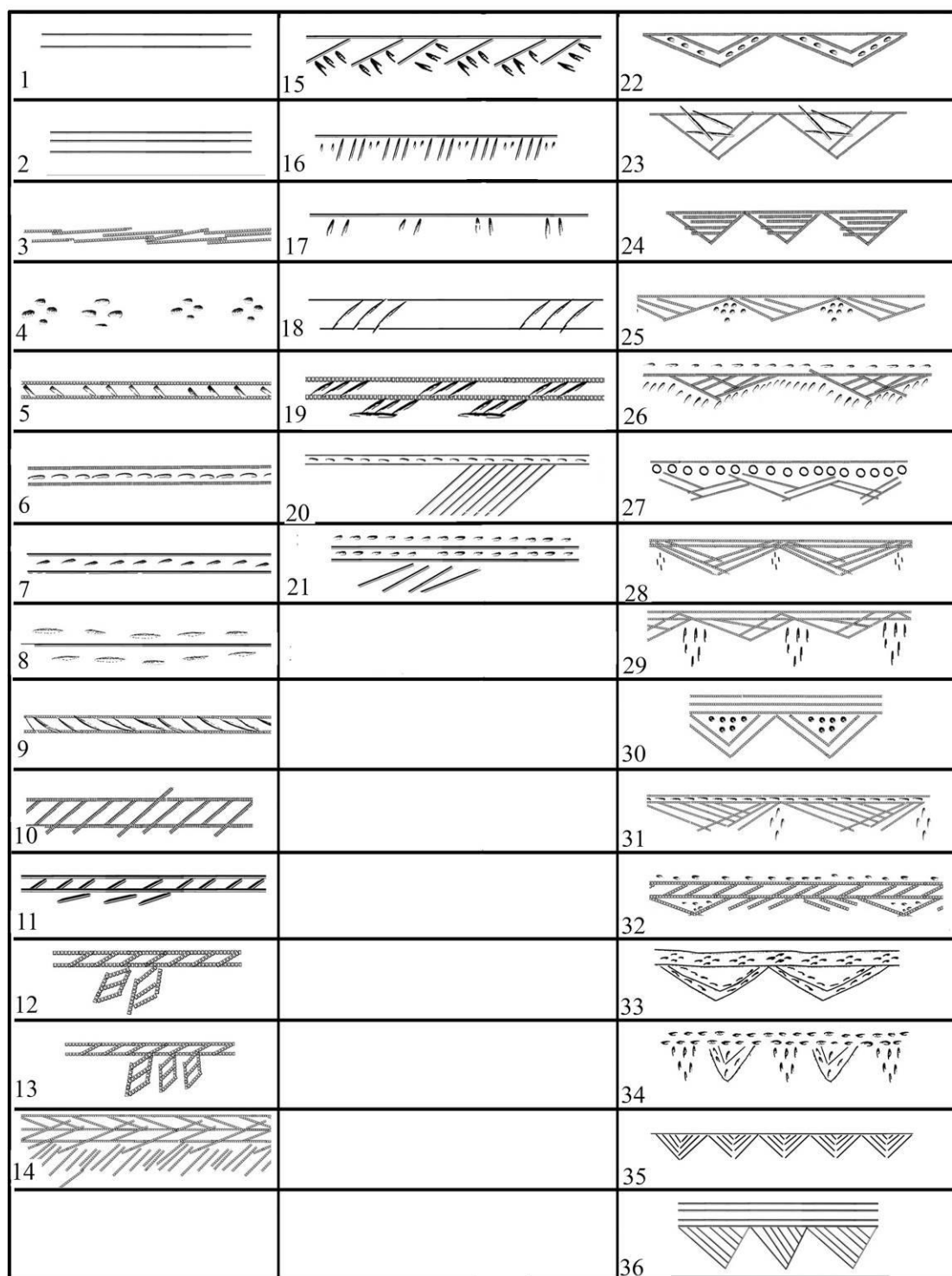

Рис. 24. Велика Андрусівка. Геометричний орнамент

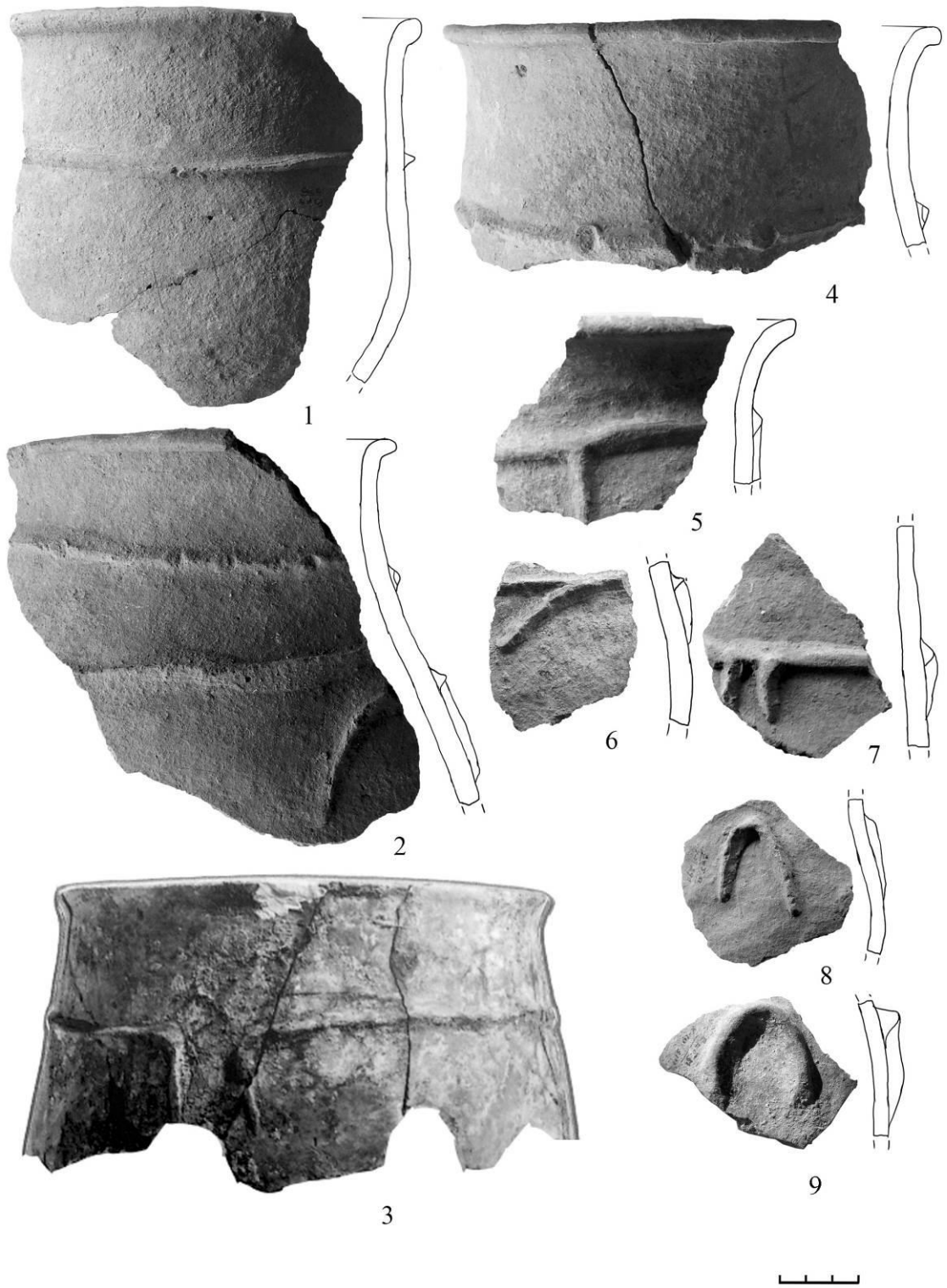

Рис. 25. Собківка. Кухонний посуд

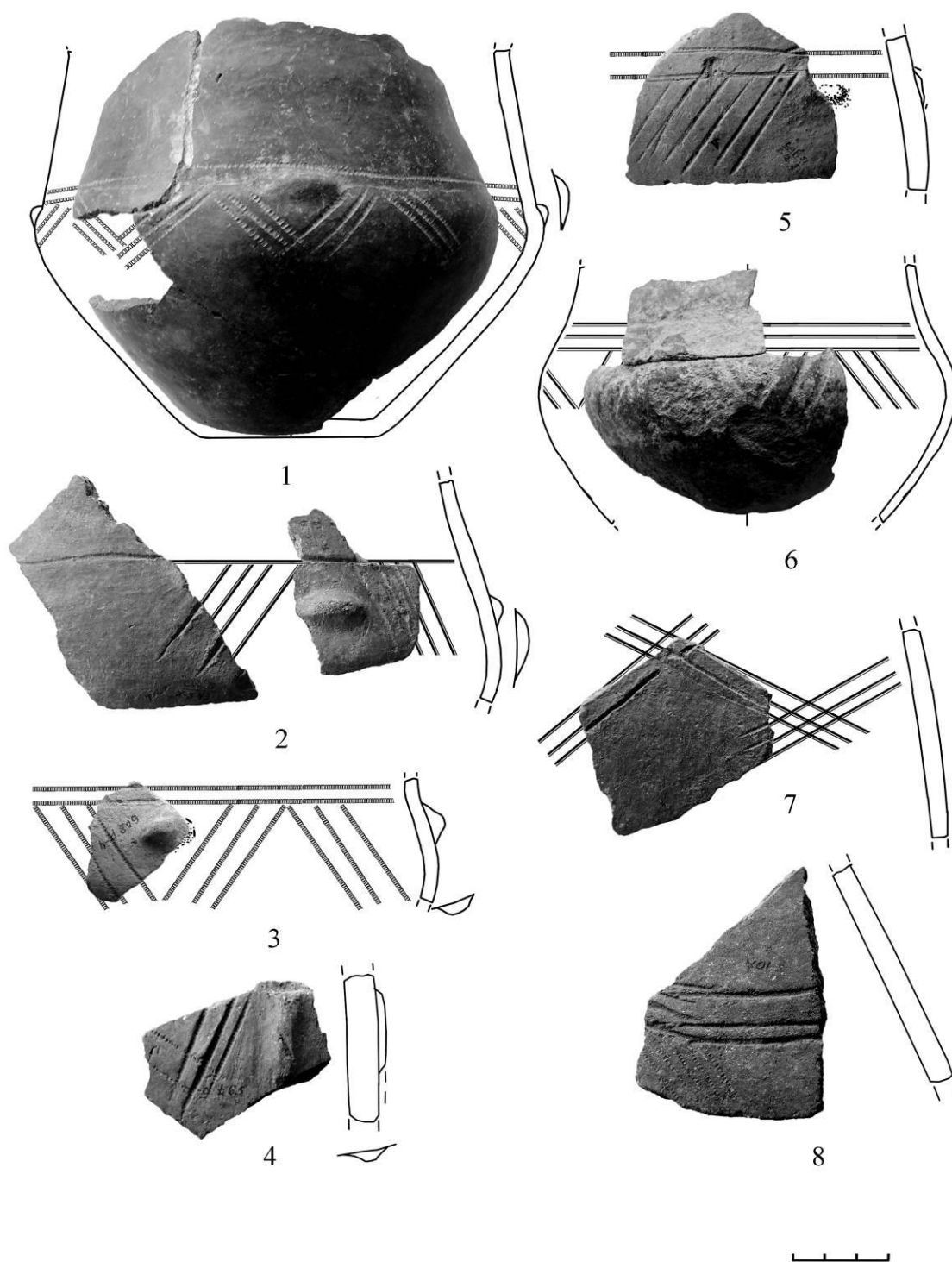

Рис. 26. Собківка. Столовий посуд

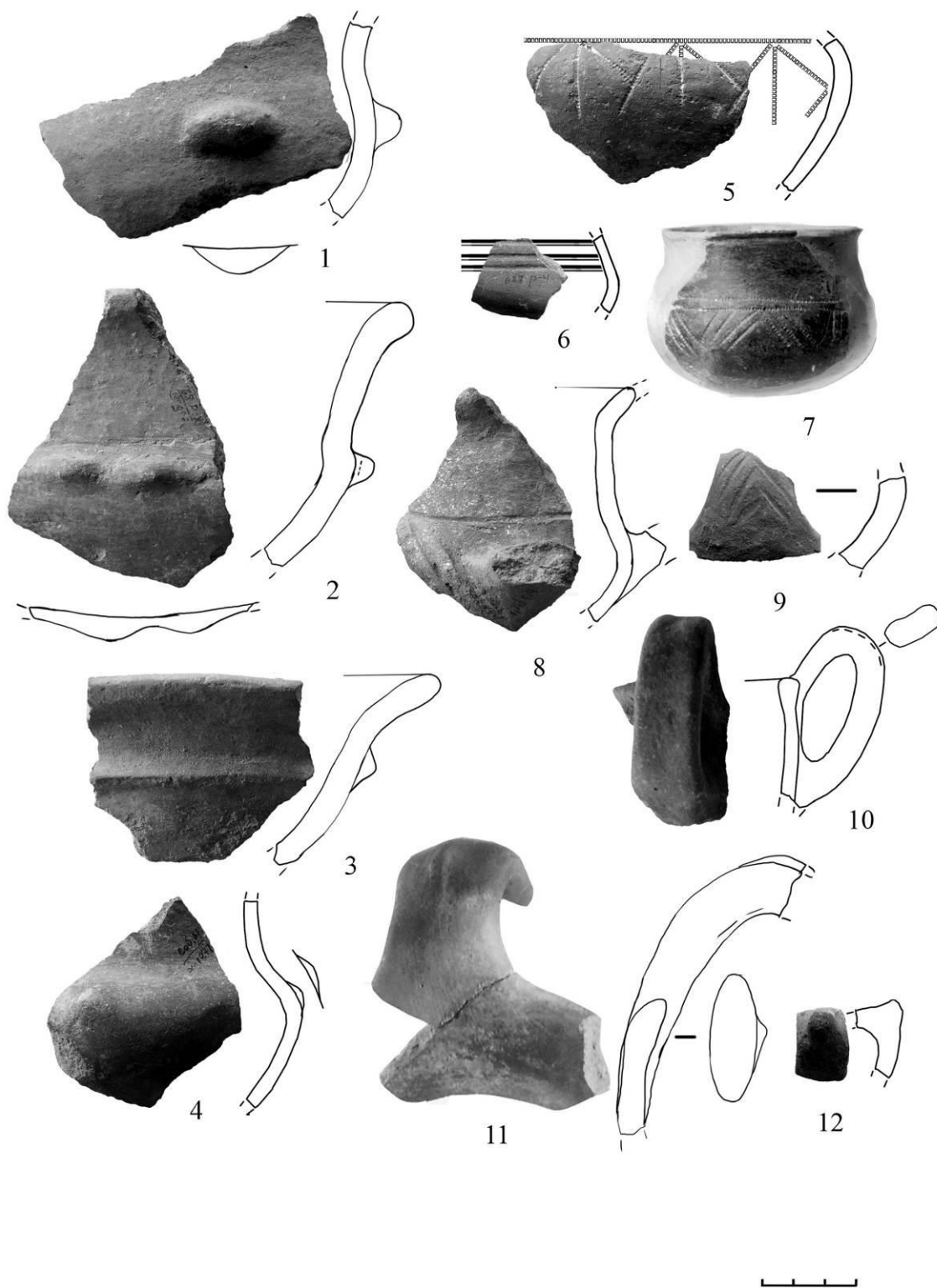

Рис. 27. Собківка. Посудини середнього розміру

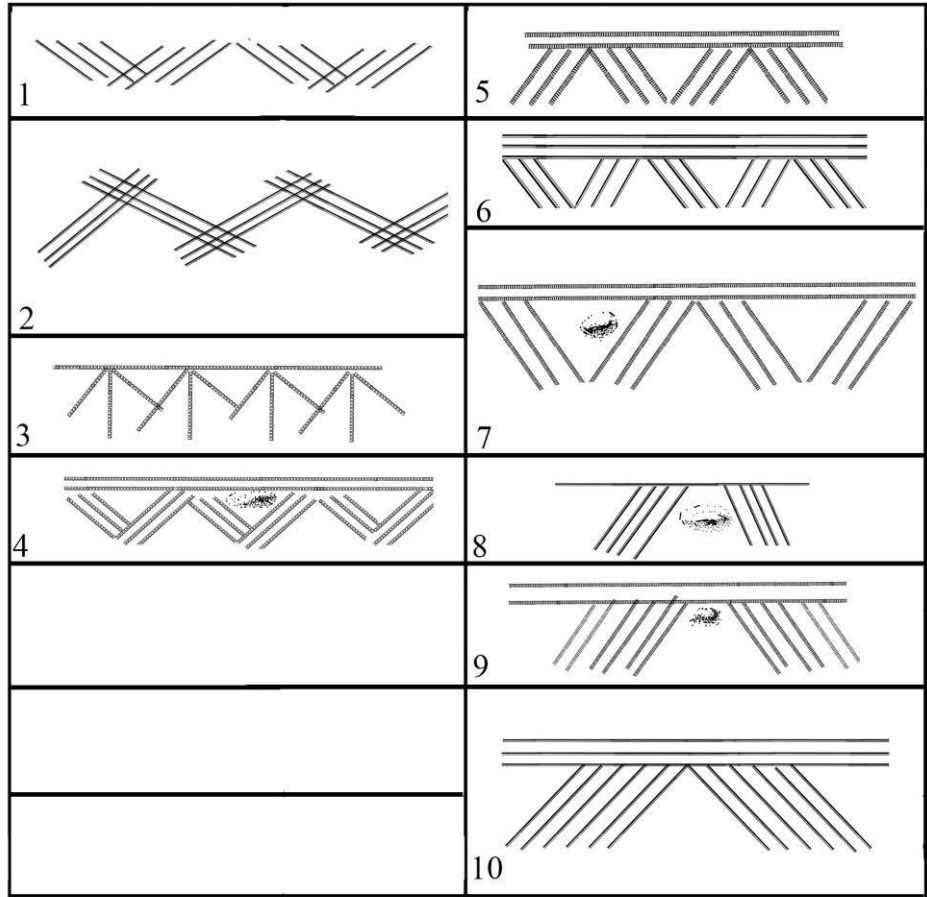

Рис. 28. Собківка. Геометричний орнамент

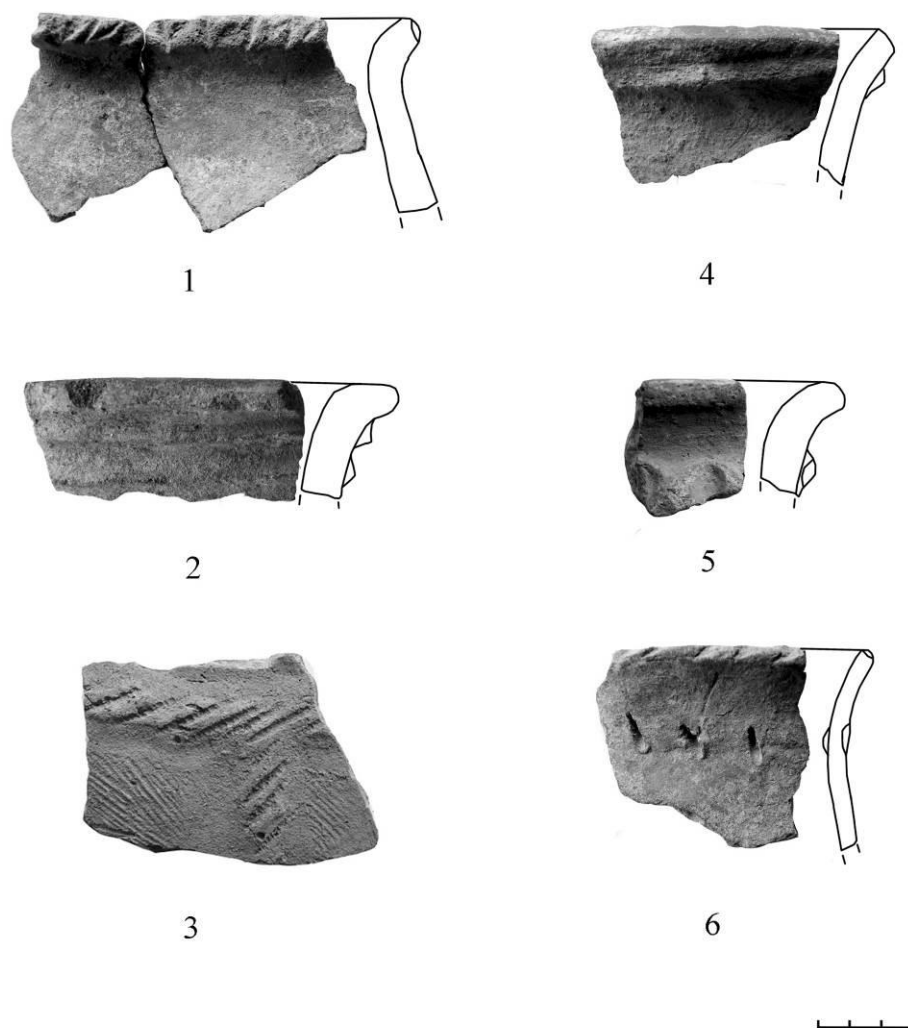

Рис. 29. Чорноліське городище. Кераміка з укріплення І

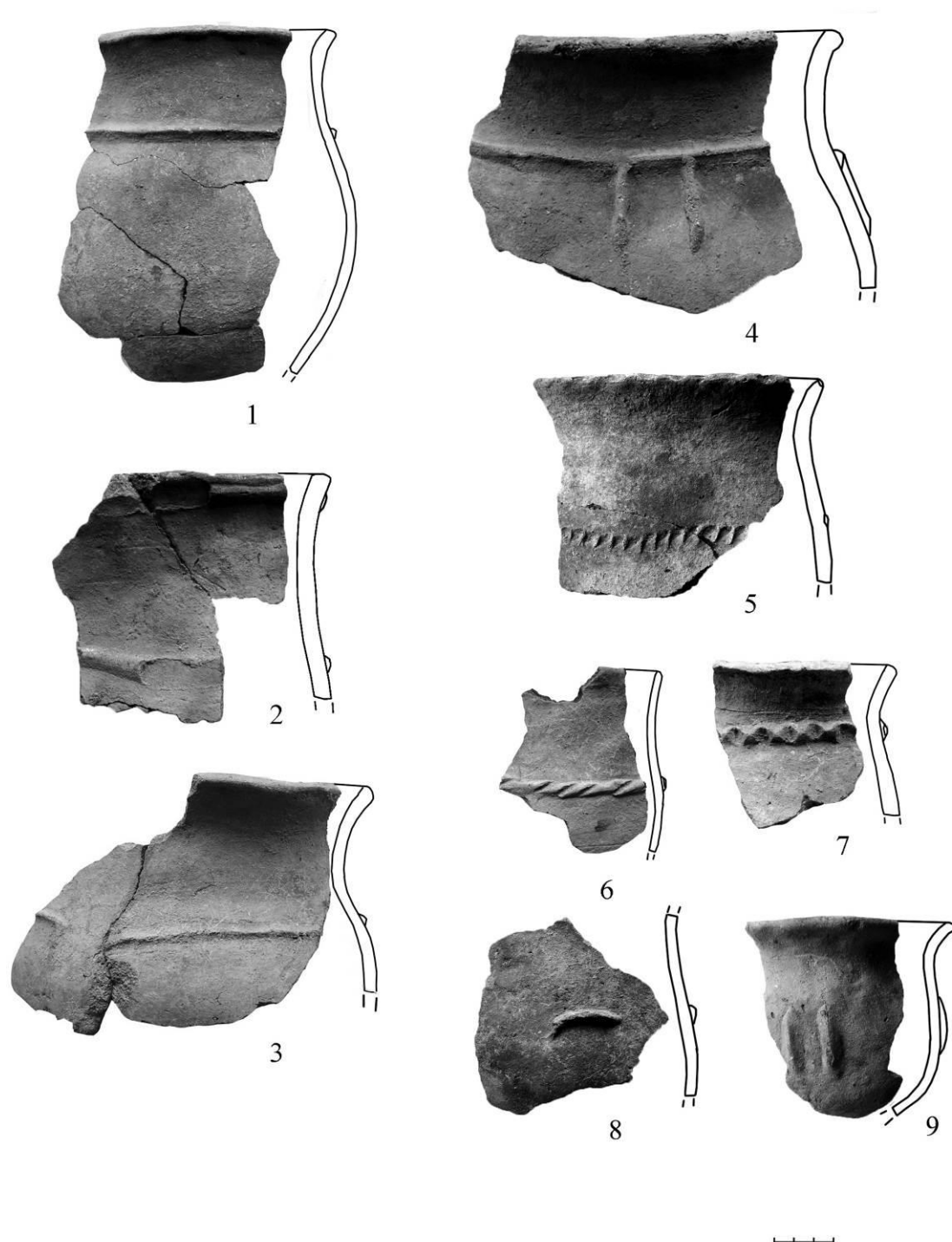

Рис. 30. Суботівське городище. Кухонний посуд із жител

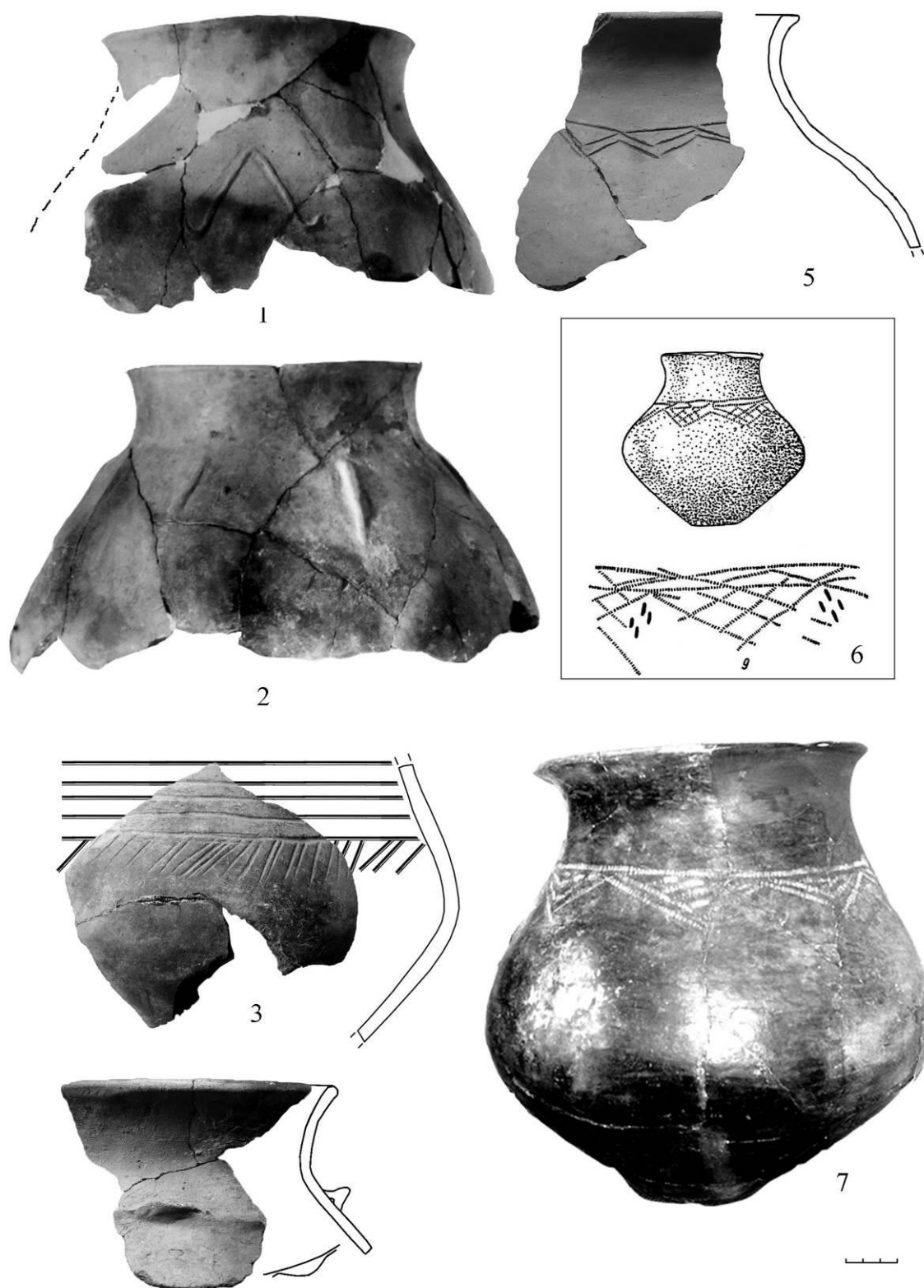

Рис. 31. Суботівське городище. Корчаги із жител

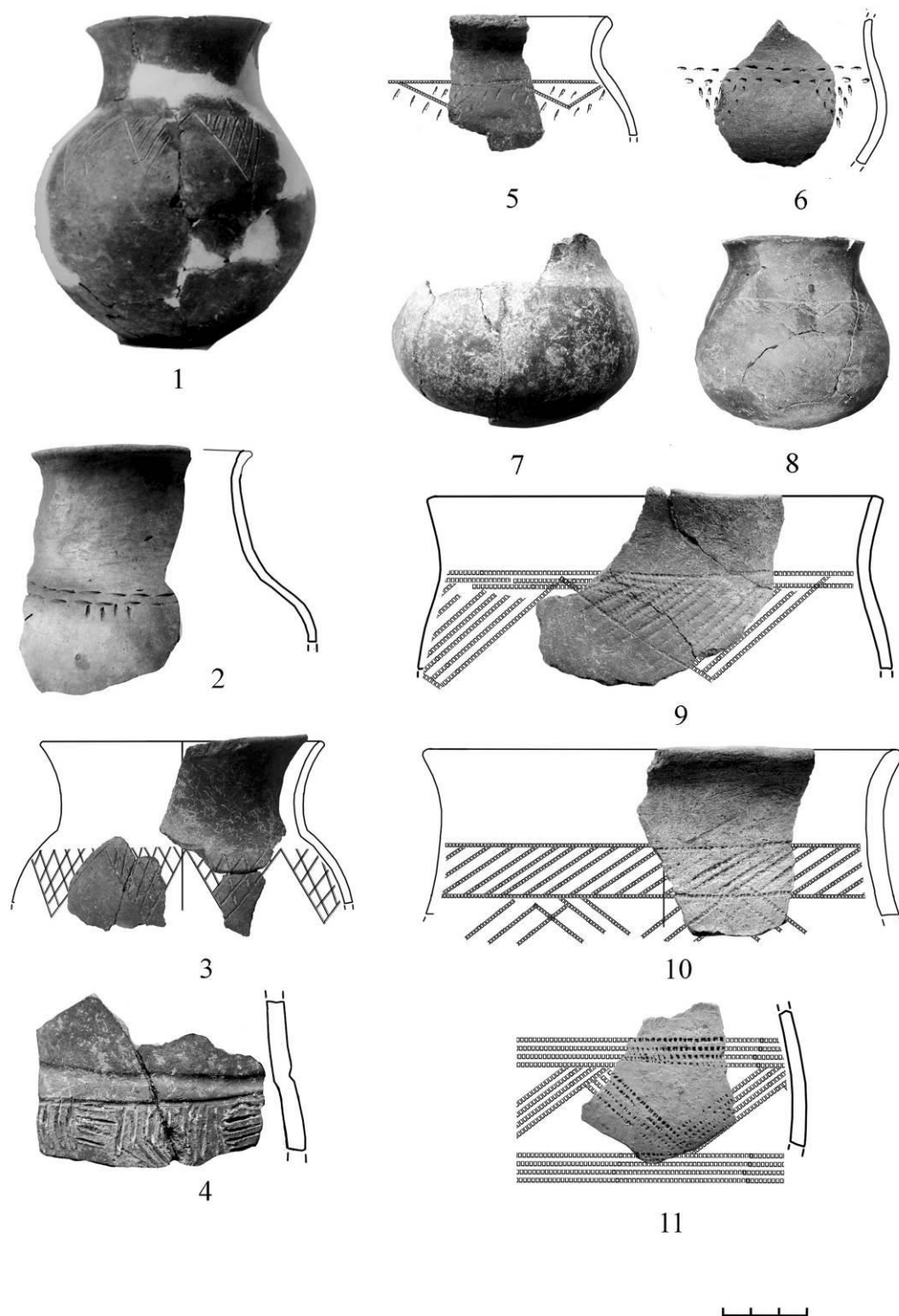

Рис. 32. Суботівське городище. Столовий посуд із жител

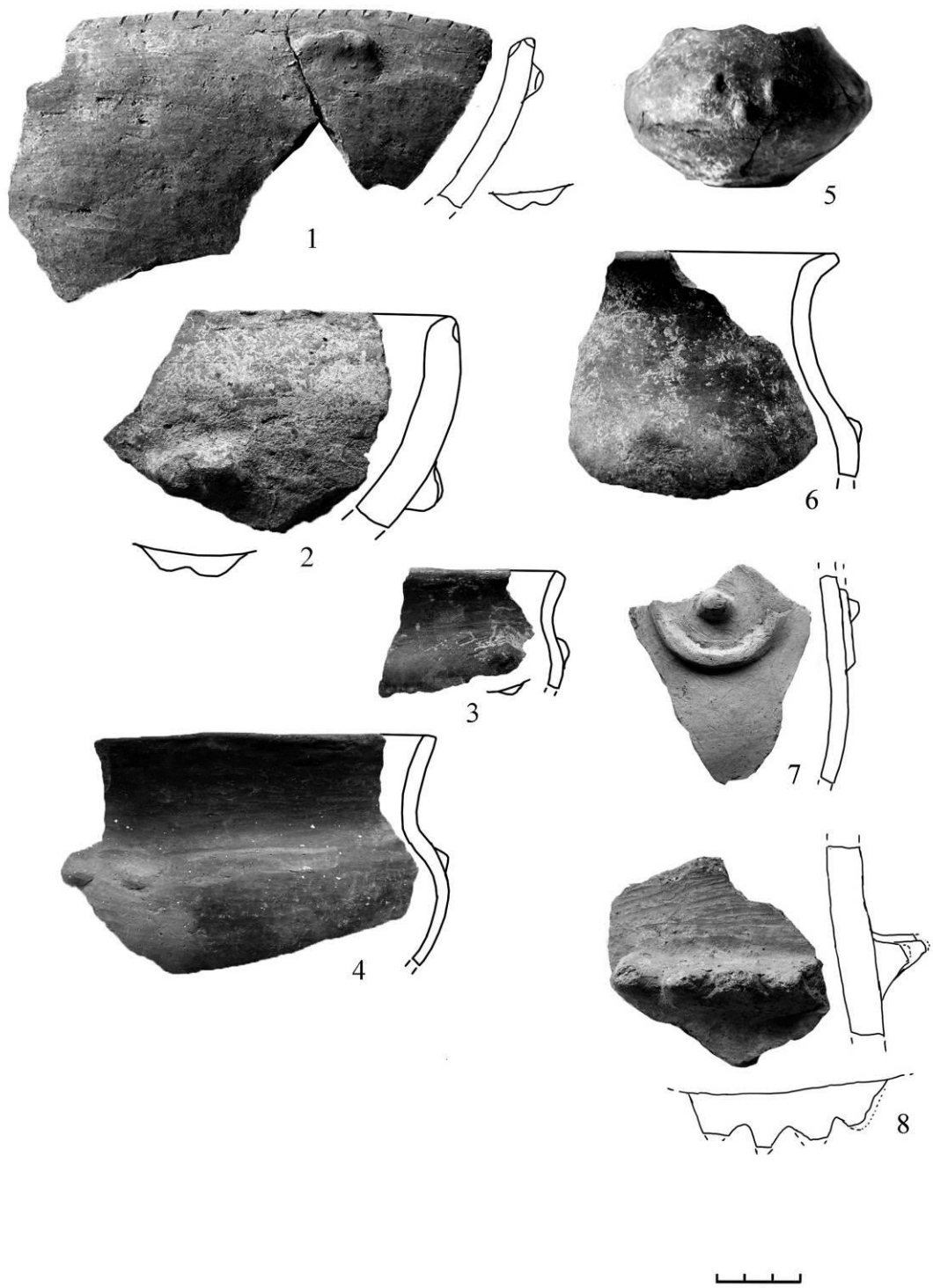

Рис. 33. Суботівське городище. Посуд із виступами

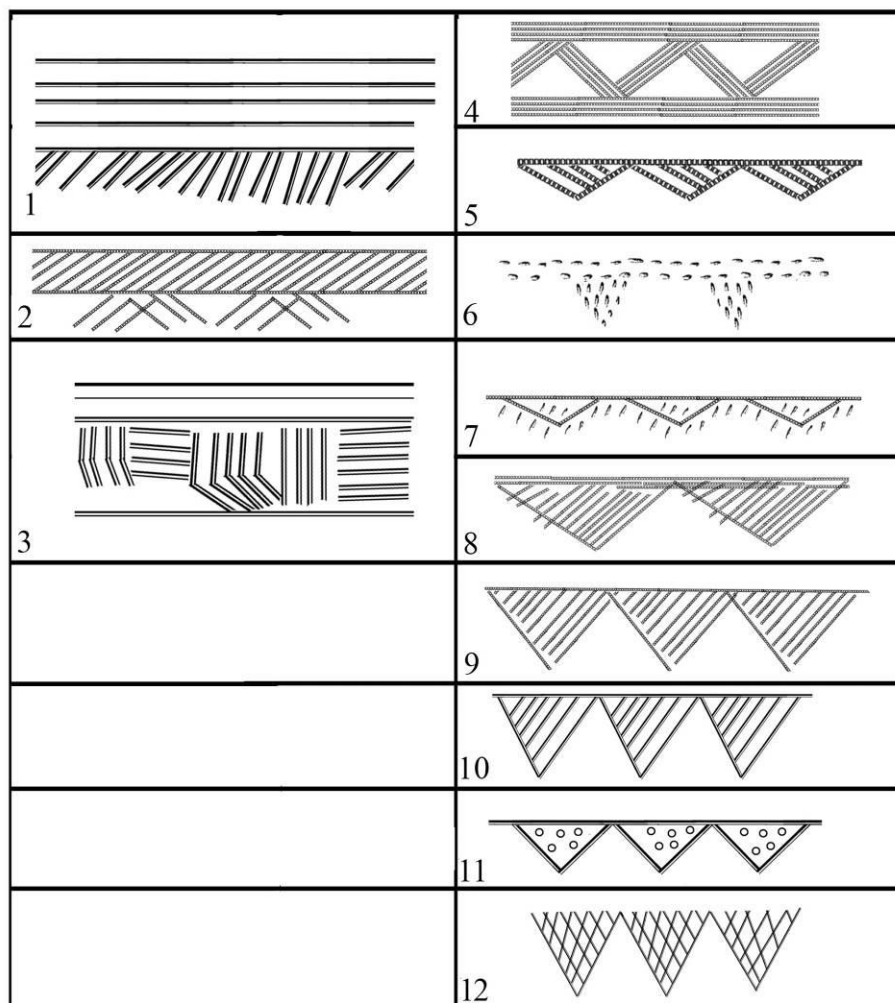

Рис. 34. Суботівське городище. Геометричний орнамент

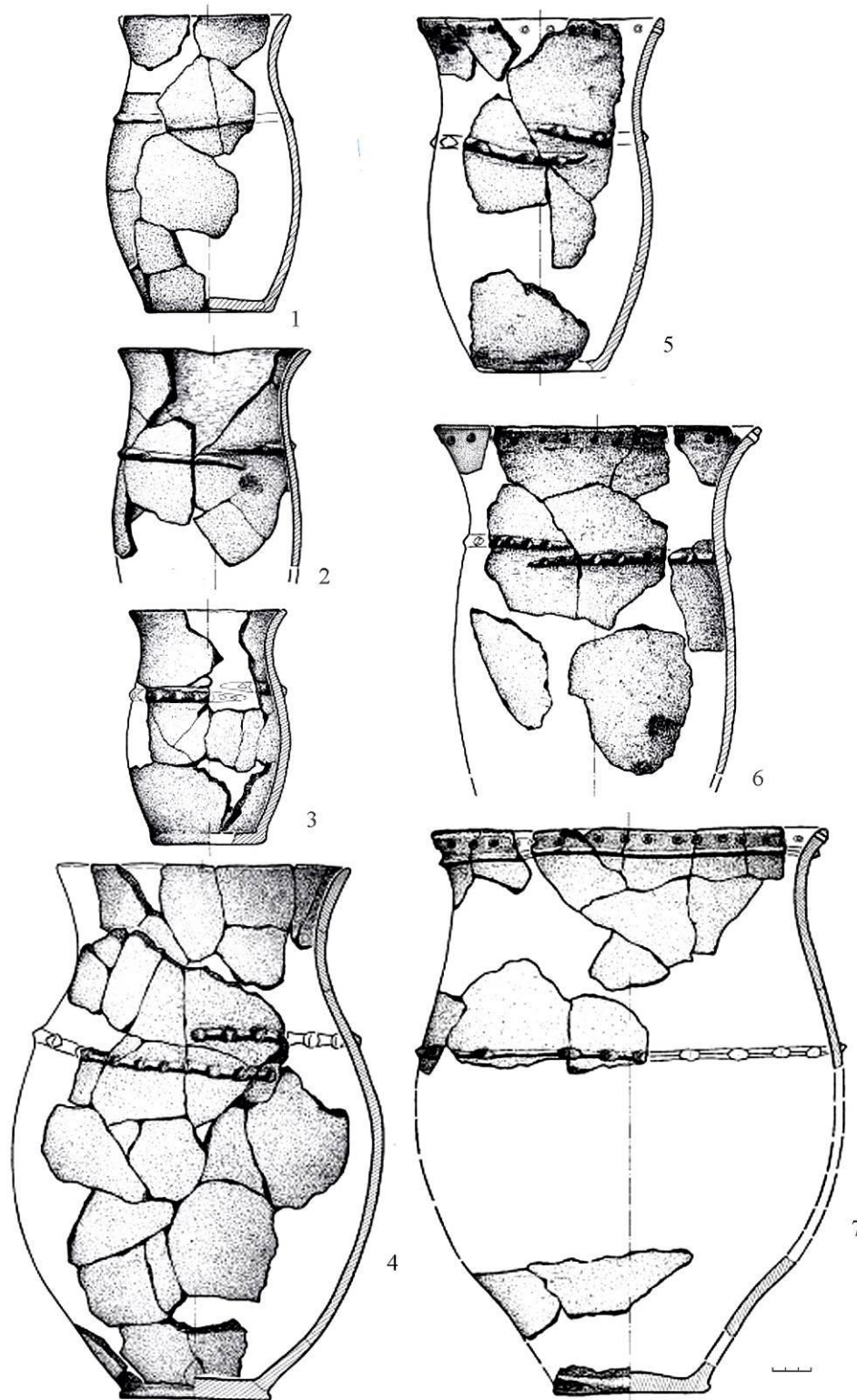

Рис. 35. Малополовецький археологічний комплекс.
Кухонний посуд

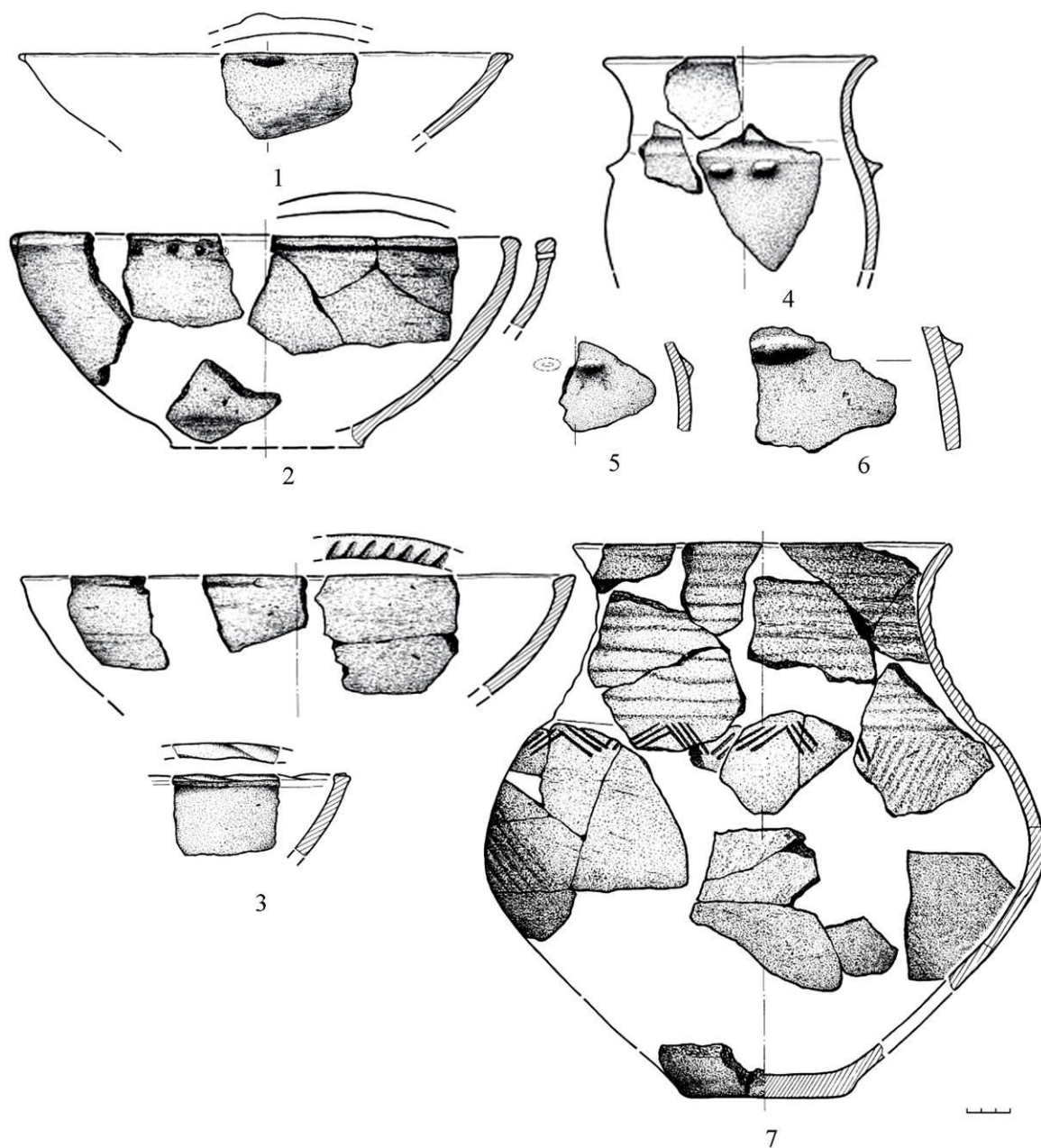

Рис. 36. Малополовецький археологічний комплекс.
Лощений посуд

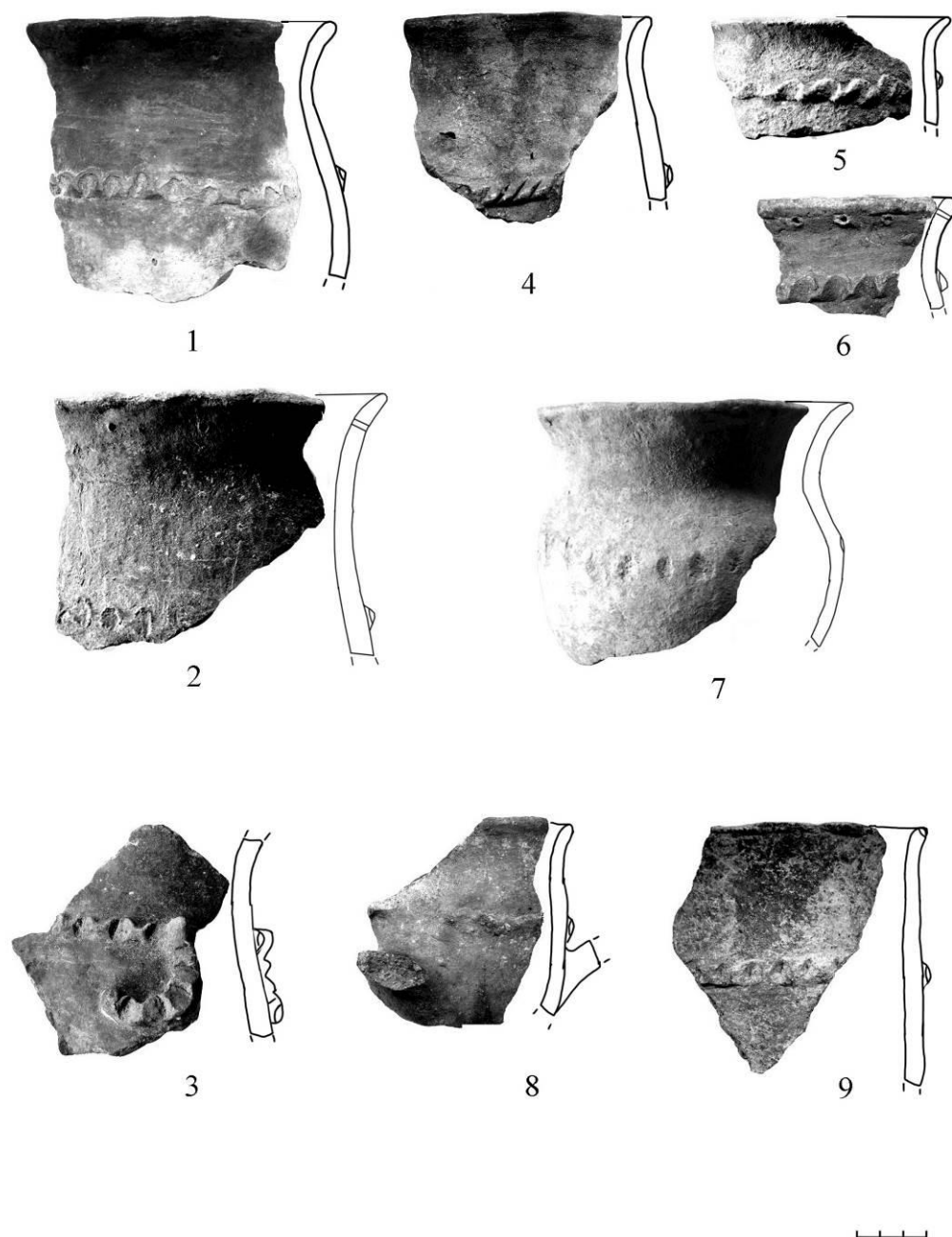

Рис. 37. Адамівка. Кухонний посуд

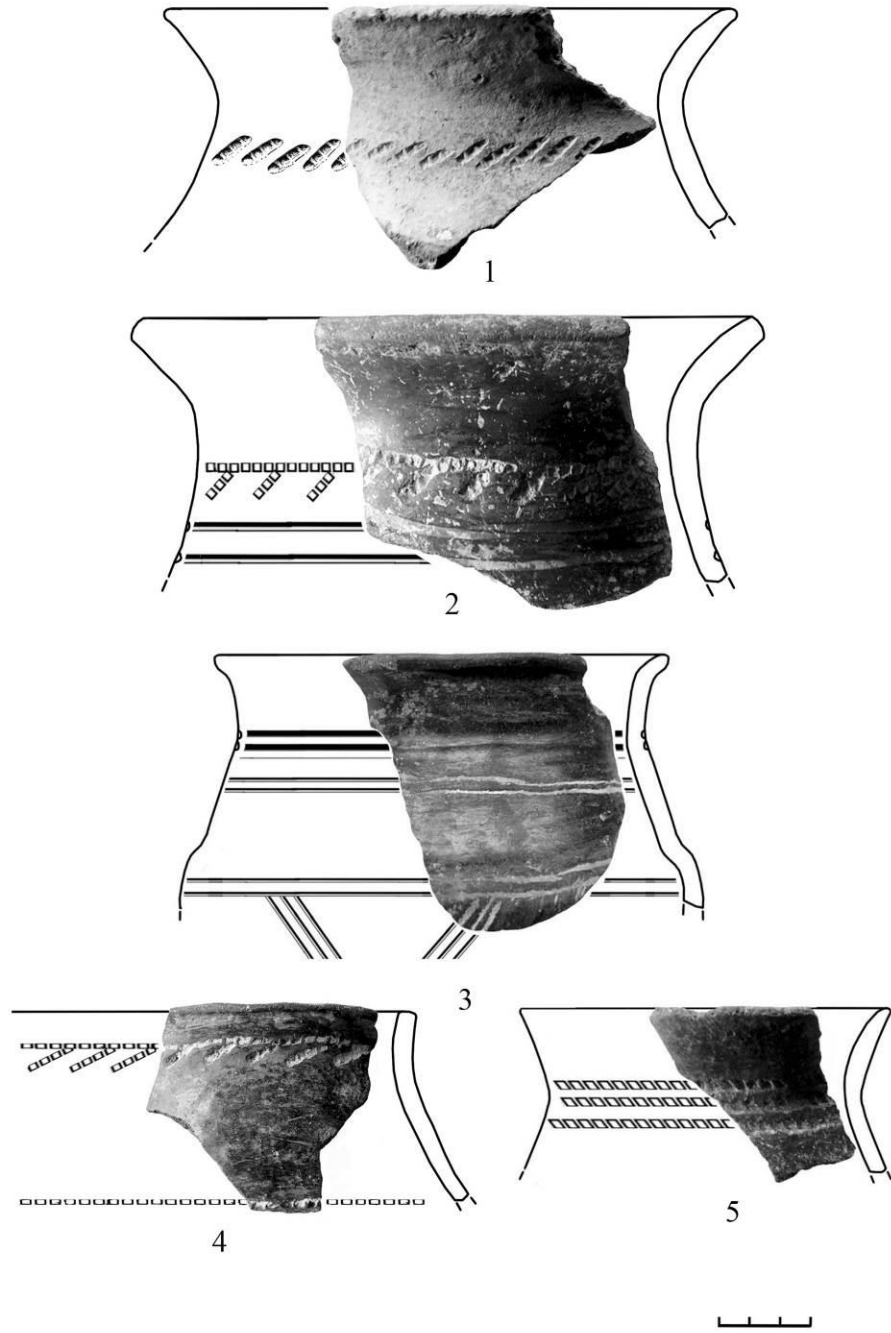

Рис. 38. Адамівка. Вінець столового посуду

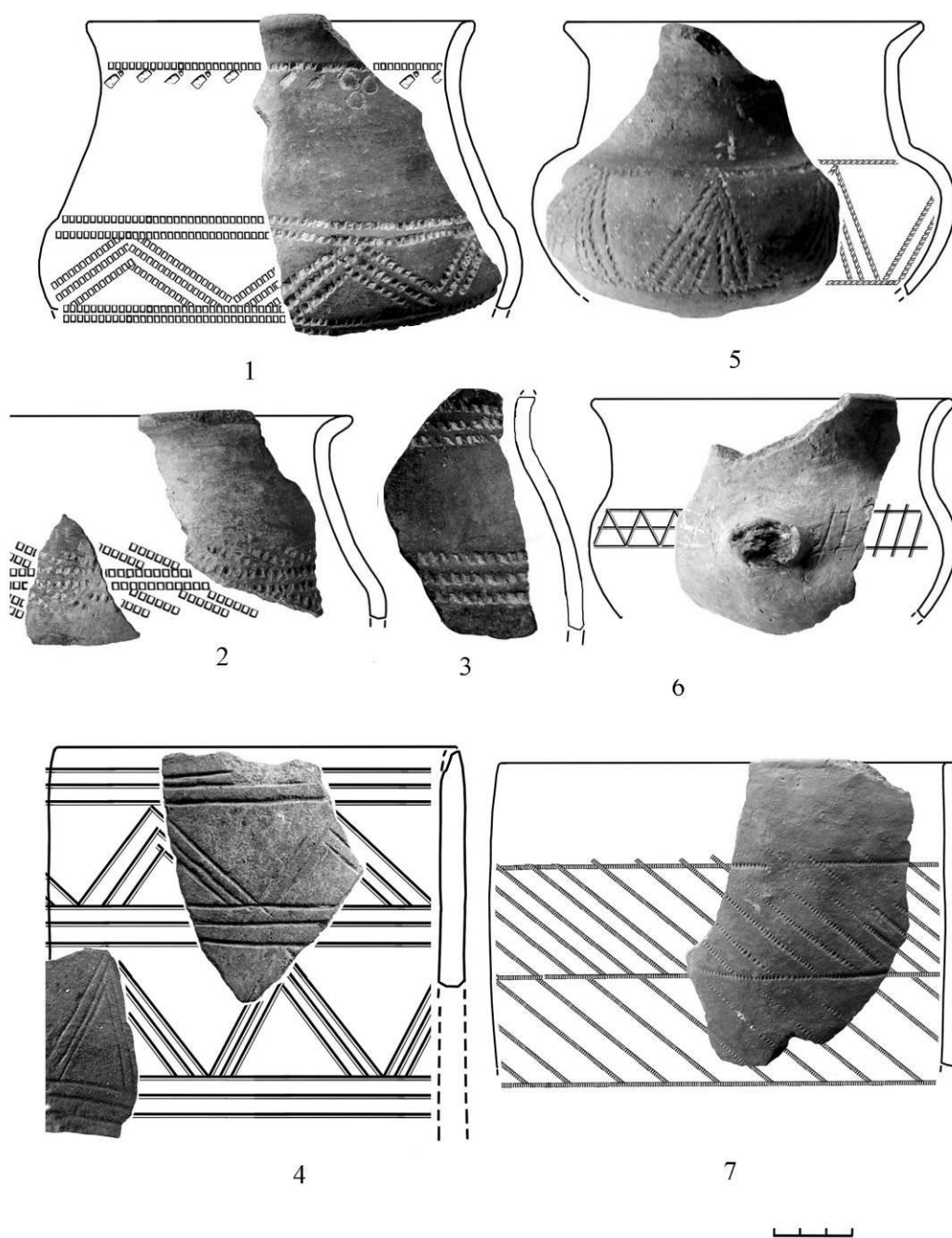

Рис. 39. Адамівка. Орнаментований посуд середніх розмірів

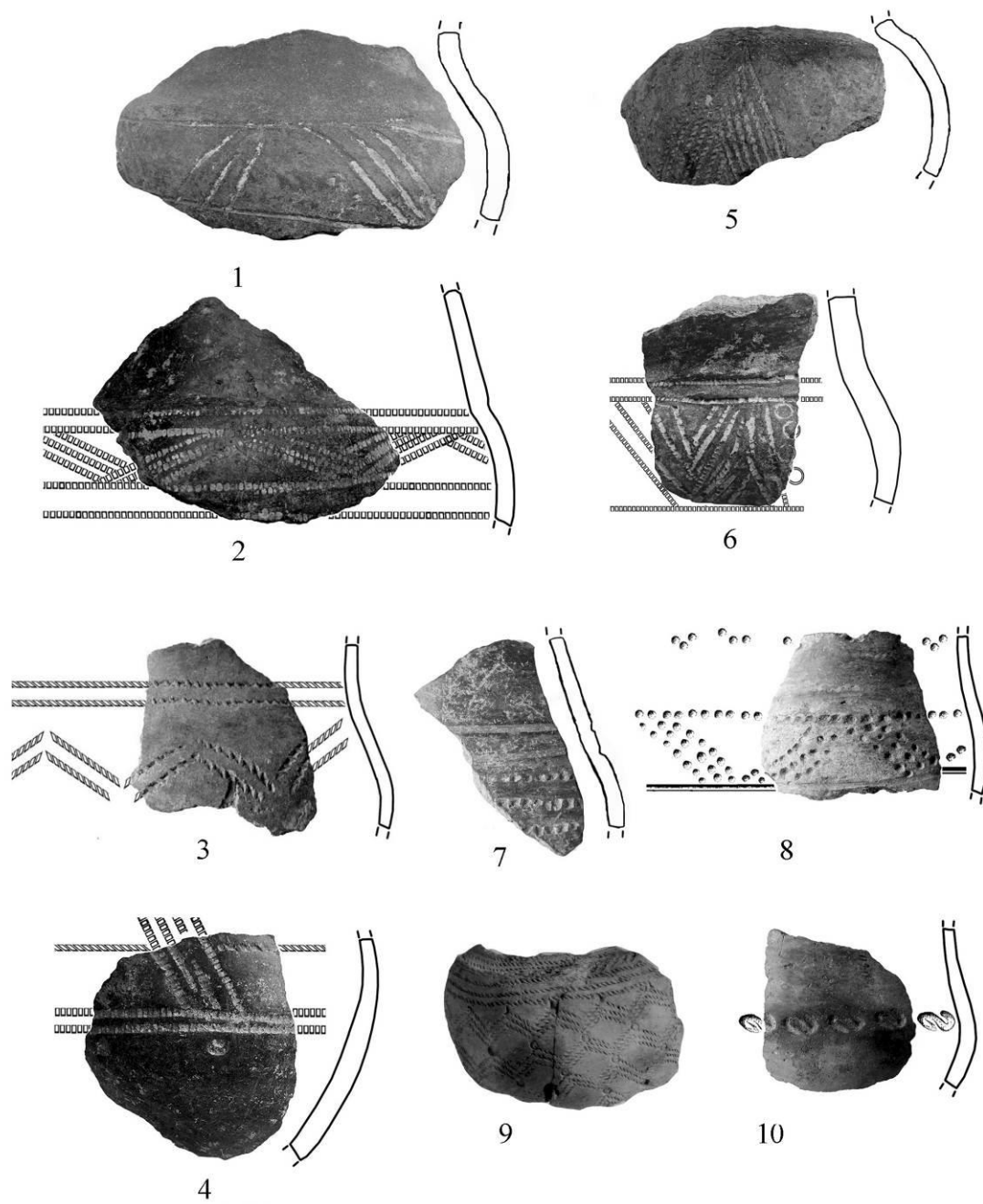

Рис. 40. Адамівка. Посуд з геометричним орнаментом

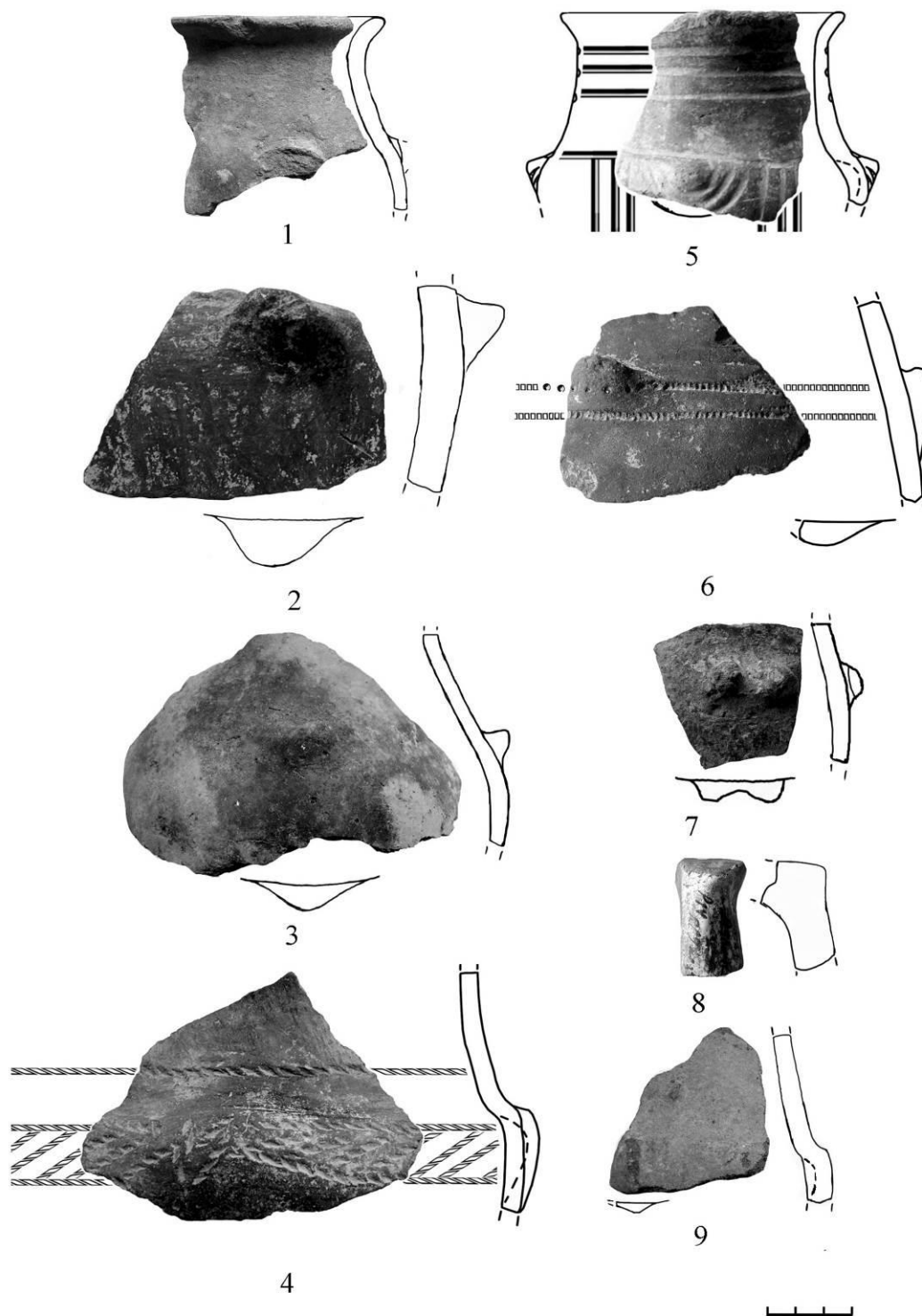

Рис. 41. Адамівка. Посуд з виступами

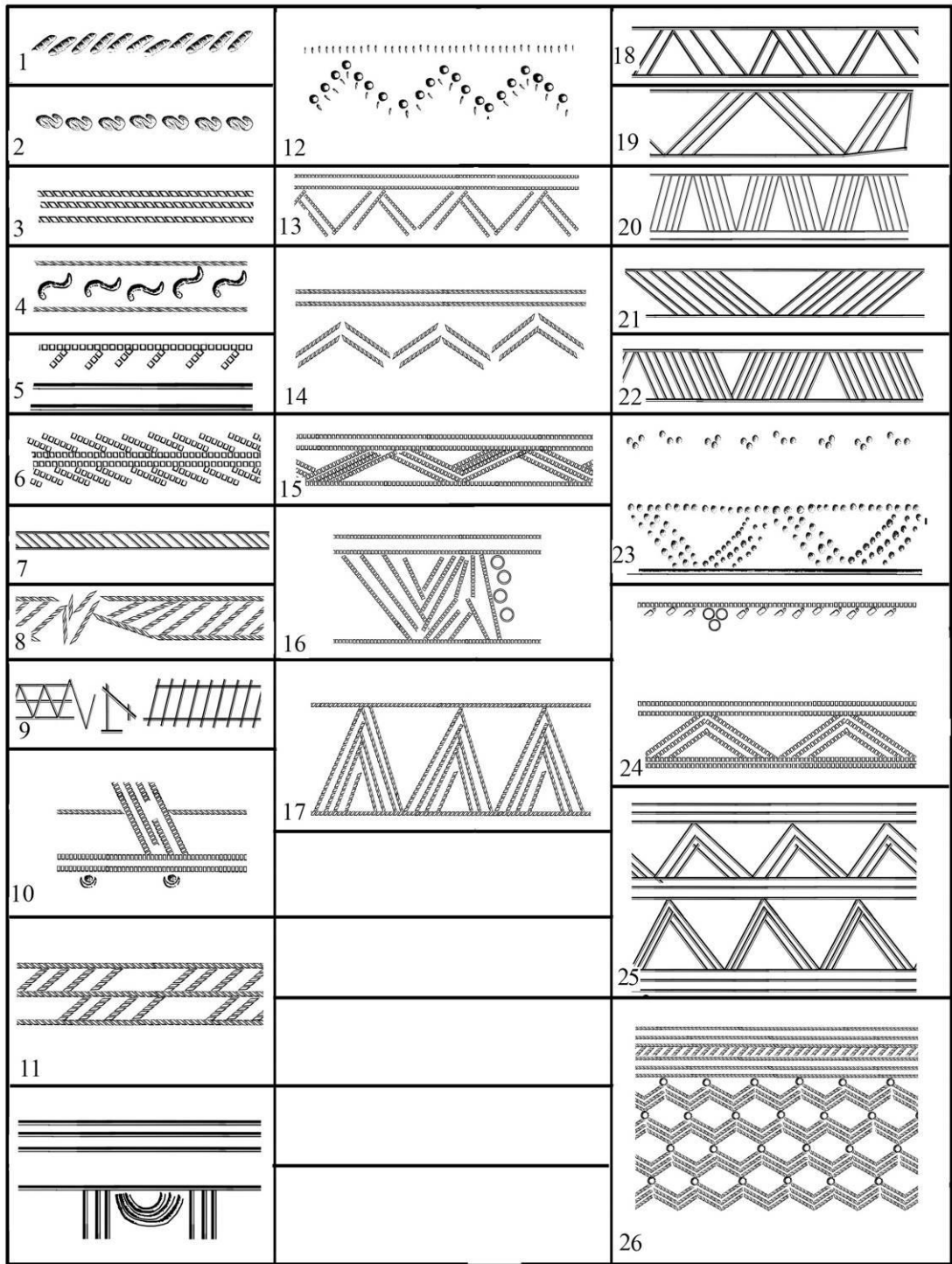

Рис. 43. Адамівка. Геометричний орнамент

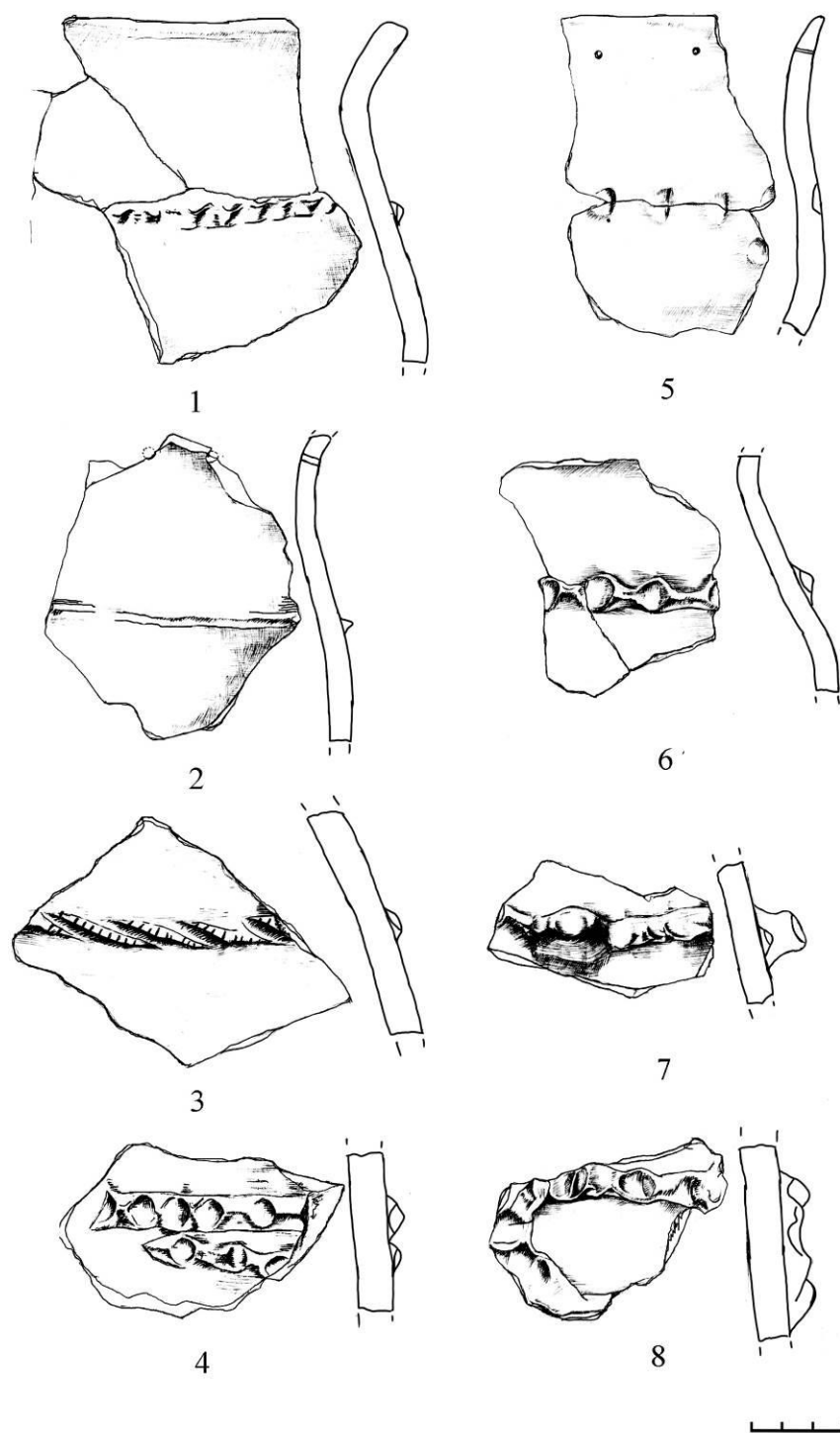

Рис. 44. Калантаївське городище. Кухонний посуд

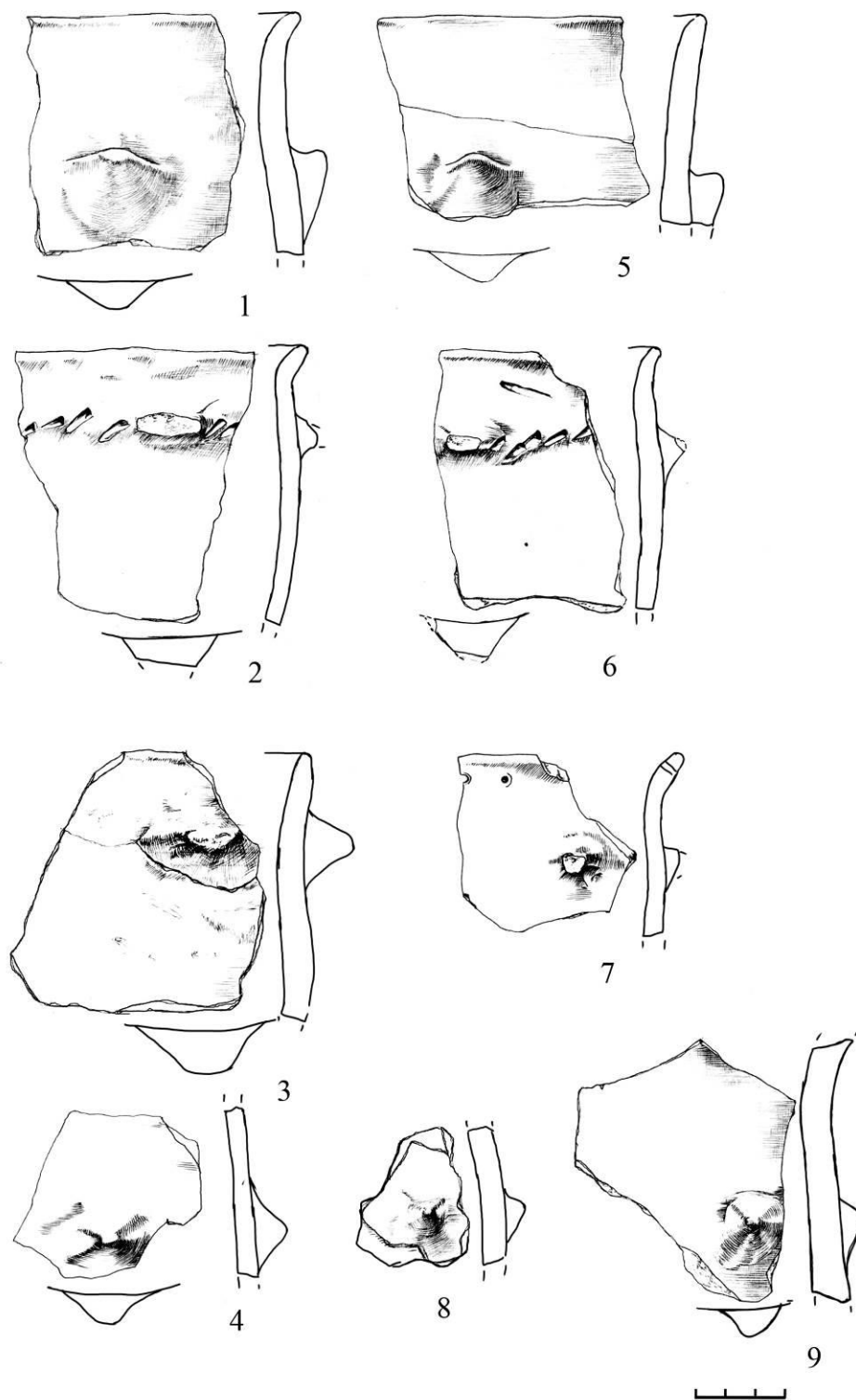

Рис. 45. Калантаївське городище. Банкоподібний посуд

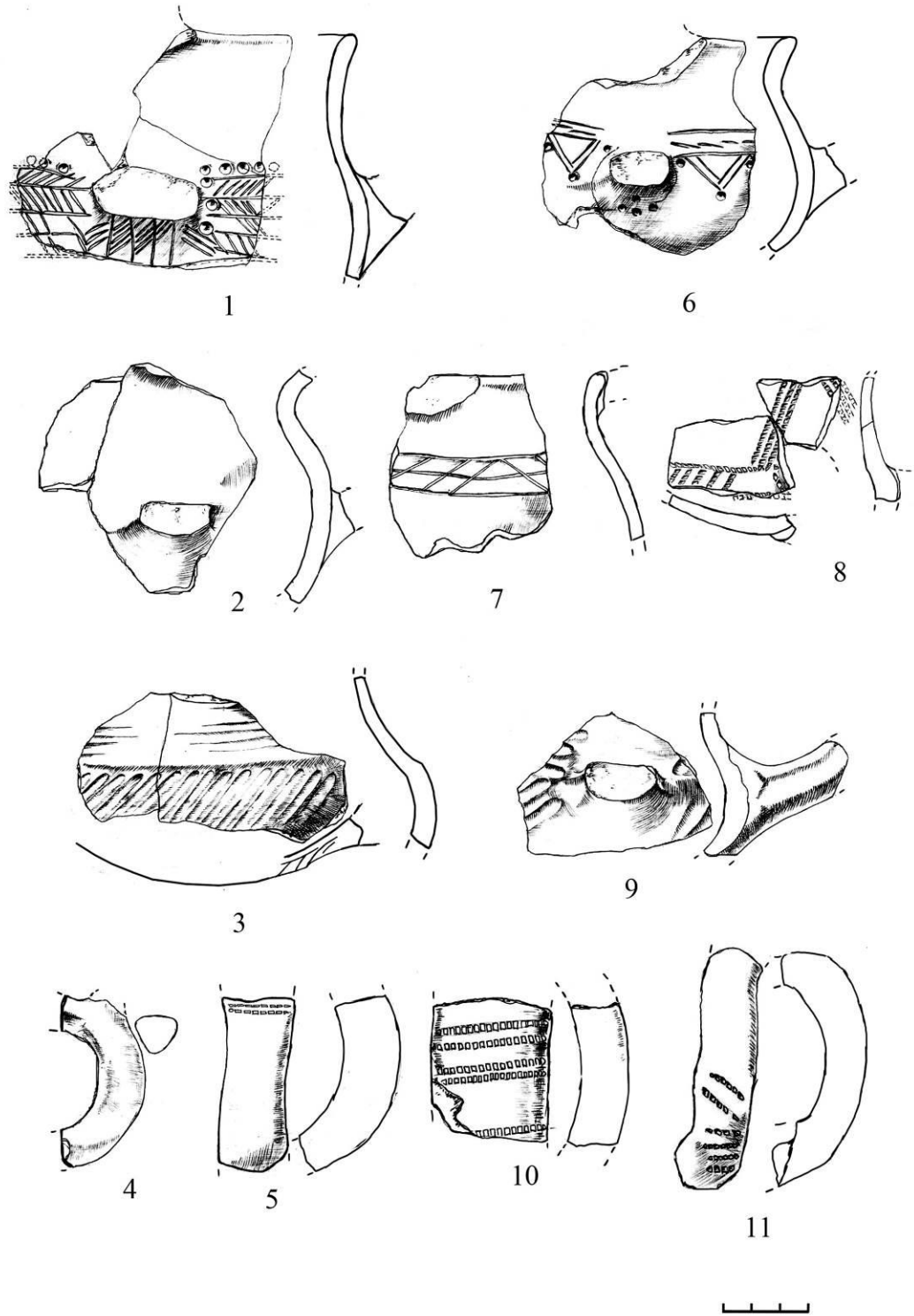

Рис. 46. Калантаївське городище.
Черпаки та орнаментовані ручки

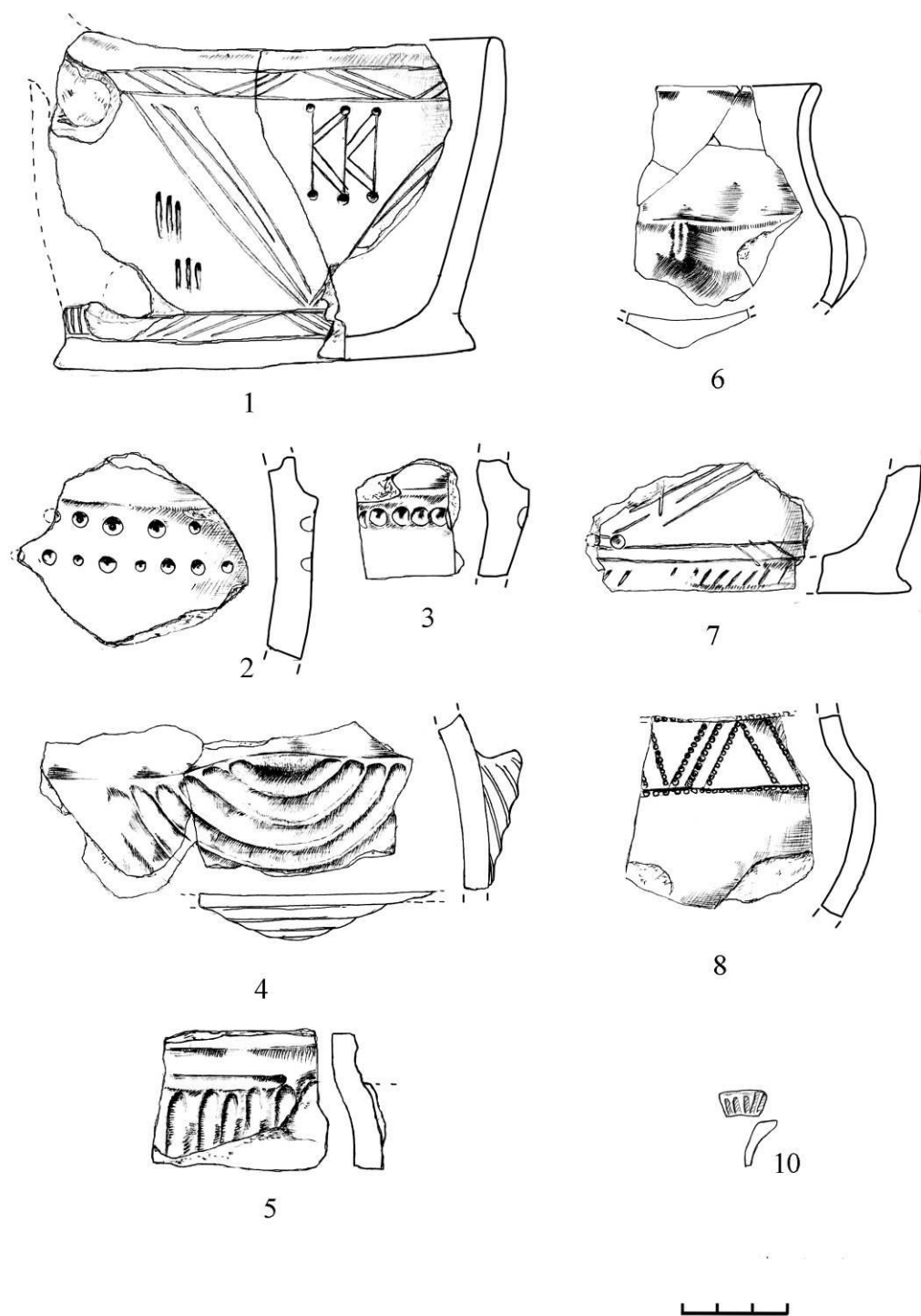

Рис. 47. Калантаївське городище. Столовий посуд

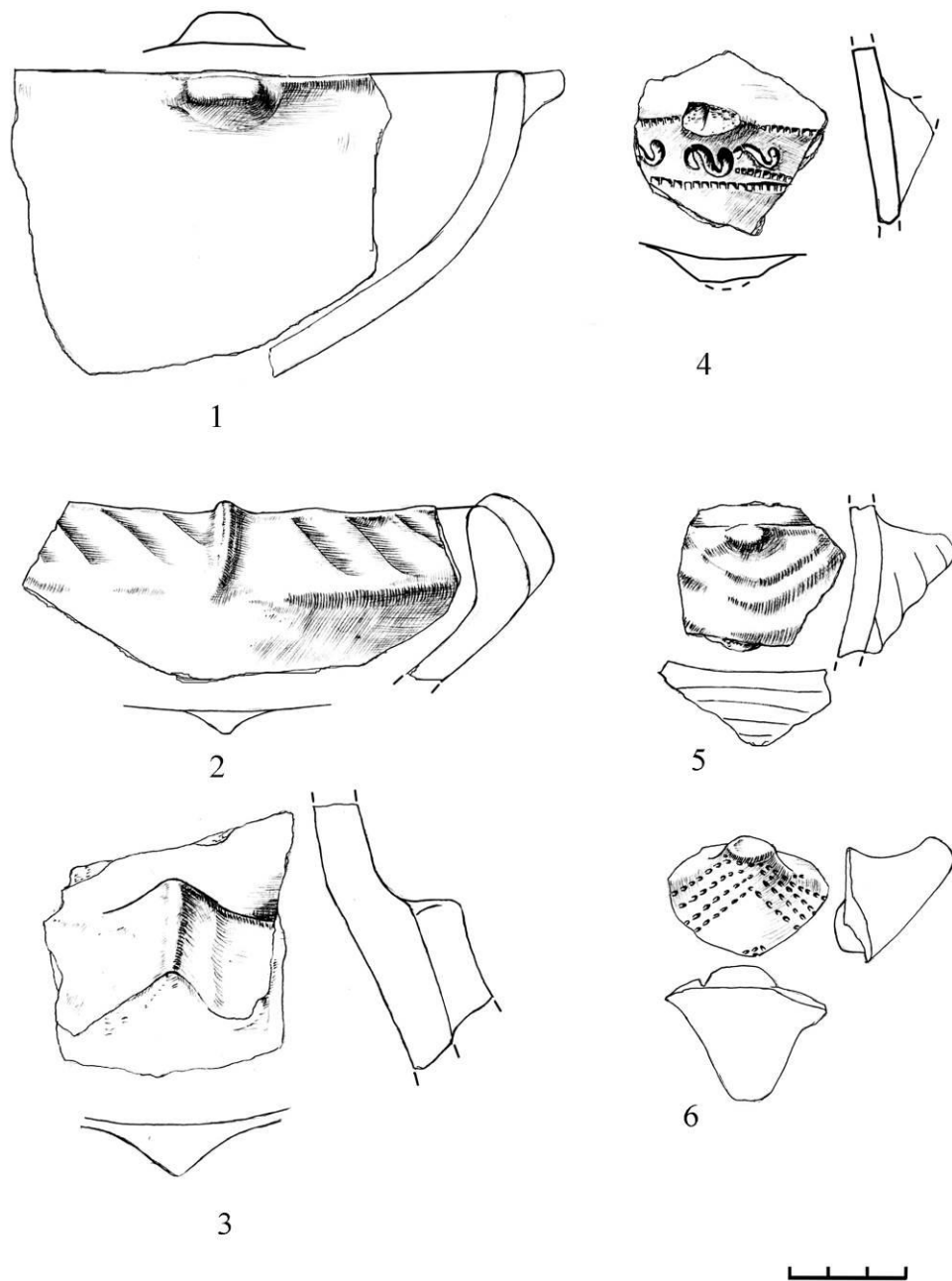

Рис. 48. Калантаївське городище. Кераміка, оздоблена виступами

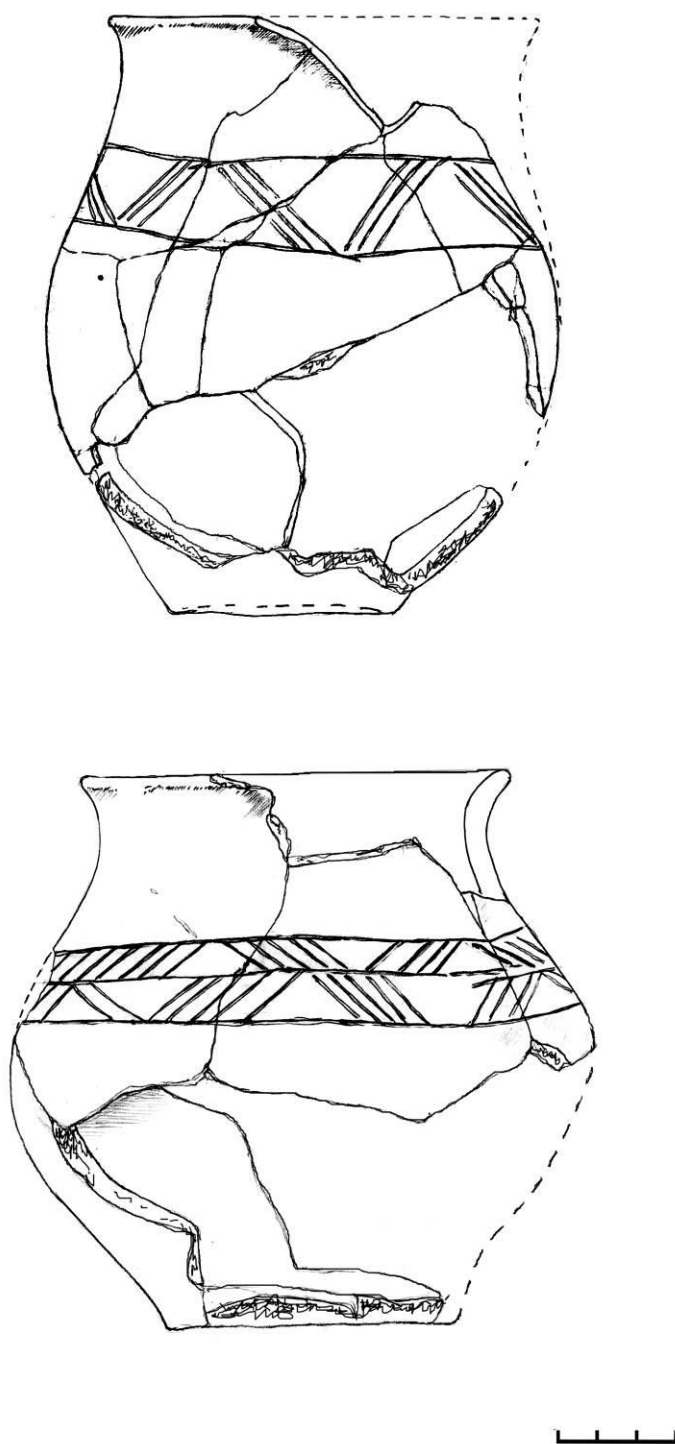

Рис. 49. Калантаївське городище. Кераміка з ями № 13

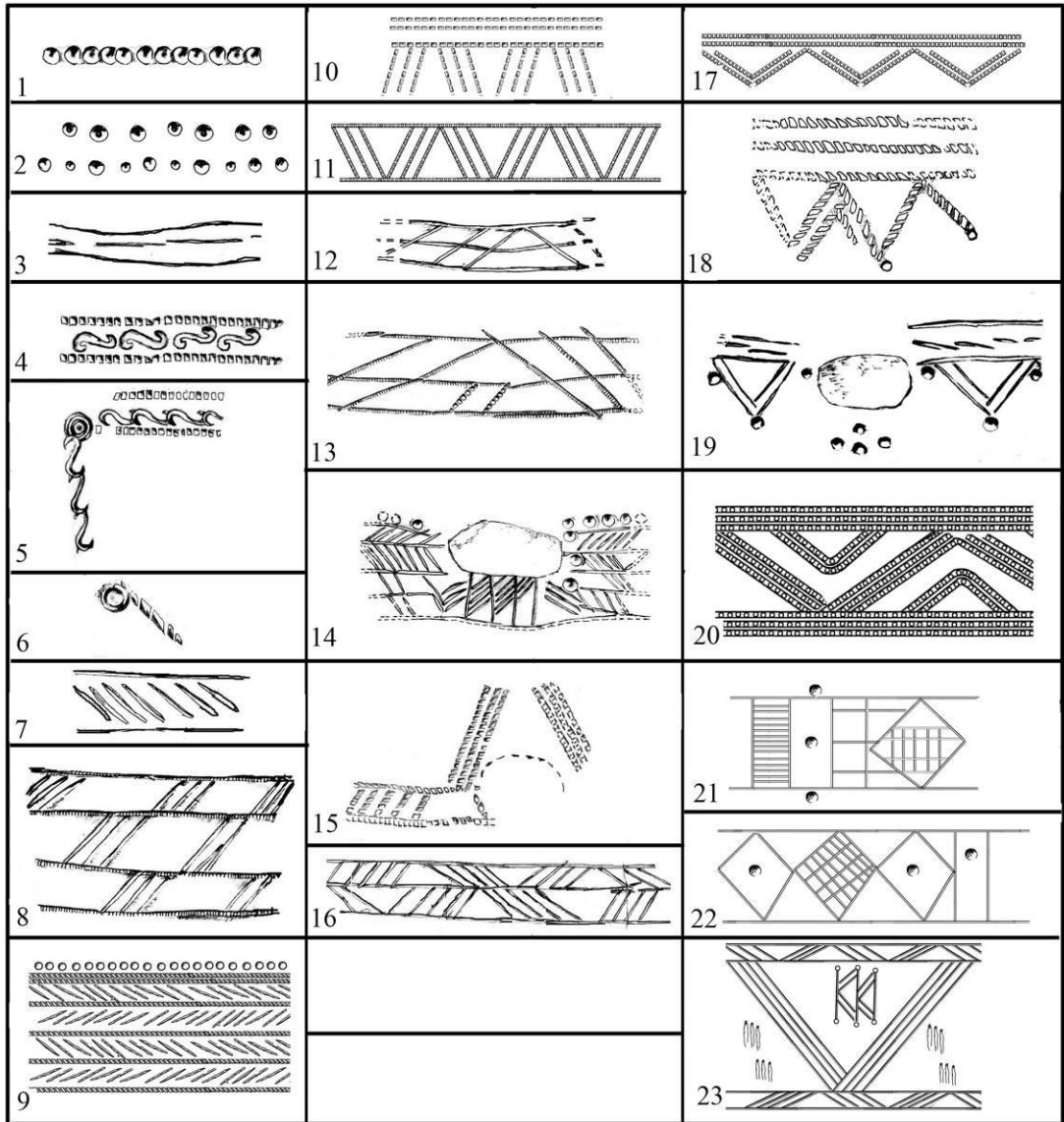

Рис. 50. Калантаївське городище. Мотиви геометричного орнаменту

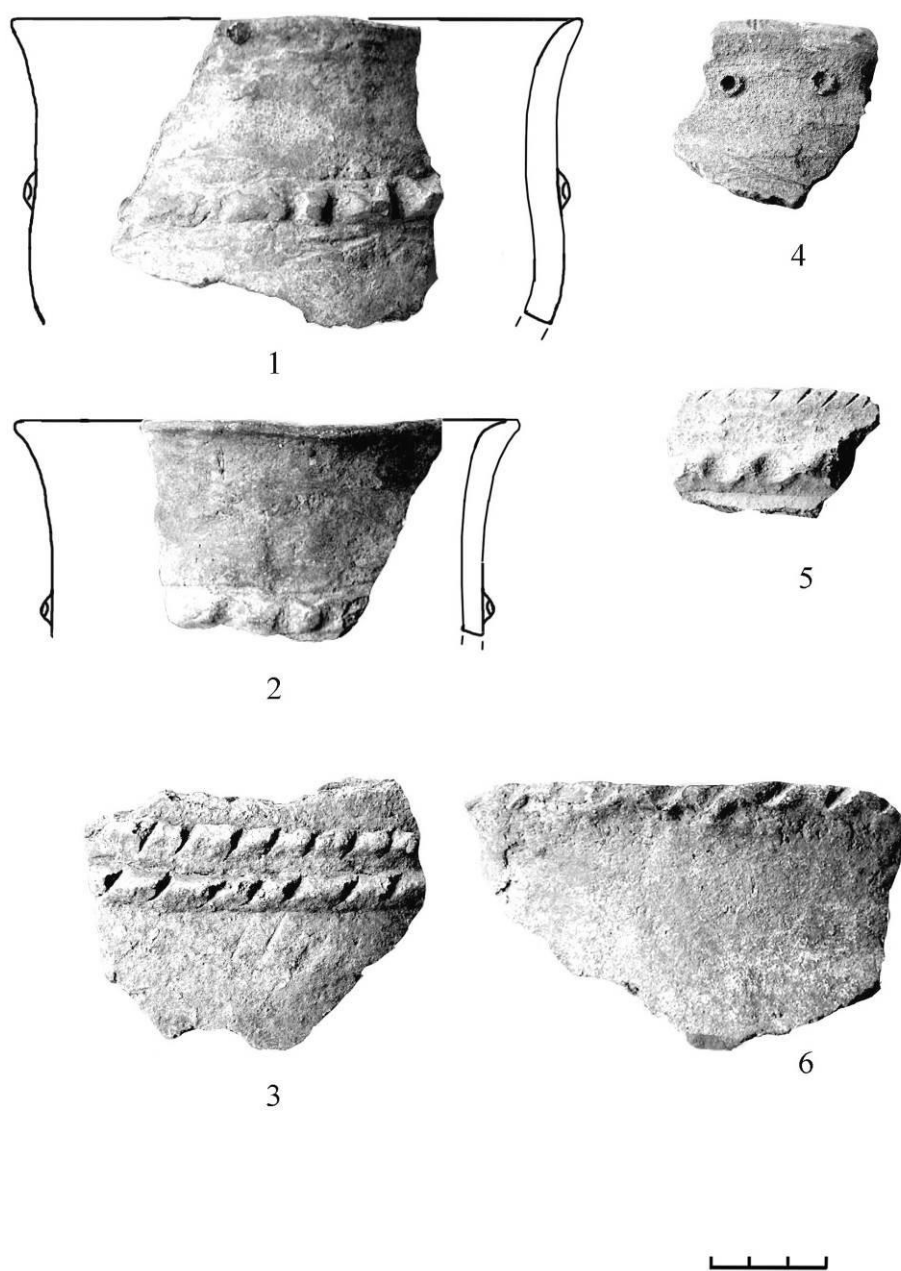

Рис. 51. Лубенецьке городище. Кухонний посуд

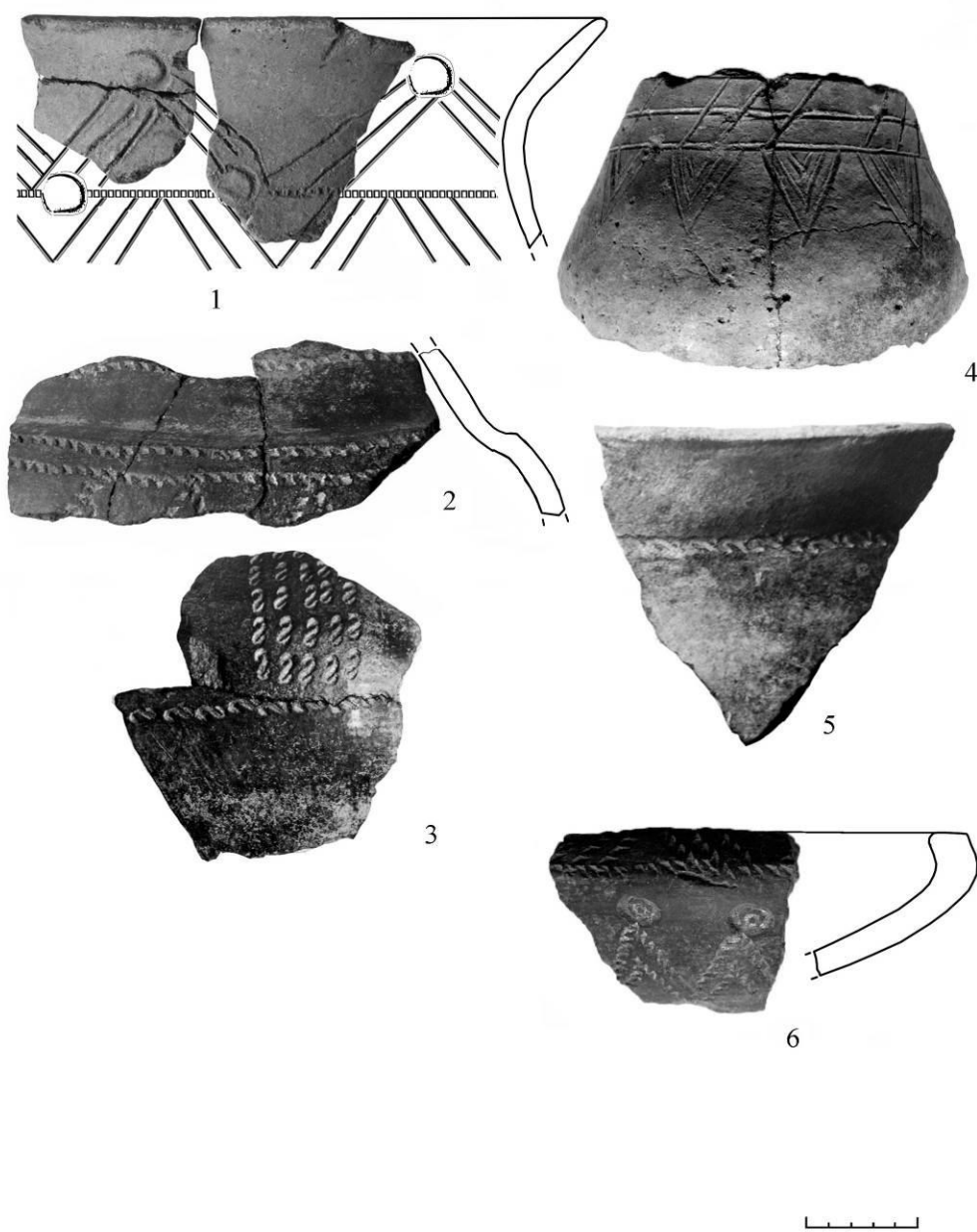

Рис. 52. Лубенецьке городище.
Столовий посуд з геометричним орнаментом

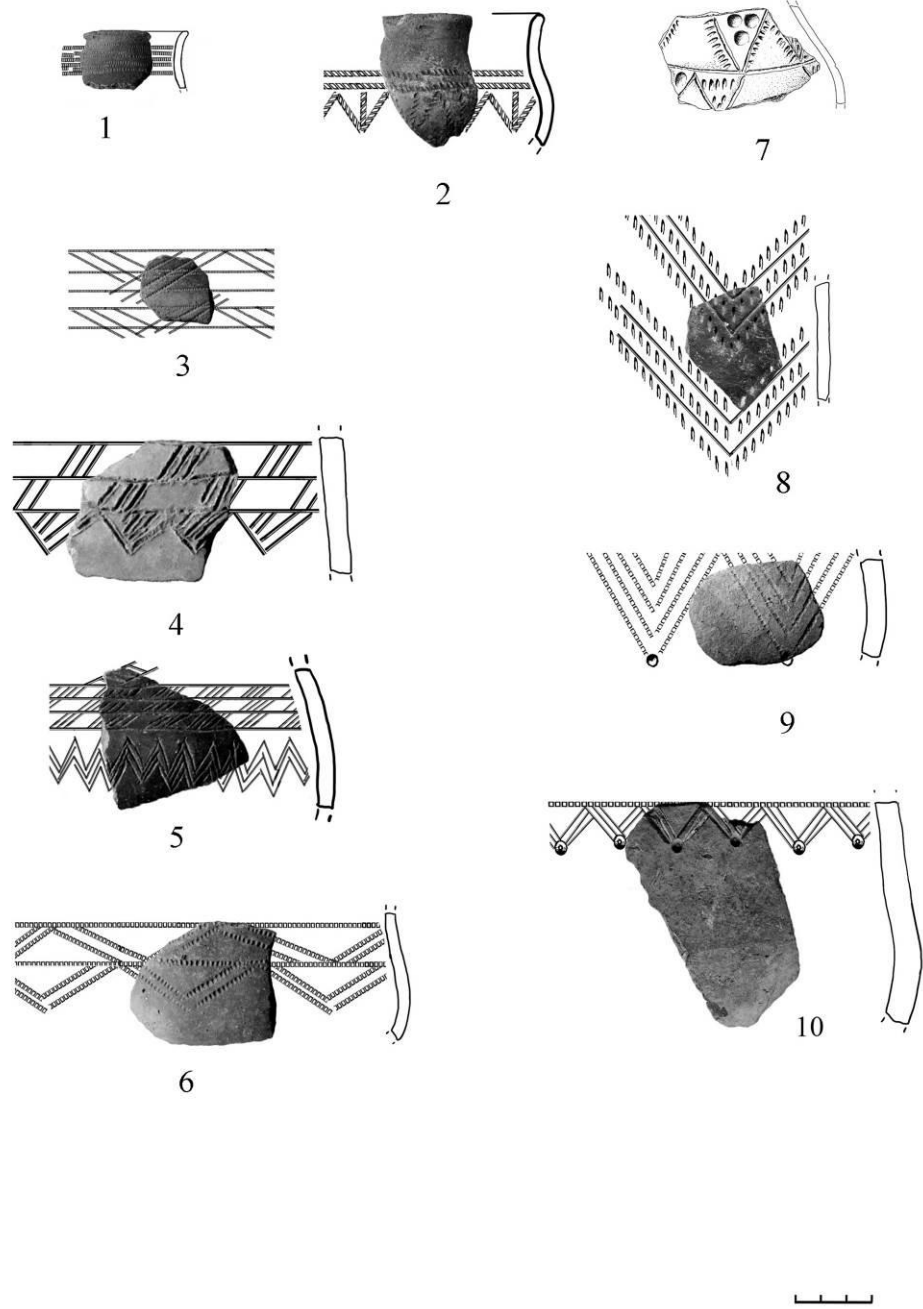

Рис. 53. Лубенецьке городище.
Столовий посуд з геометричним орнаментом

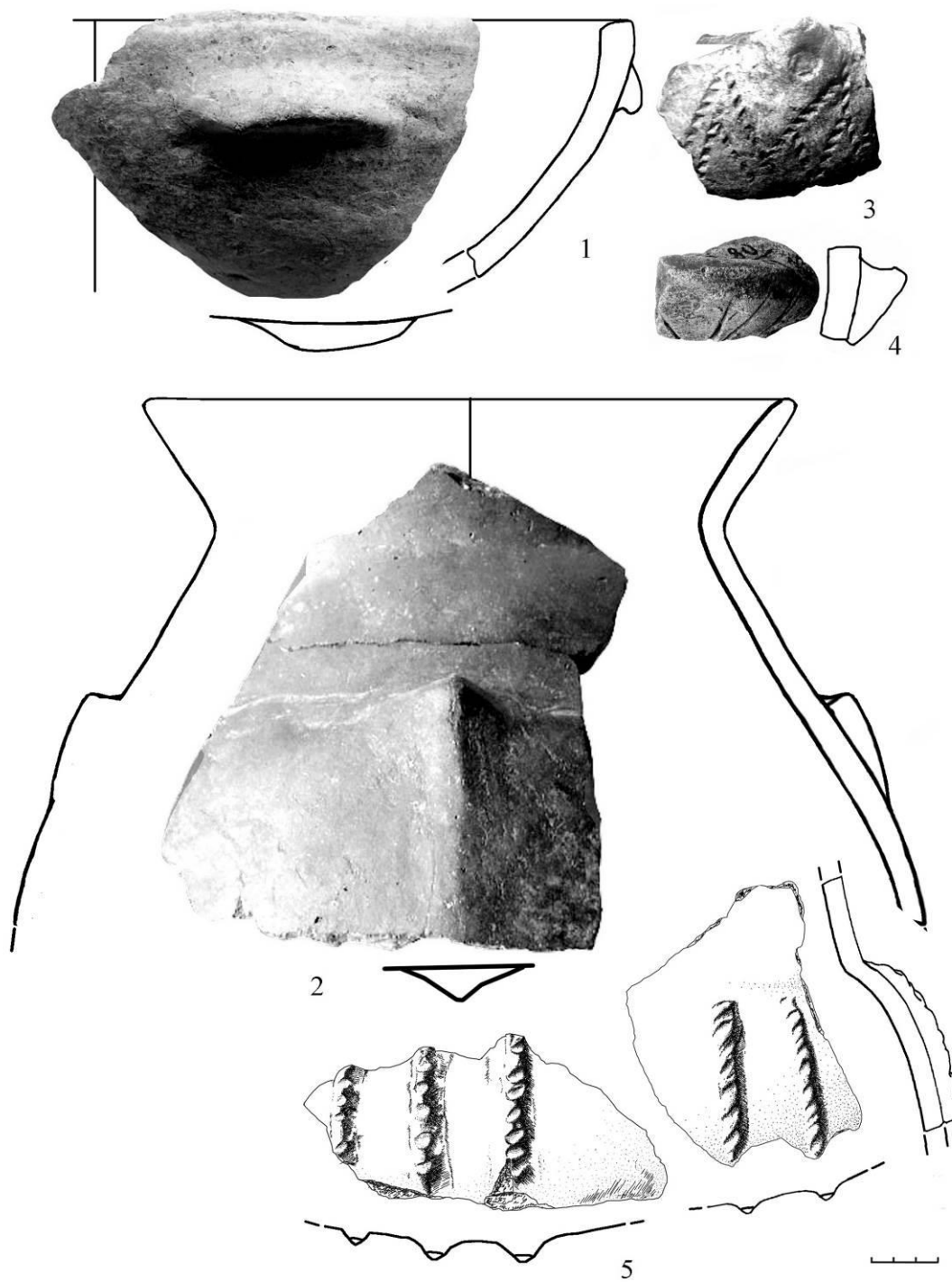

Рис. 54. Лубенецьке городище. Посуд з виступами

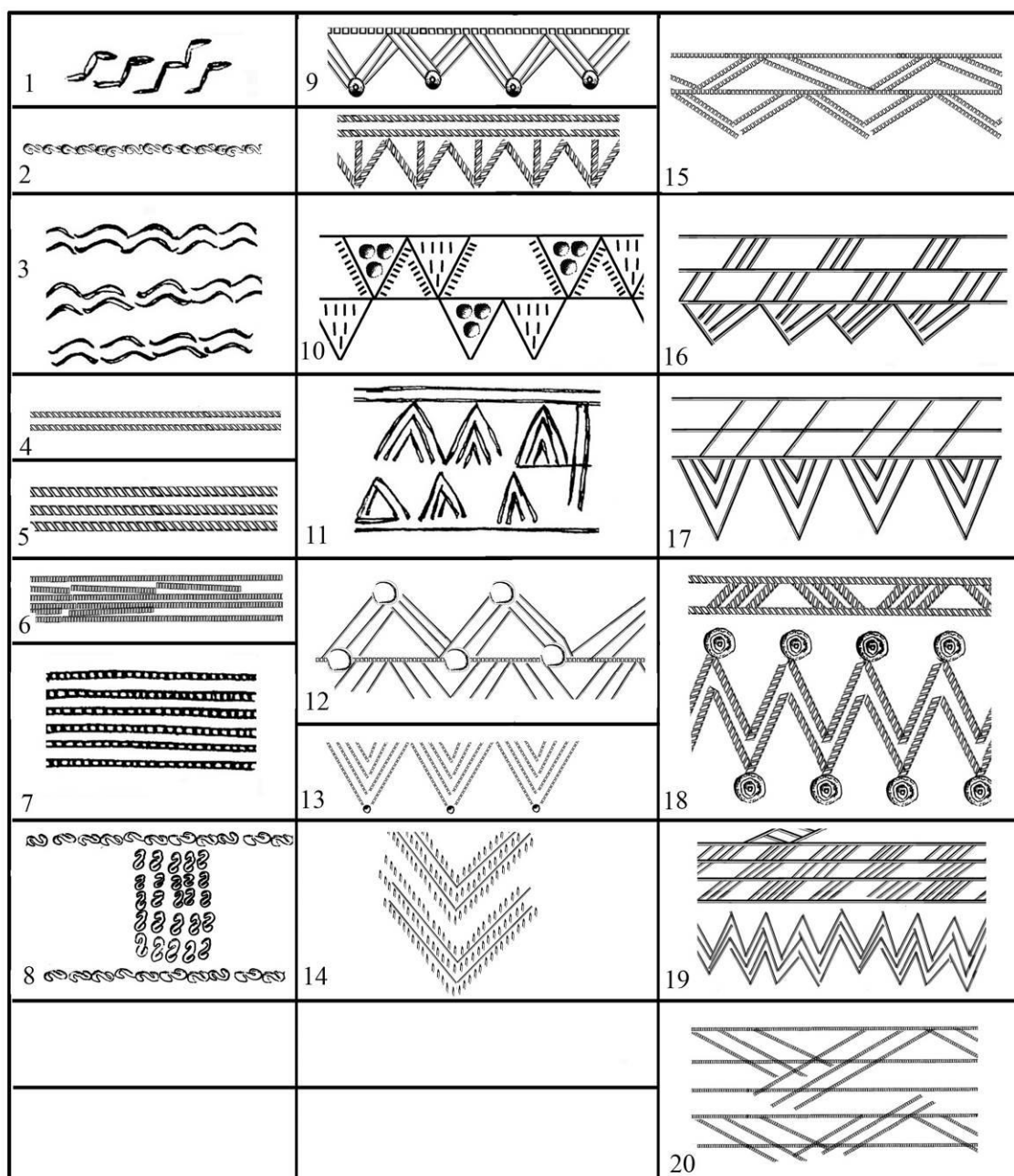

Рис. 55. Лубенецьке городище.
Мотиви геометричного орнаменту

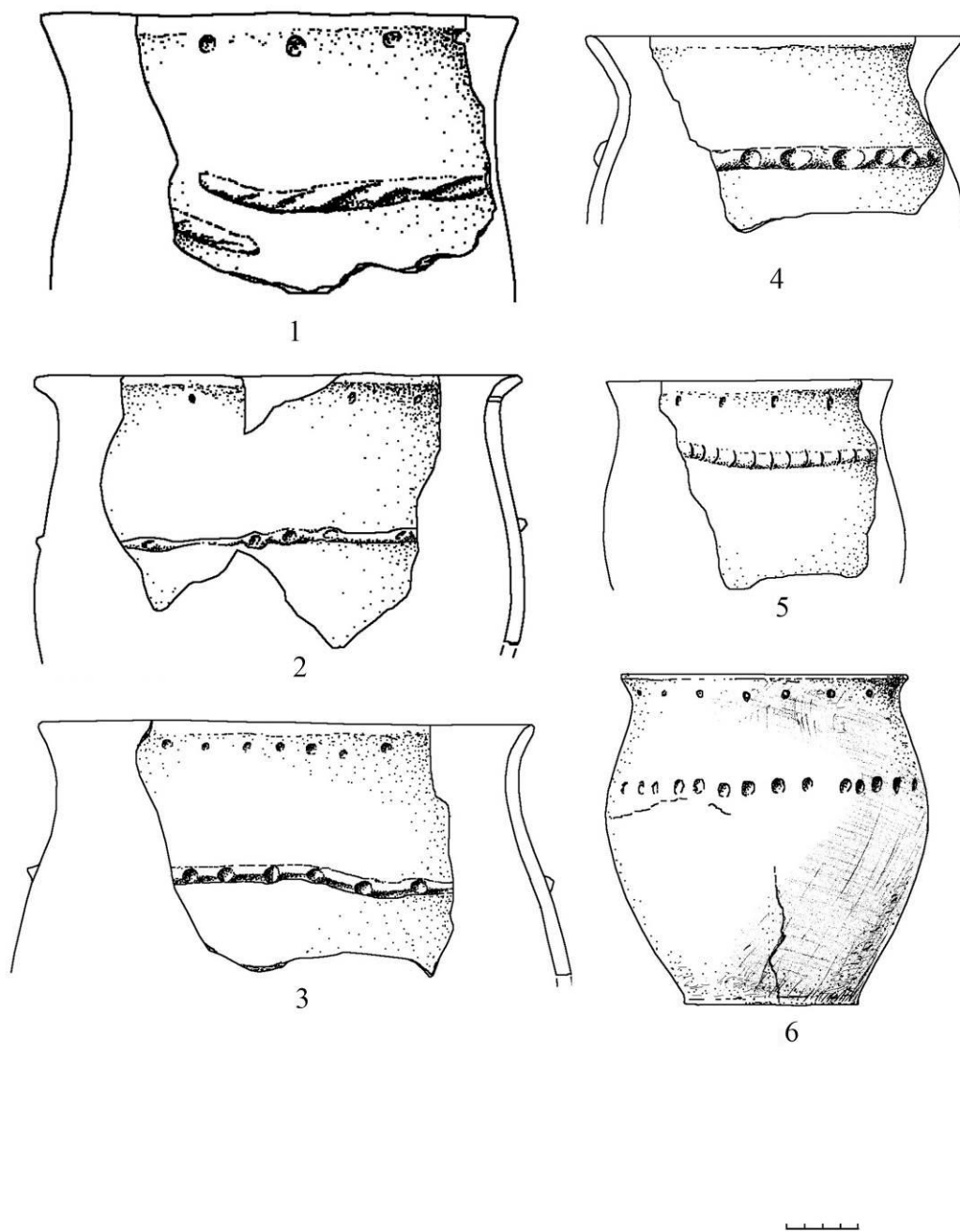

Рис. 56. Московське городище. Кухонний посуд

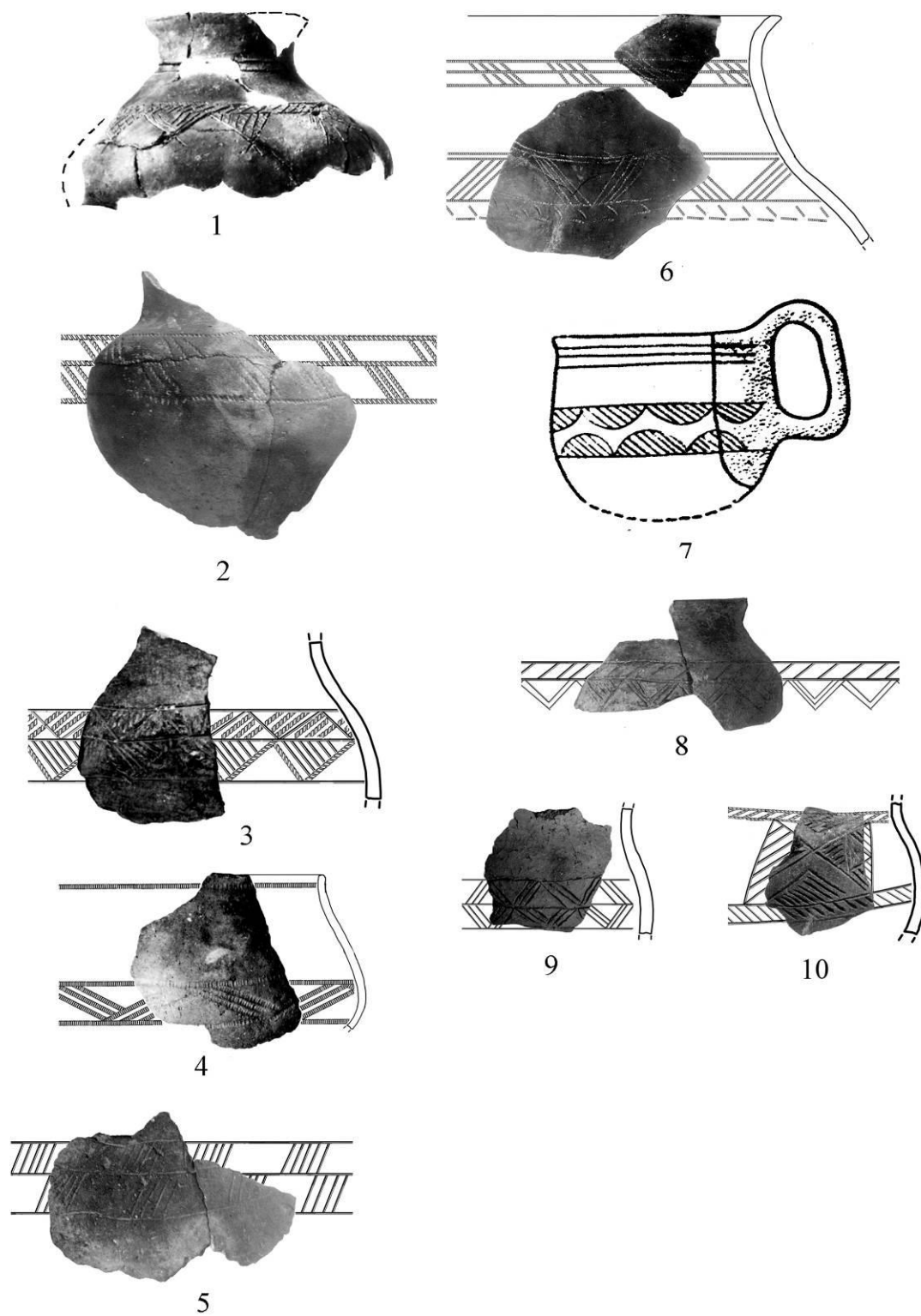

Рис. 57. Московське городище. Столовий посуд

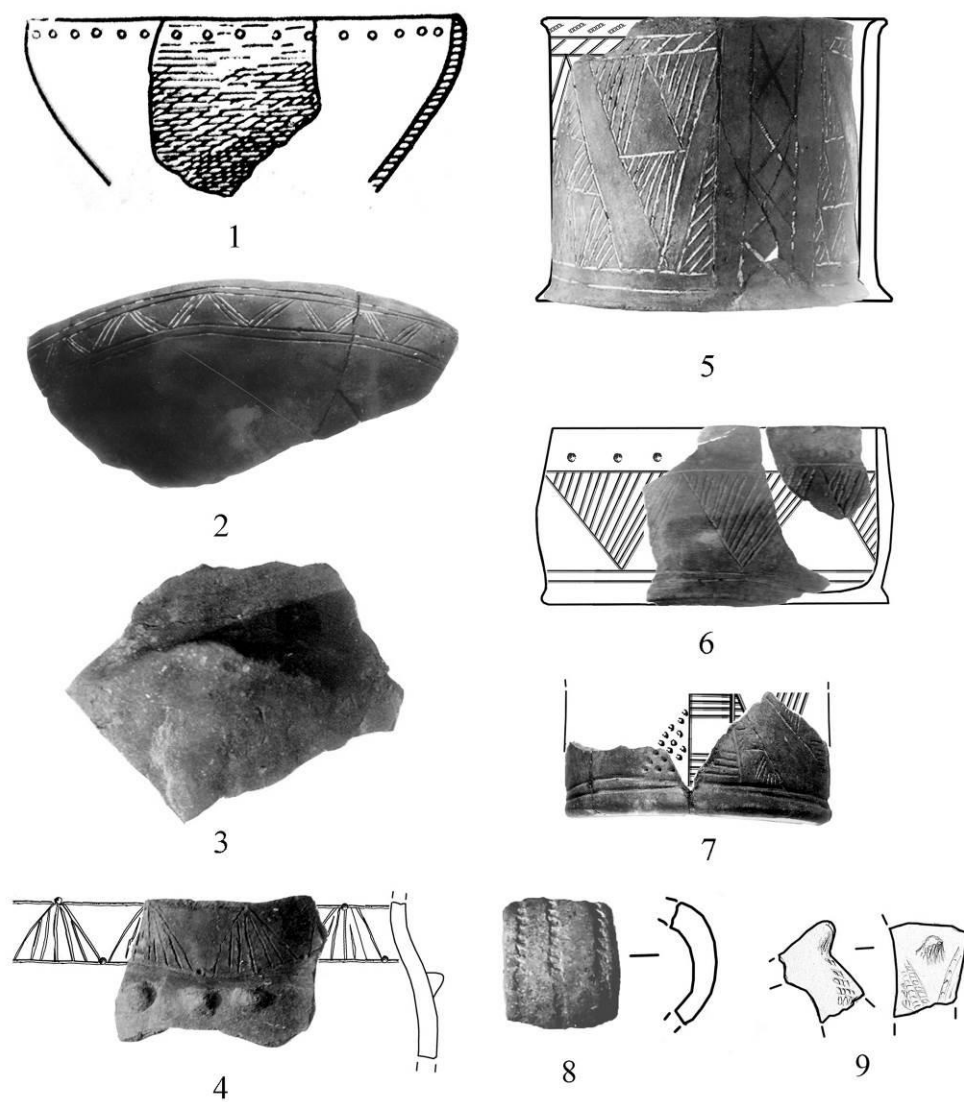

Рис. 58. Московське городище. Столовий посуд

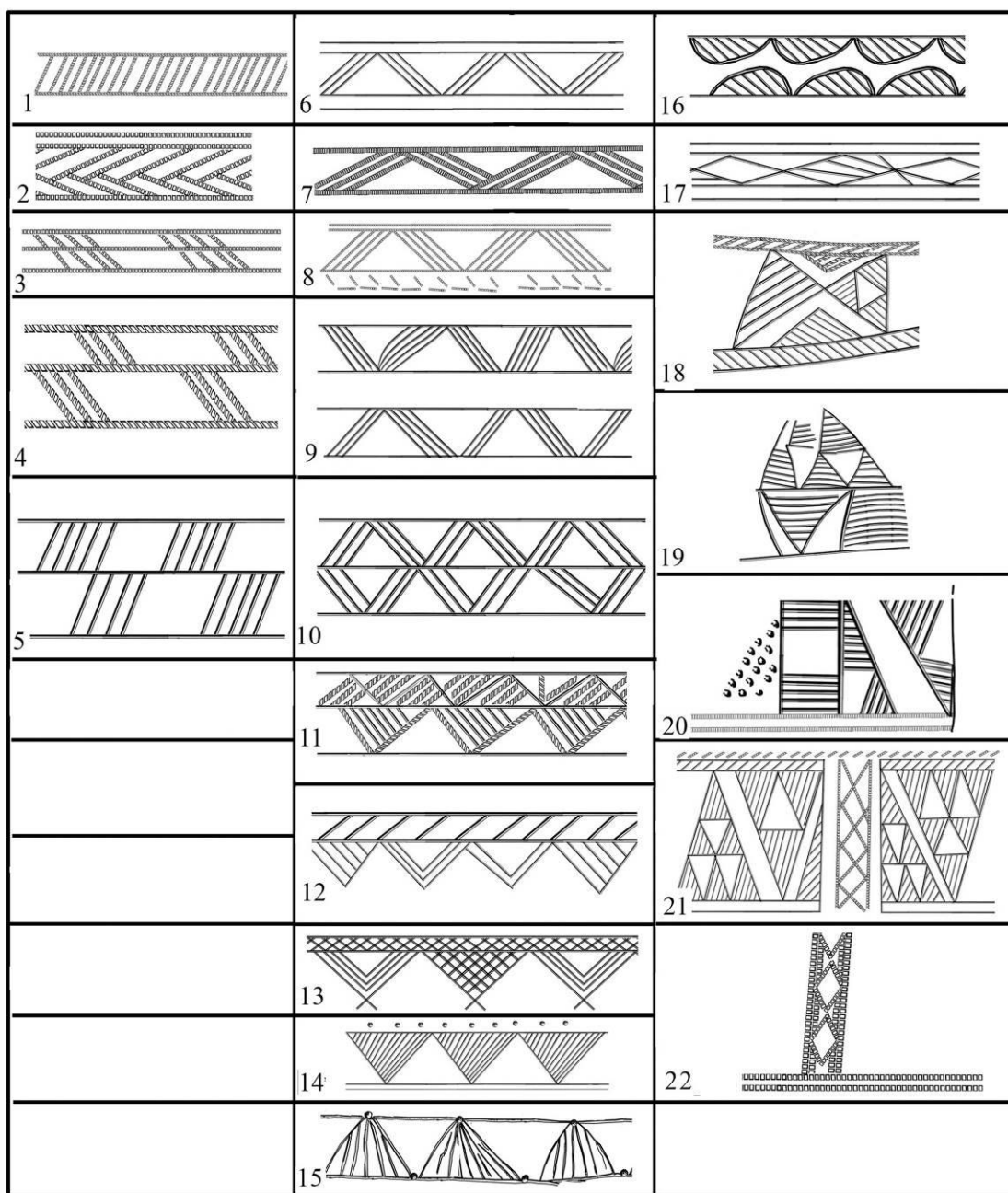

Рис. 59. Московське городище. Мотиви геометричного орнаменту

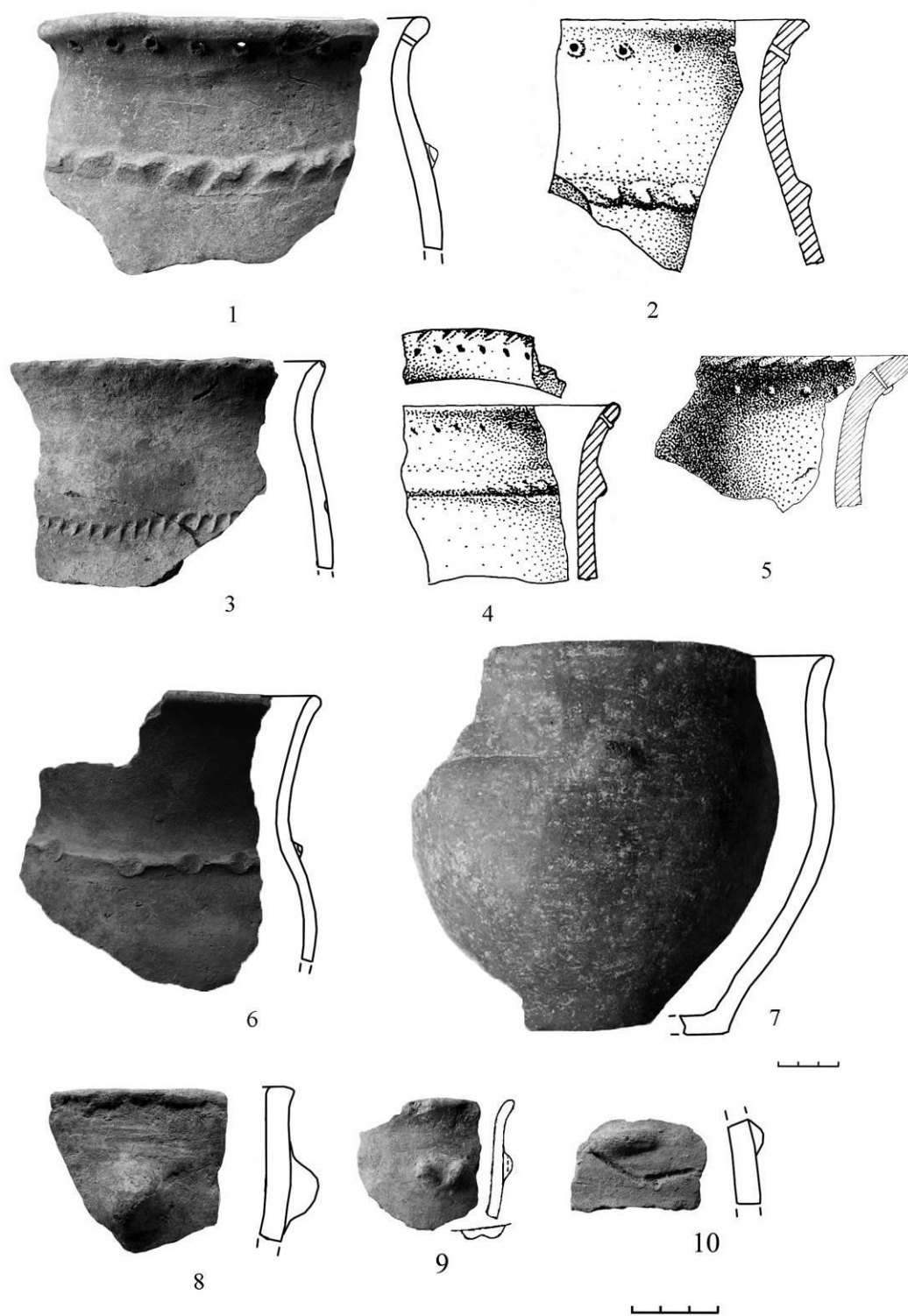

Рис. 60. Суботівське городище. Кухонний посуд

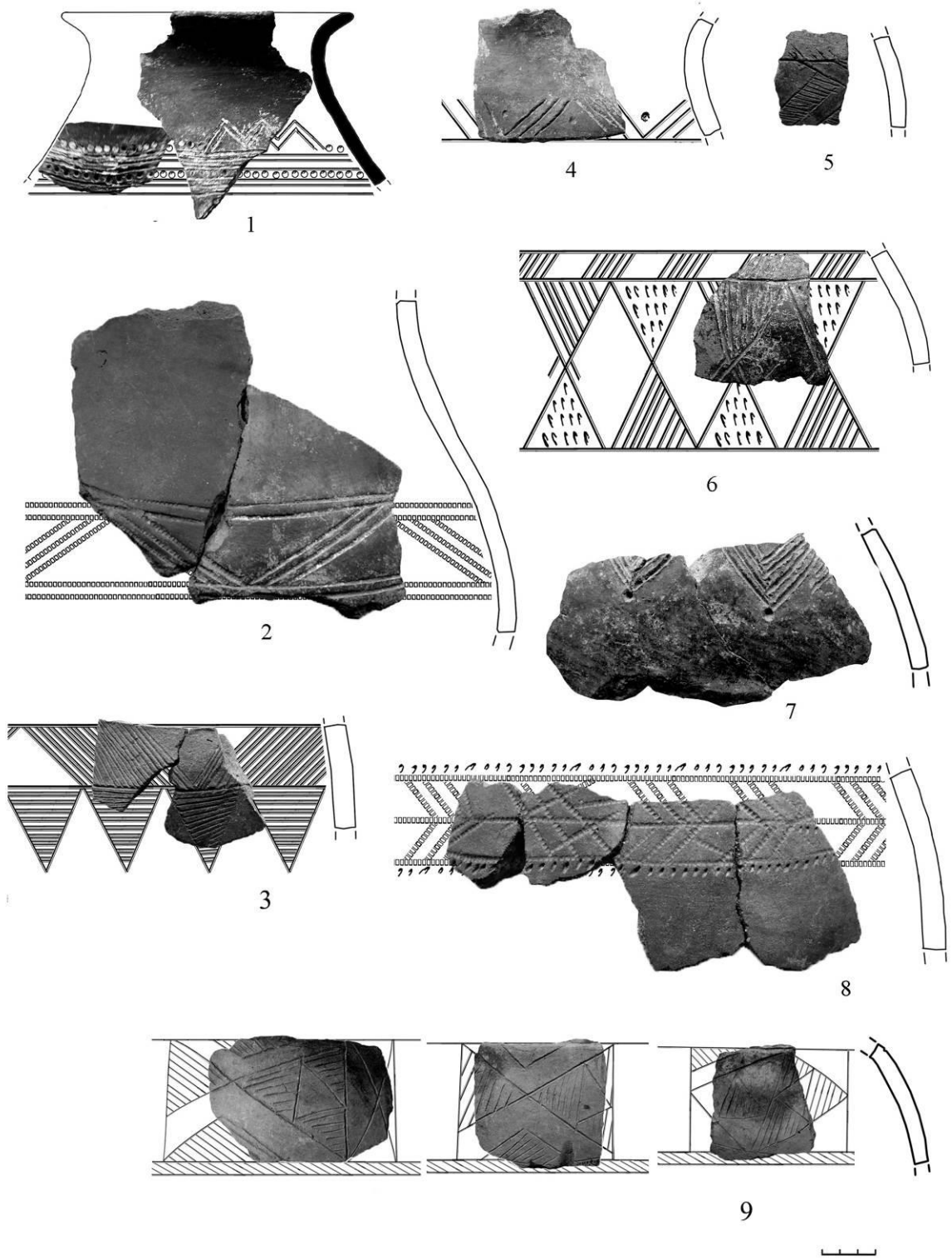

Рис. 61. Суботівське городище.
Корчаги з геометричним орнаментом

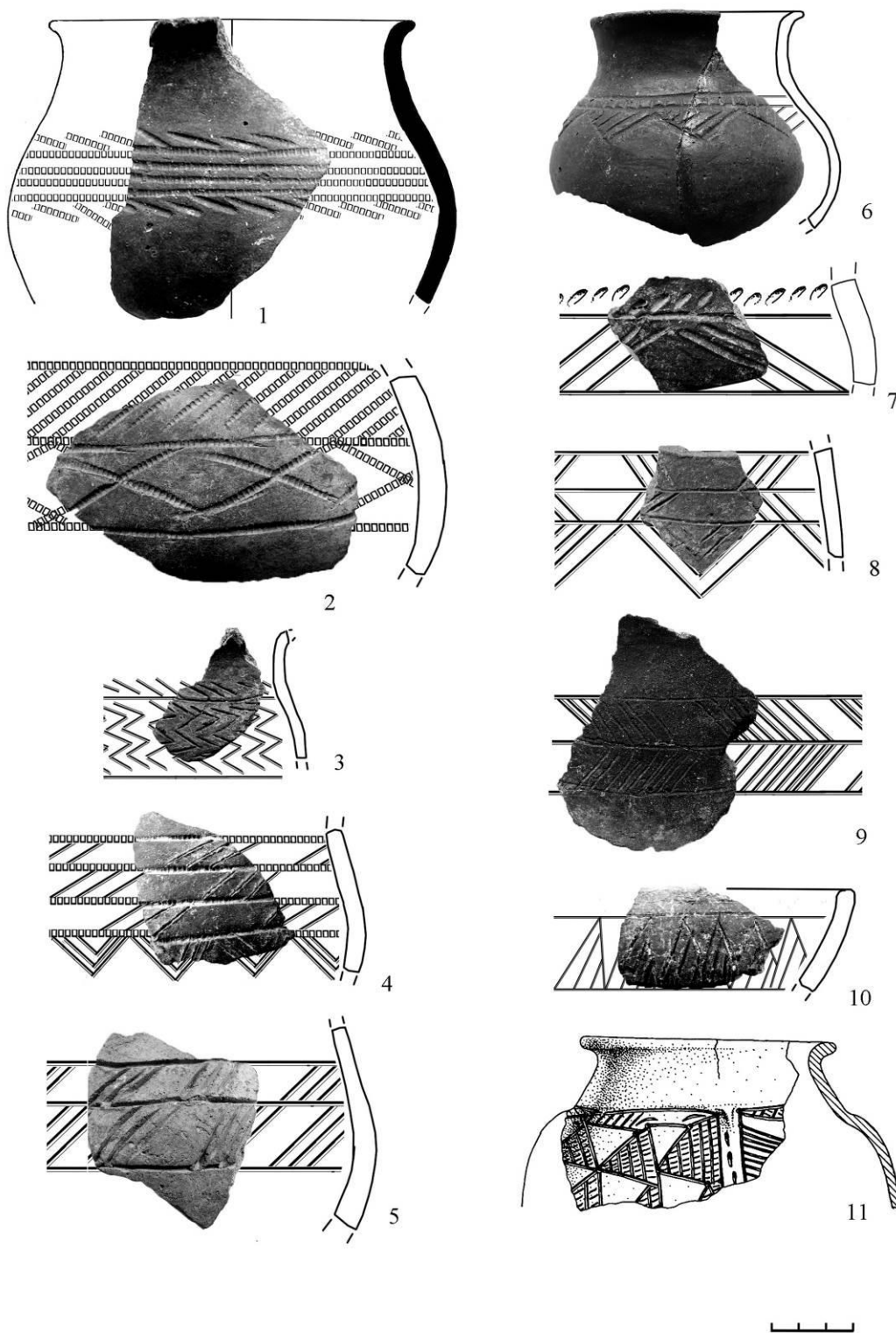

Рис. 62. Суботівське городище.
Столовий посуд з геометричним орнаментом

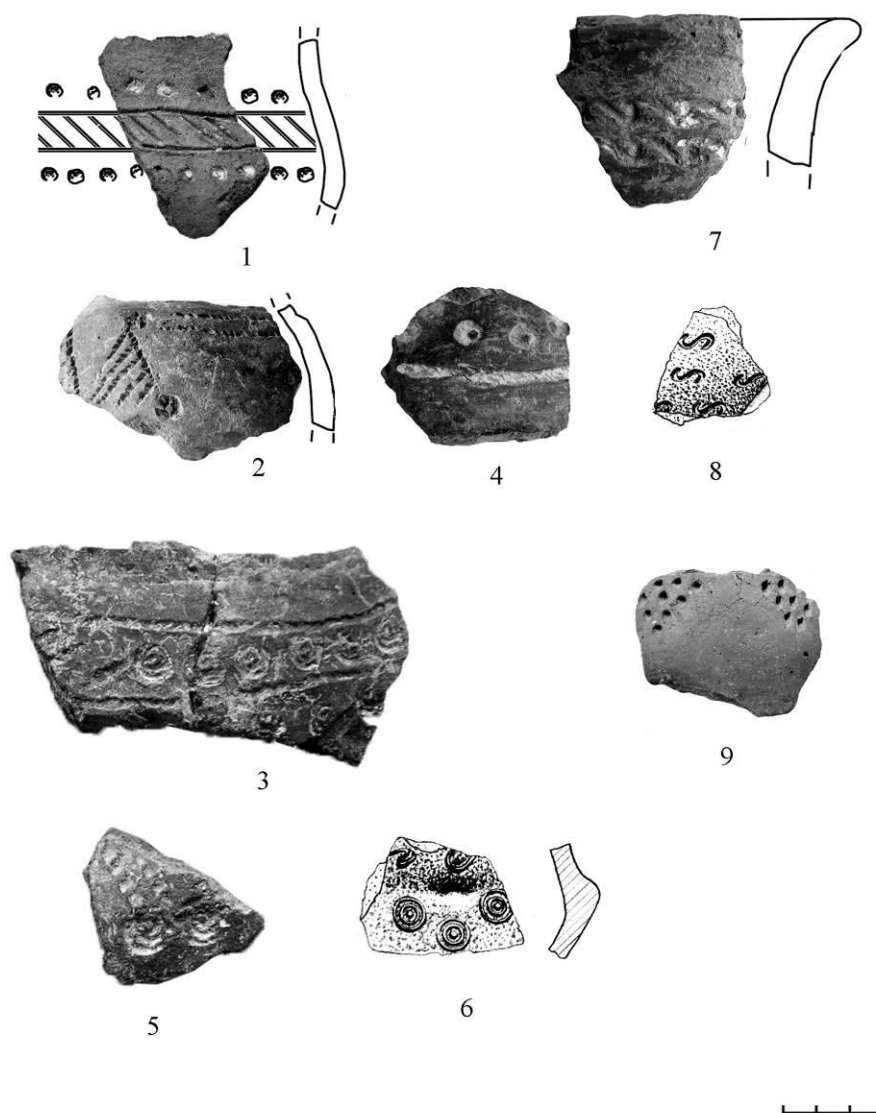

Рис. 63. Суботівське городище.
Фрагменти з штапованим декором

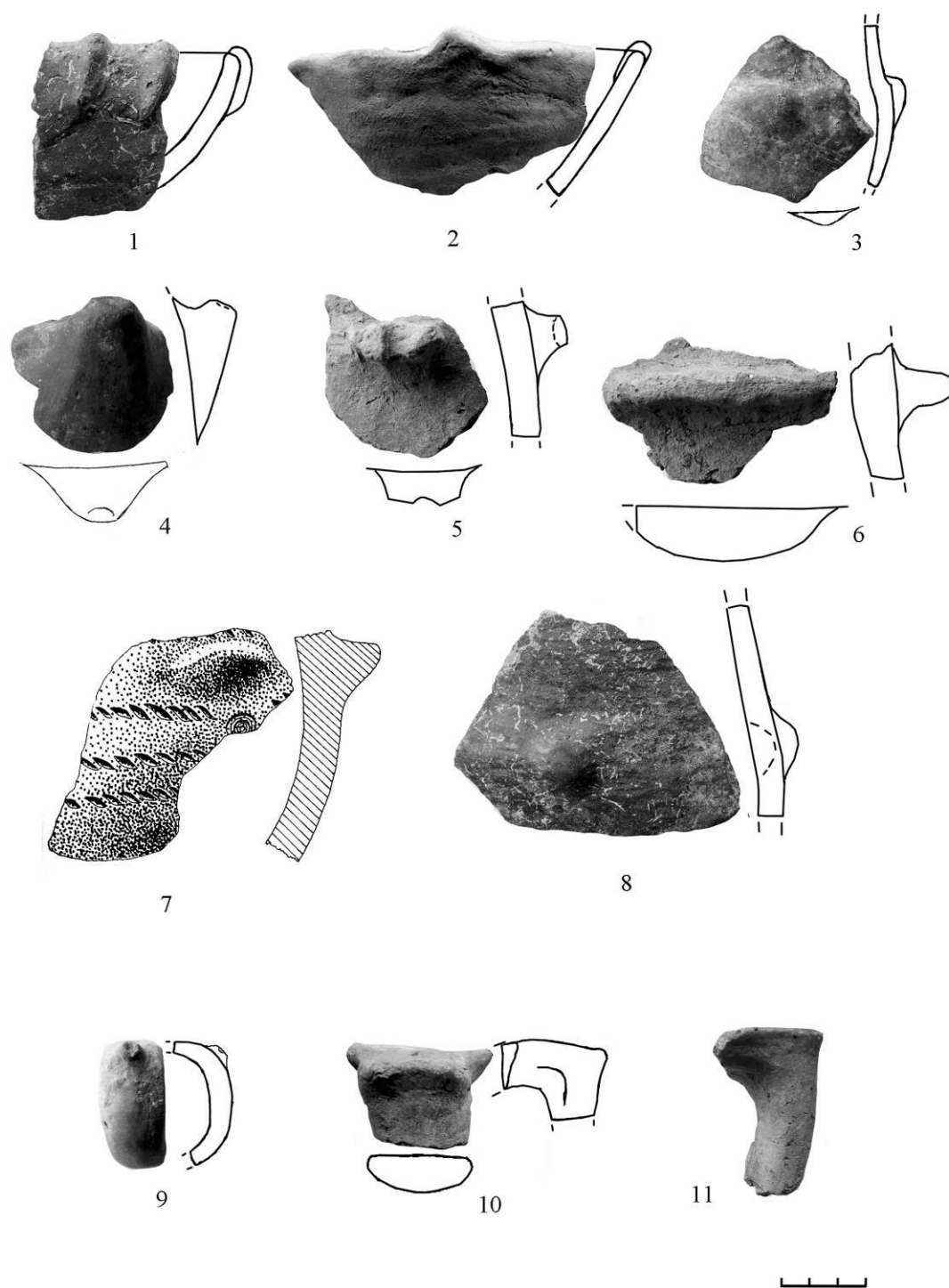

Рис. 64. Суботівське городище. Посуд з виступами

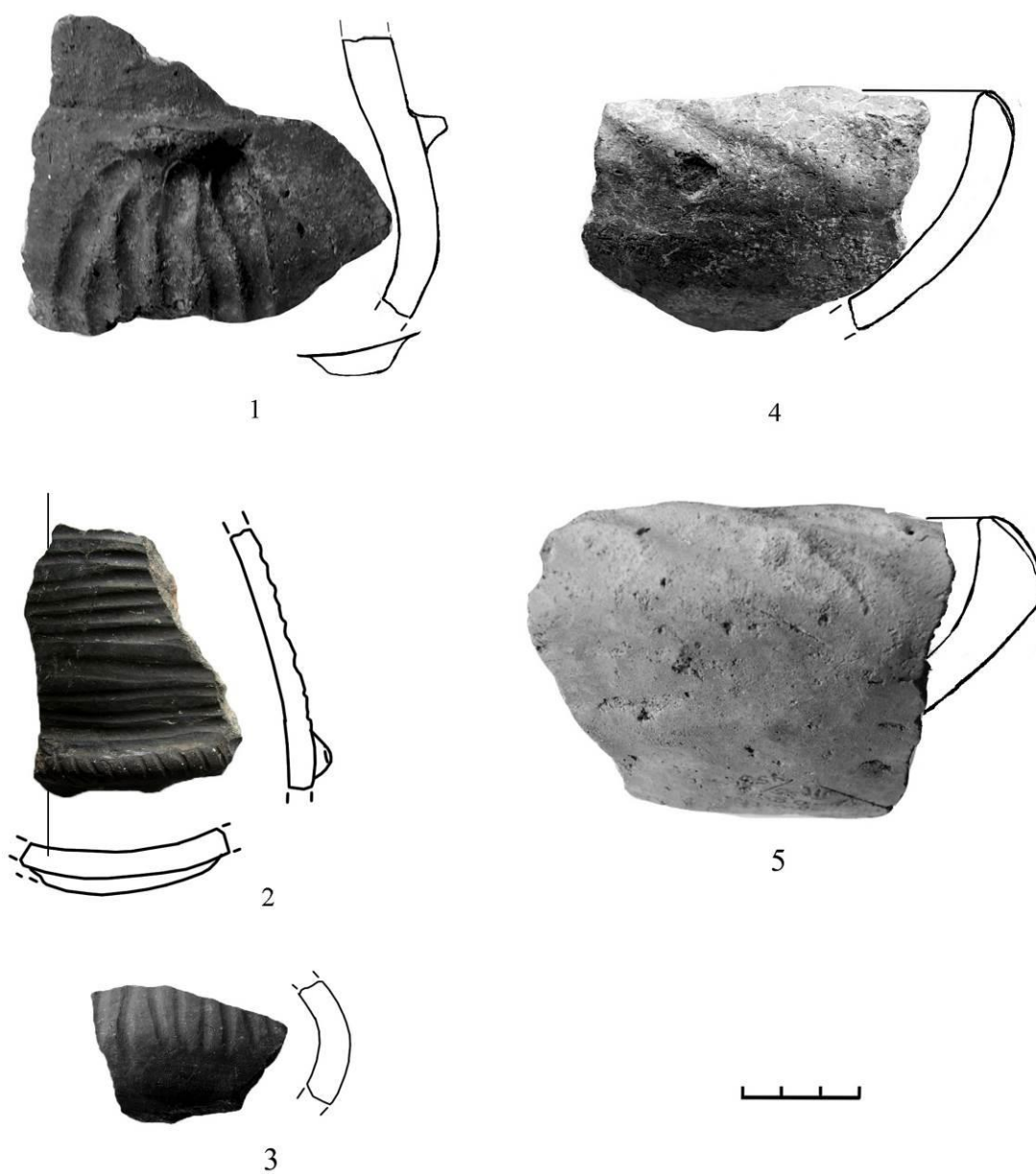

Рис. 65. Суботівське городище.
Кераміка з канельованим декором

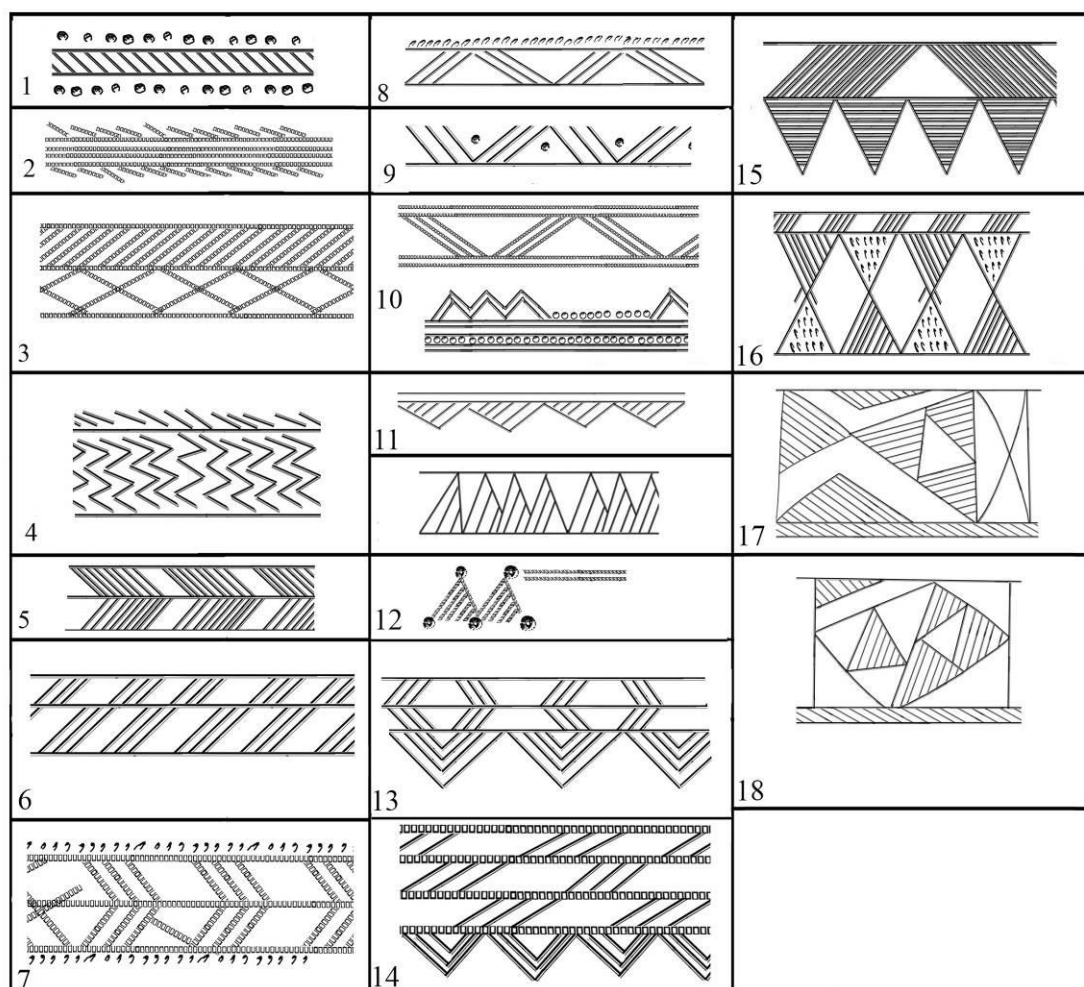

Рис. 66. Суботівське городище. Геометричний орнамент

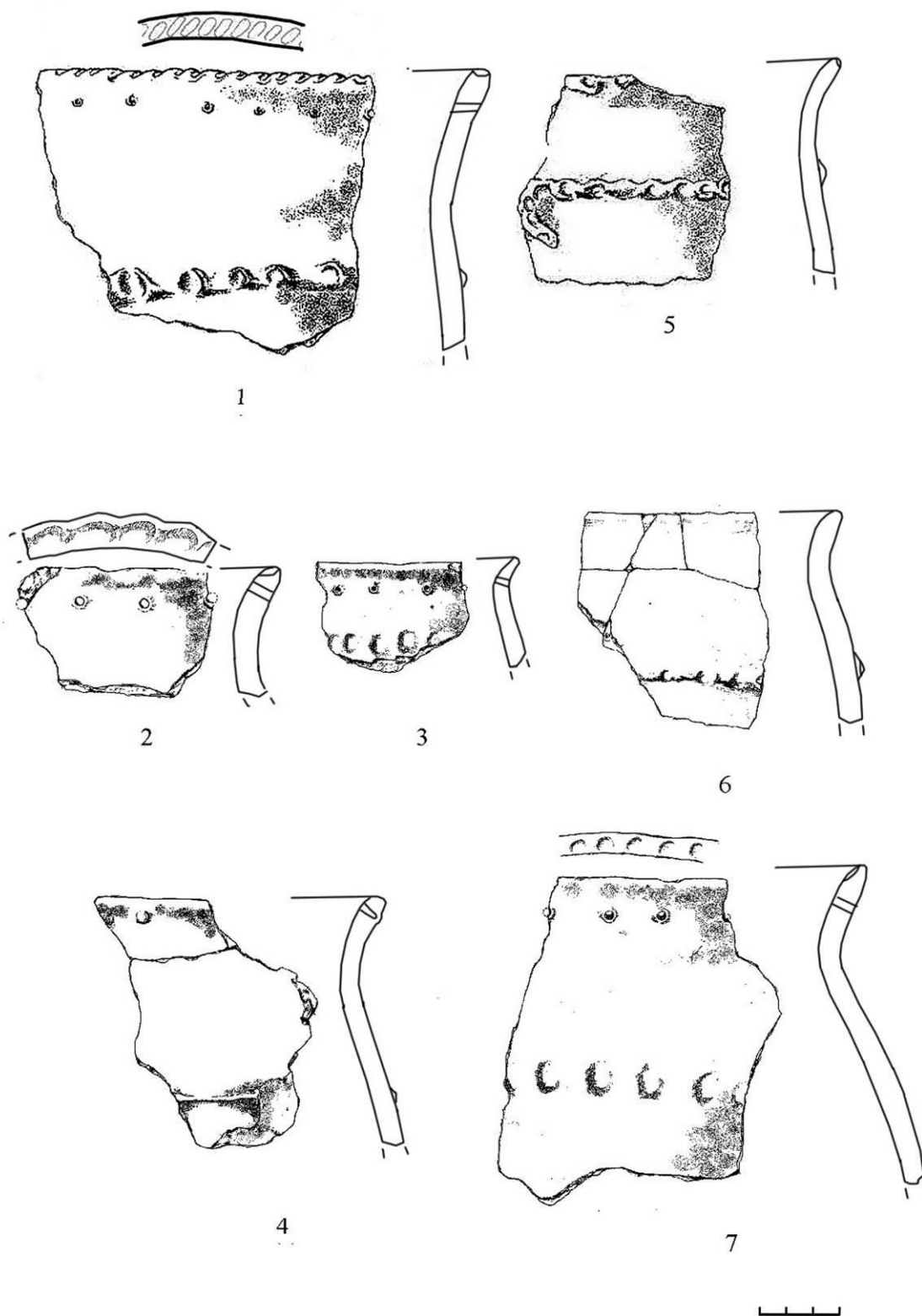

Рис. 67. Тясминське городище. Кухонний посуд

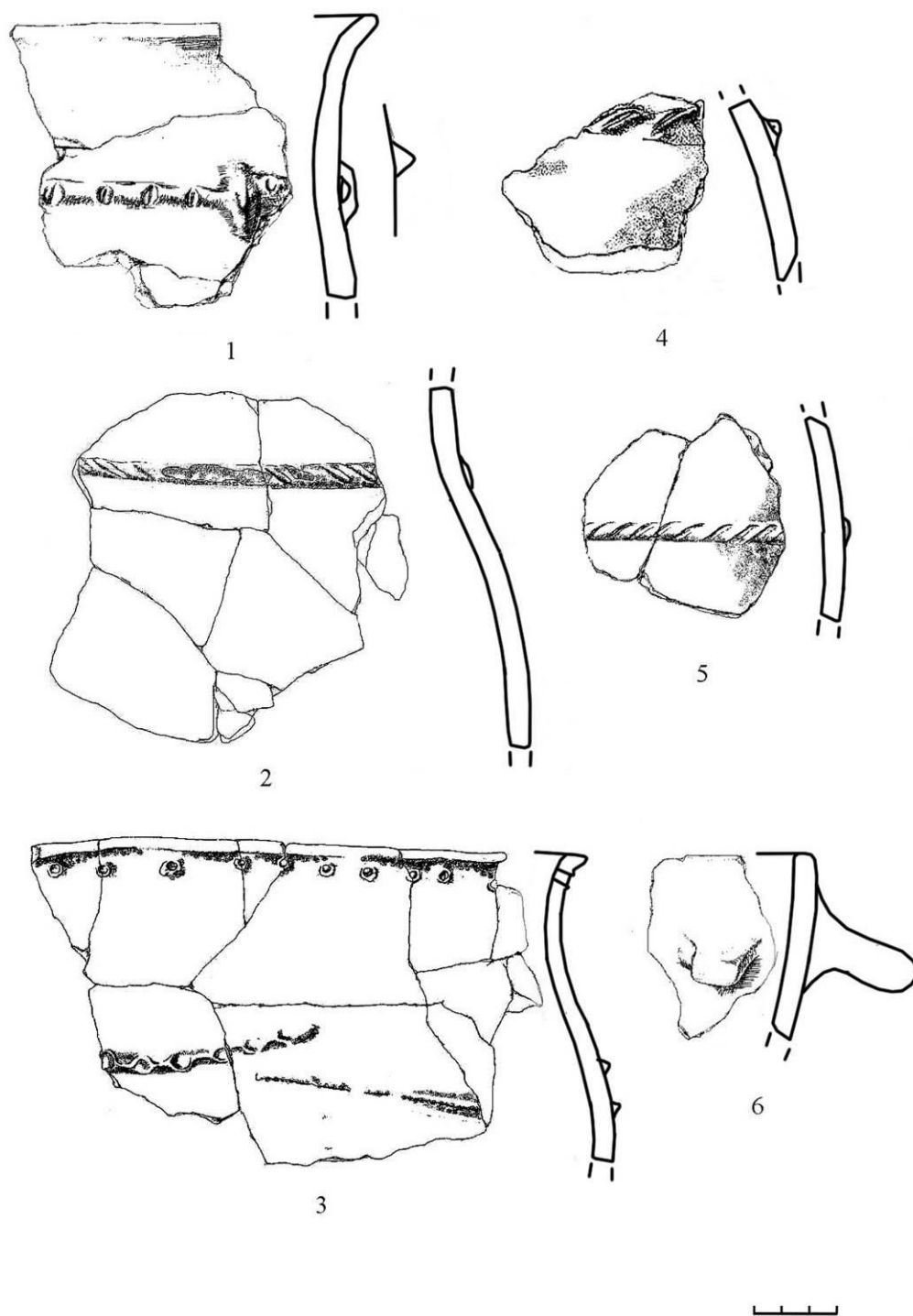

Рис. 68. Тясминське городище. Кухонний посуд

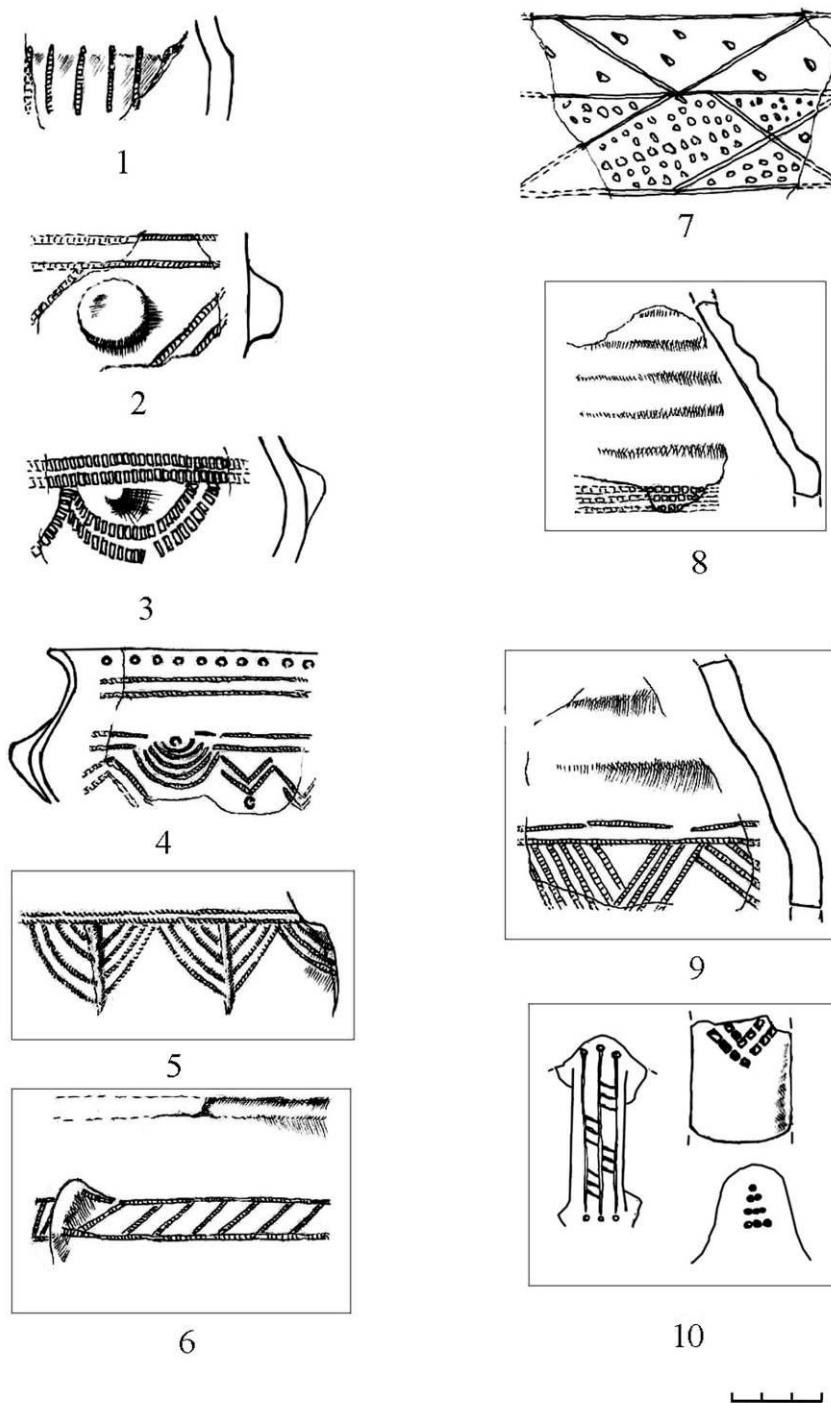

Рис. 69. Тясминське городище.
Столовий посуд з геометричним орнаментом

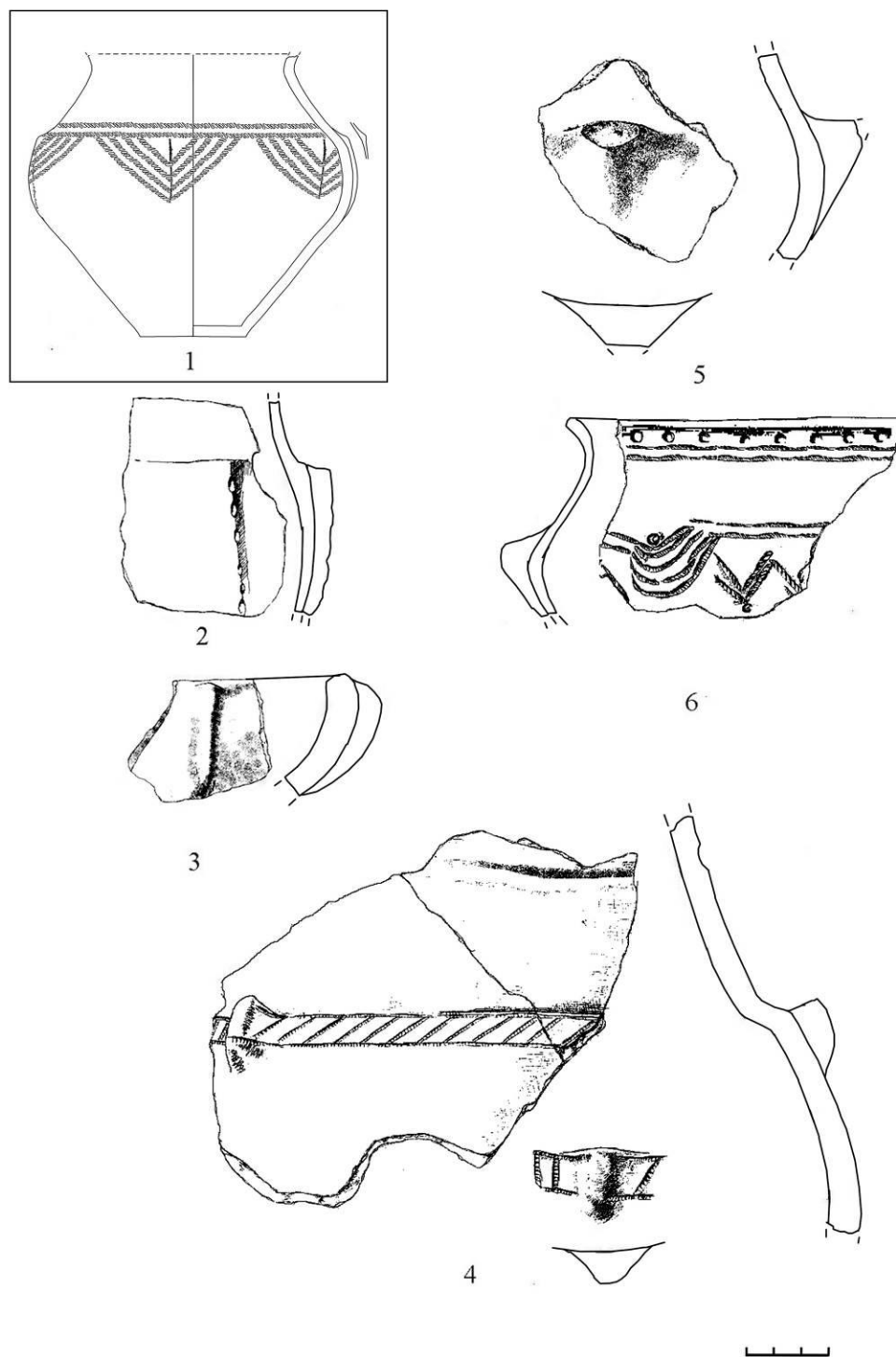

Рис. 70. Тясминське городище. Посуд з виступами

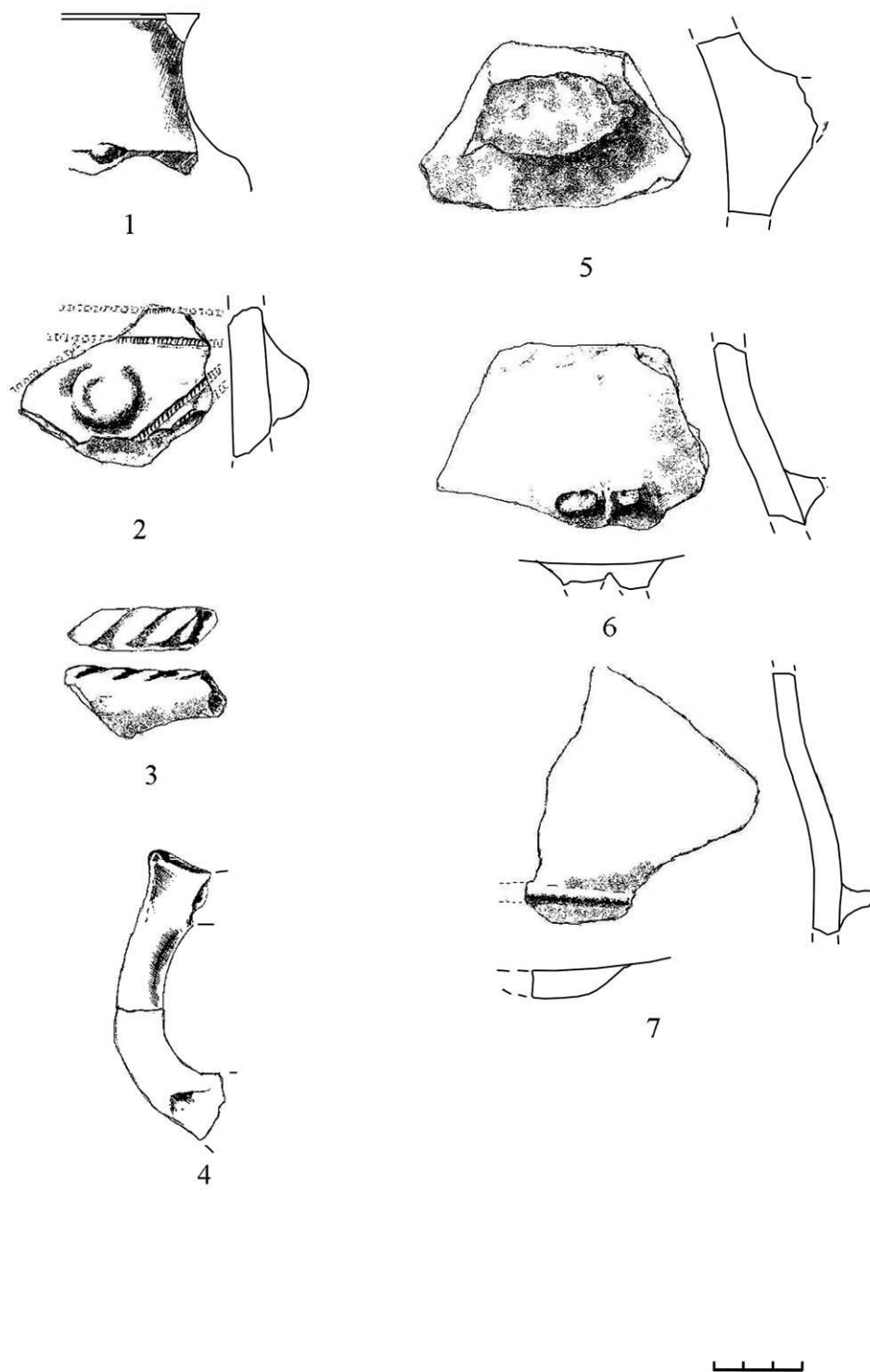

Рис. 71. Тясминське городище. Посуд з виступами

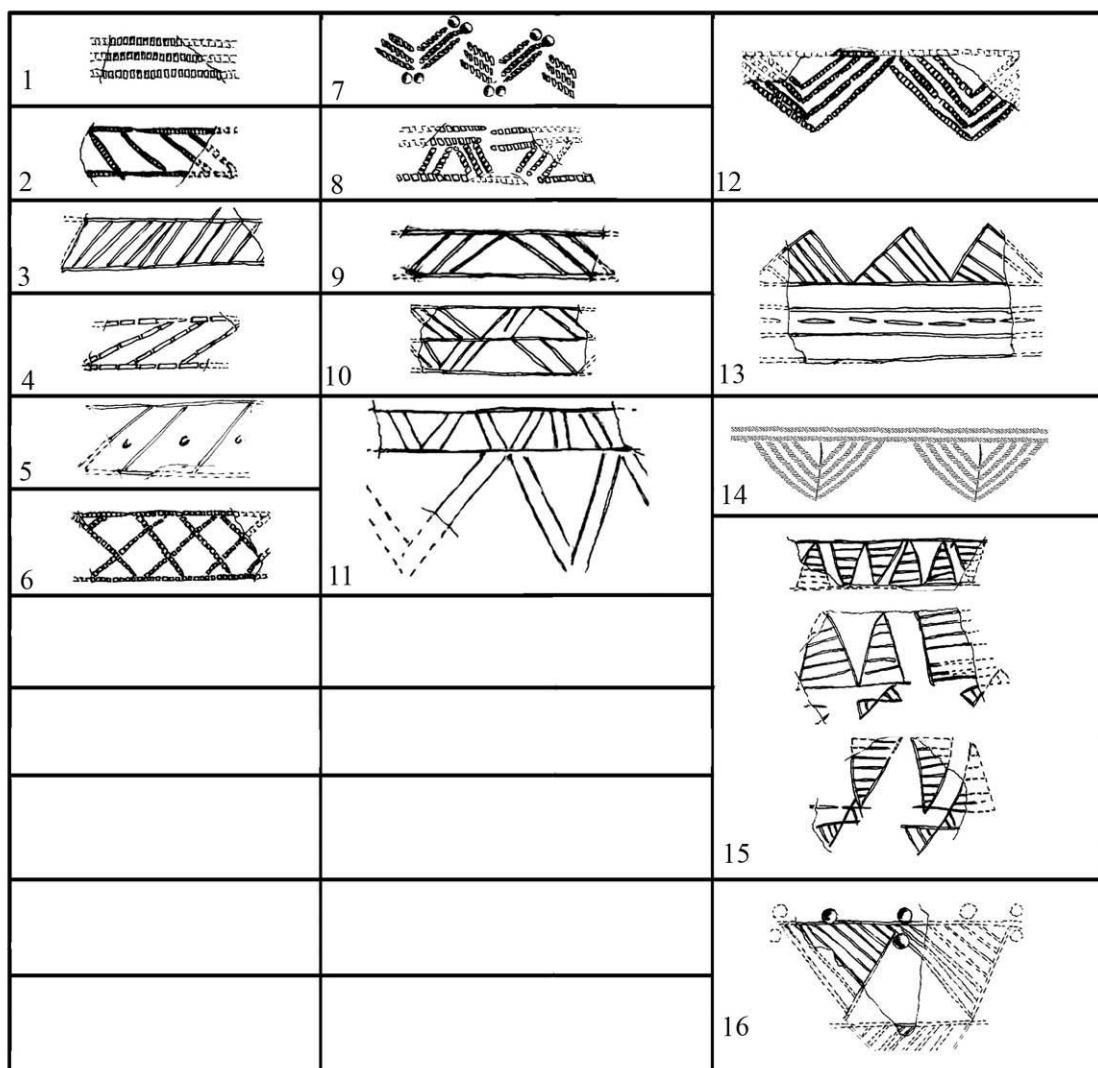

Рис. 72. Тясминське городище.
Мотиви геометричного орнаменту

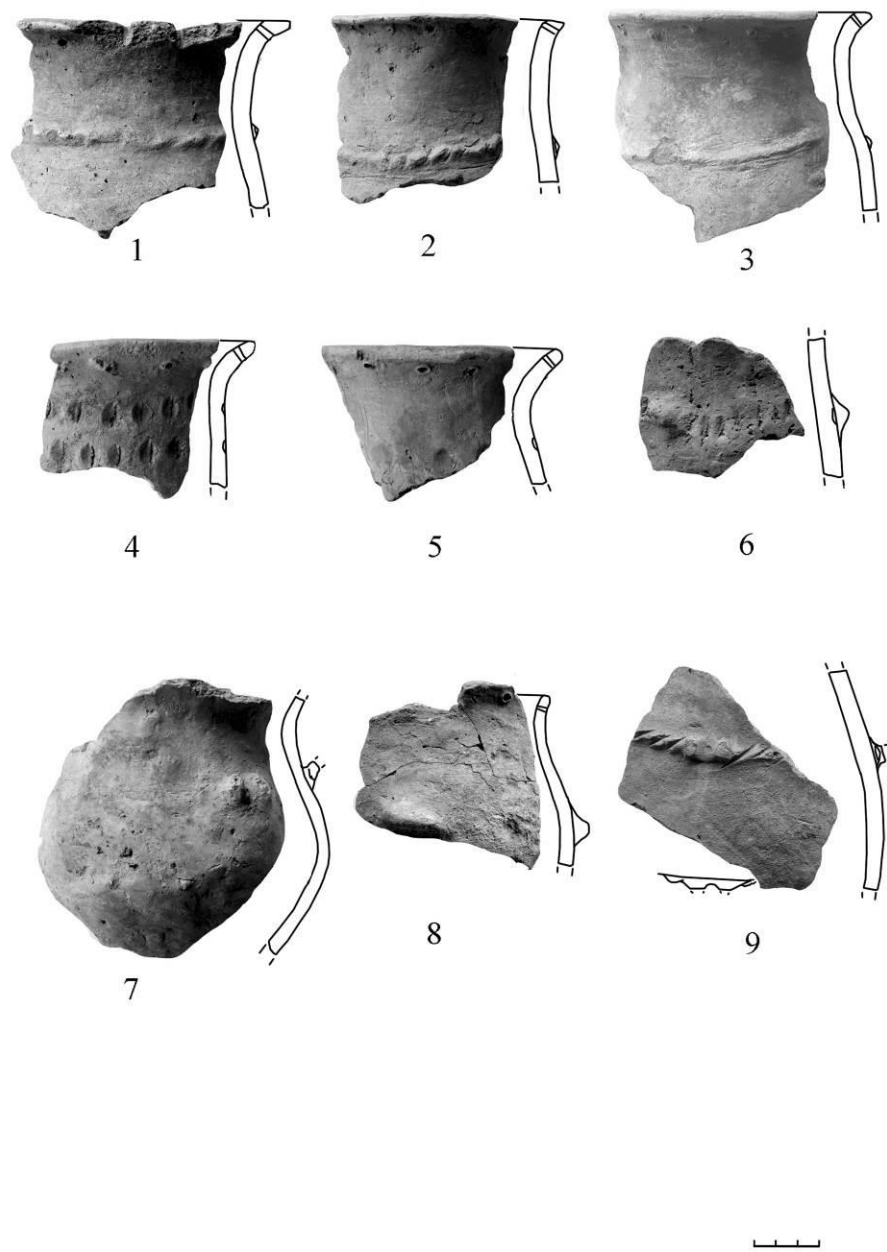

Рис. 73. Хрещатик. Кухонный посуд

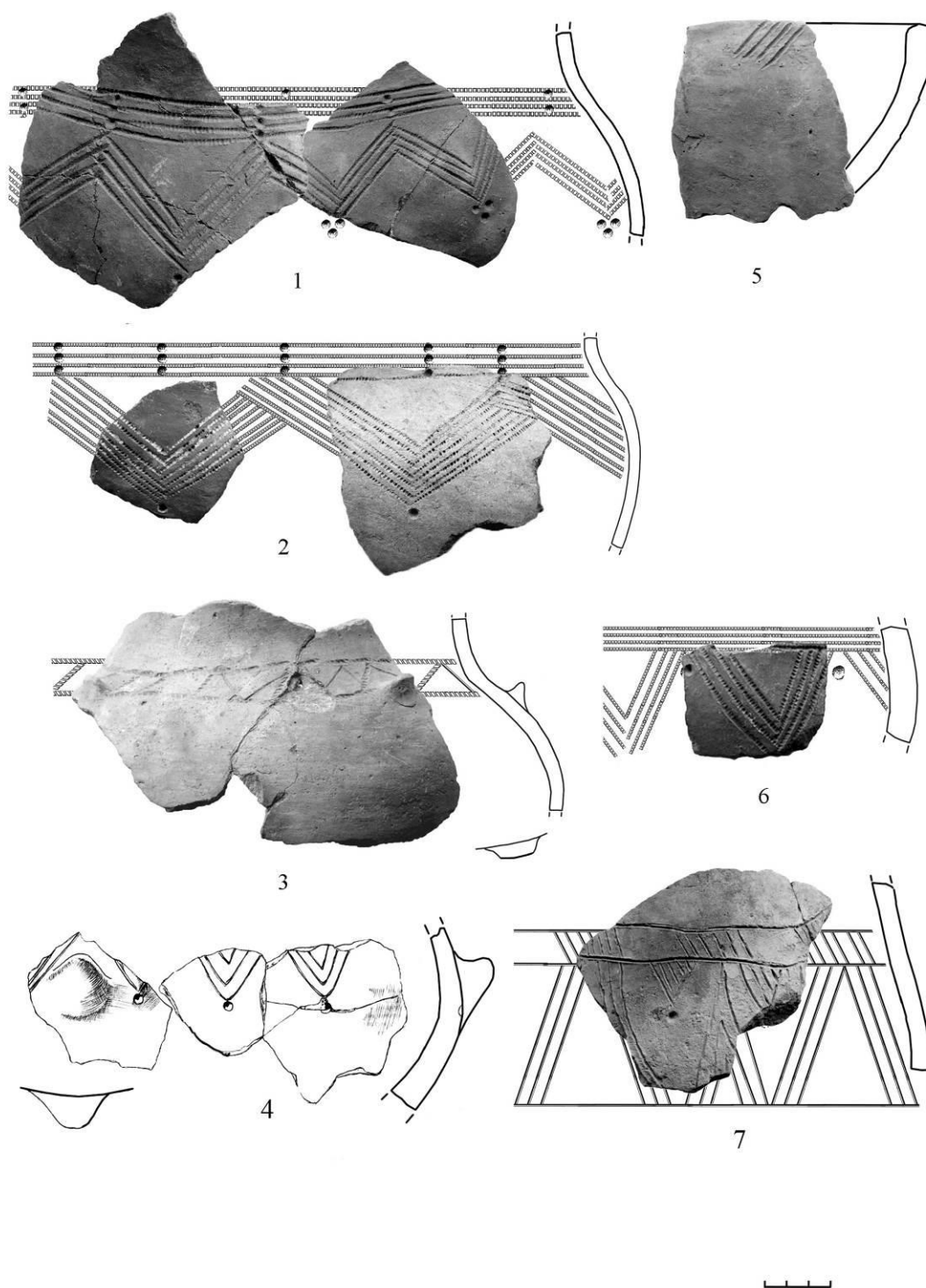

Рис. 74. Хрещатик. Столовий посуд з геометричним орнаментом

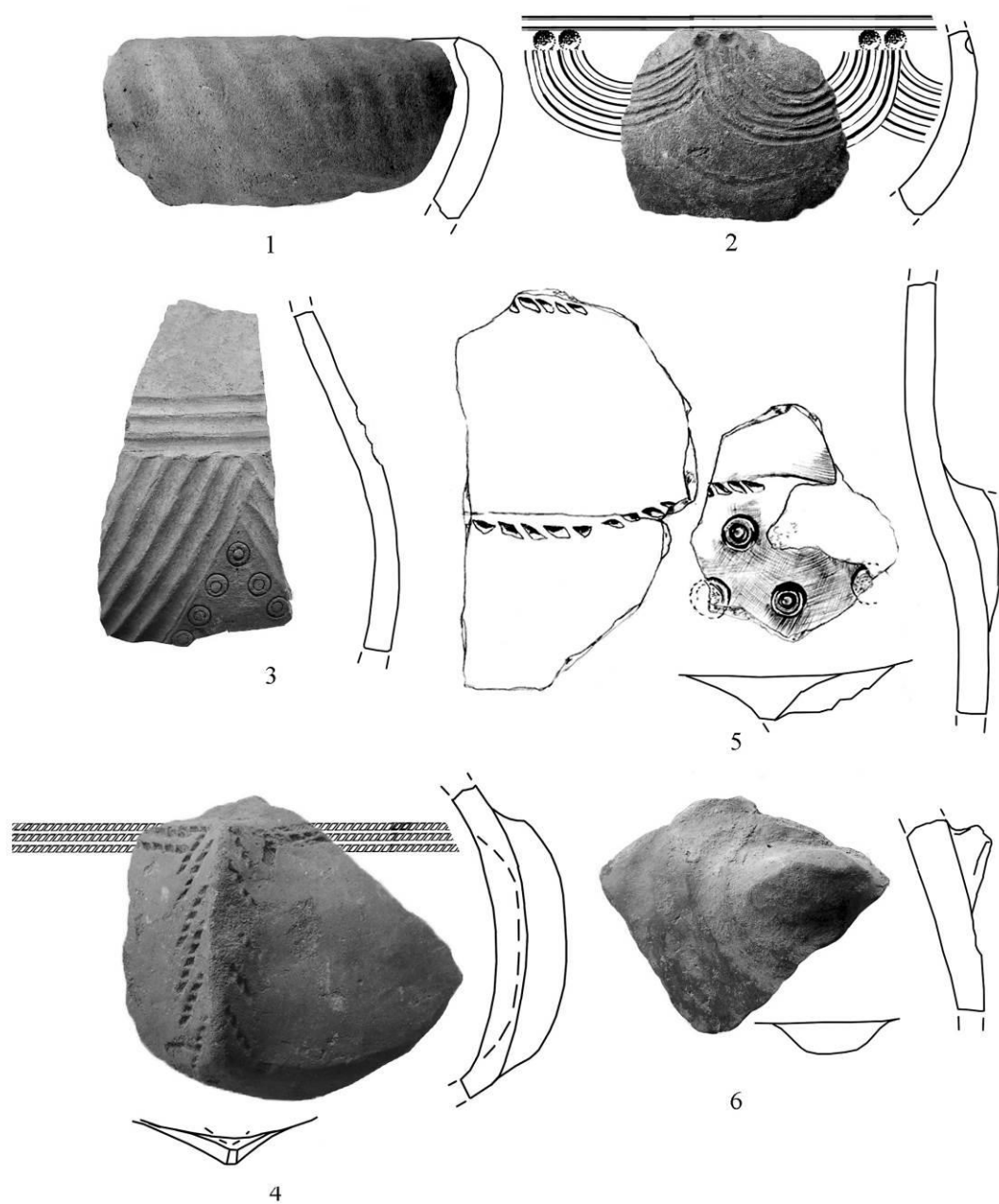

Рис. 75. Хрещатик. Посуд з канельованим декором і виступами

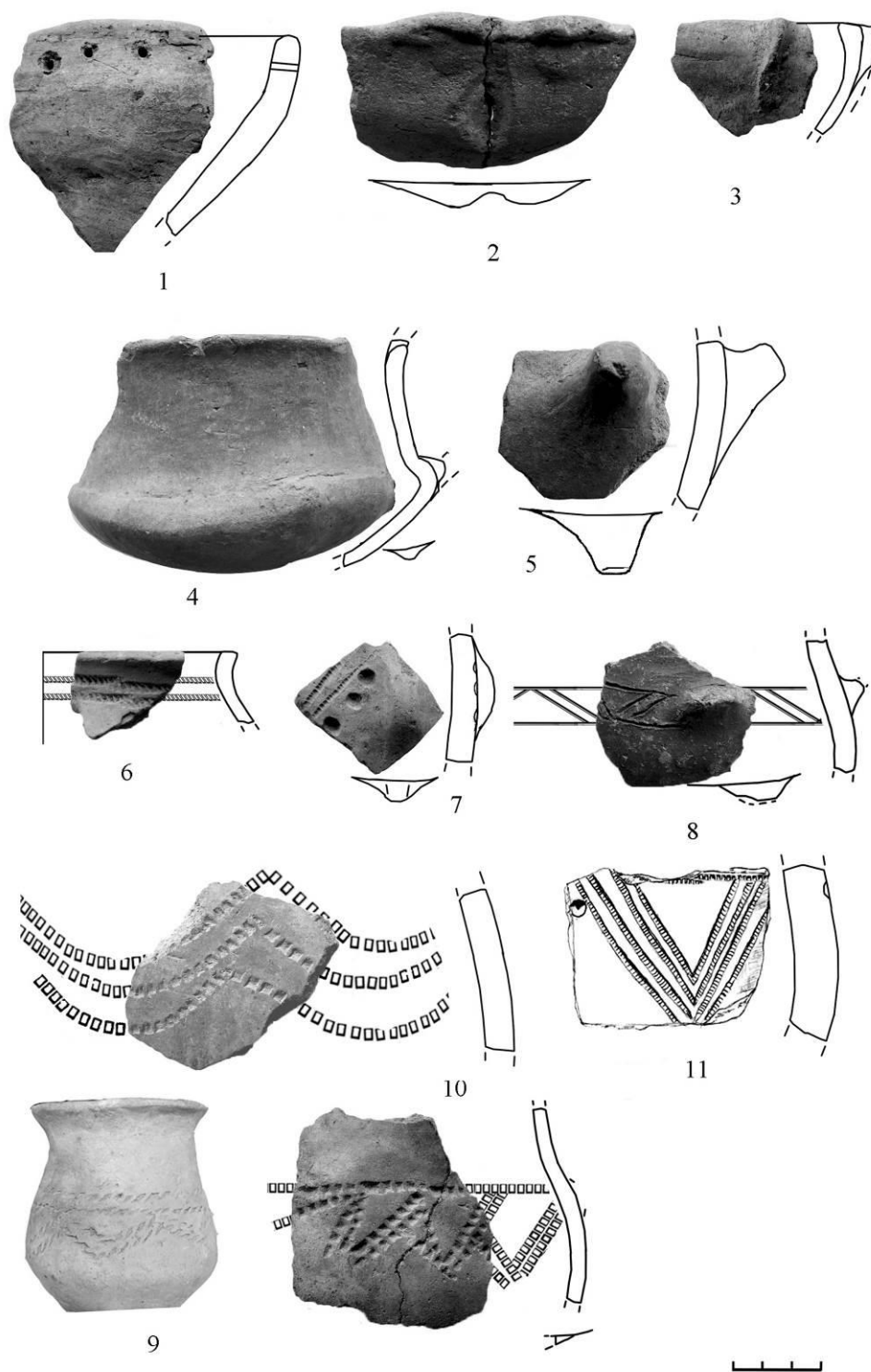

Рис. 76. Хрещатик. Столовий посуд

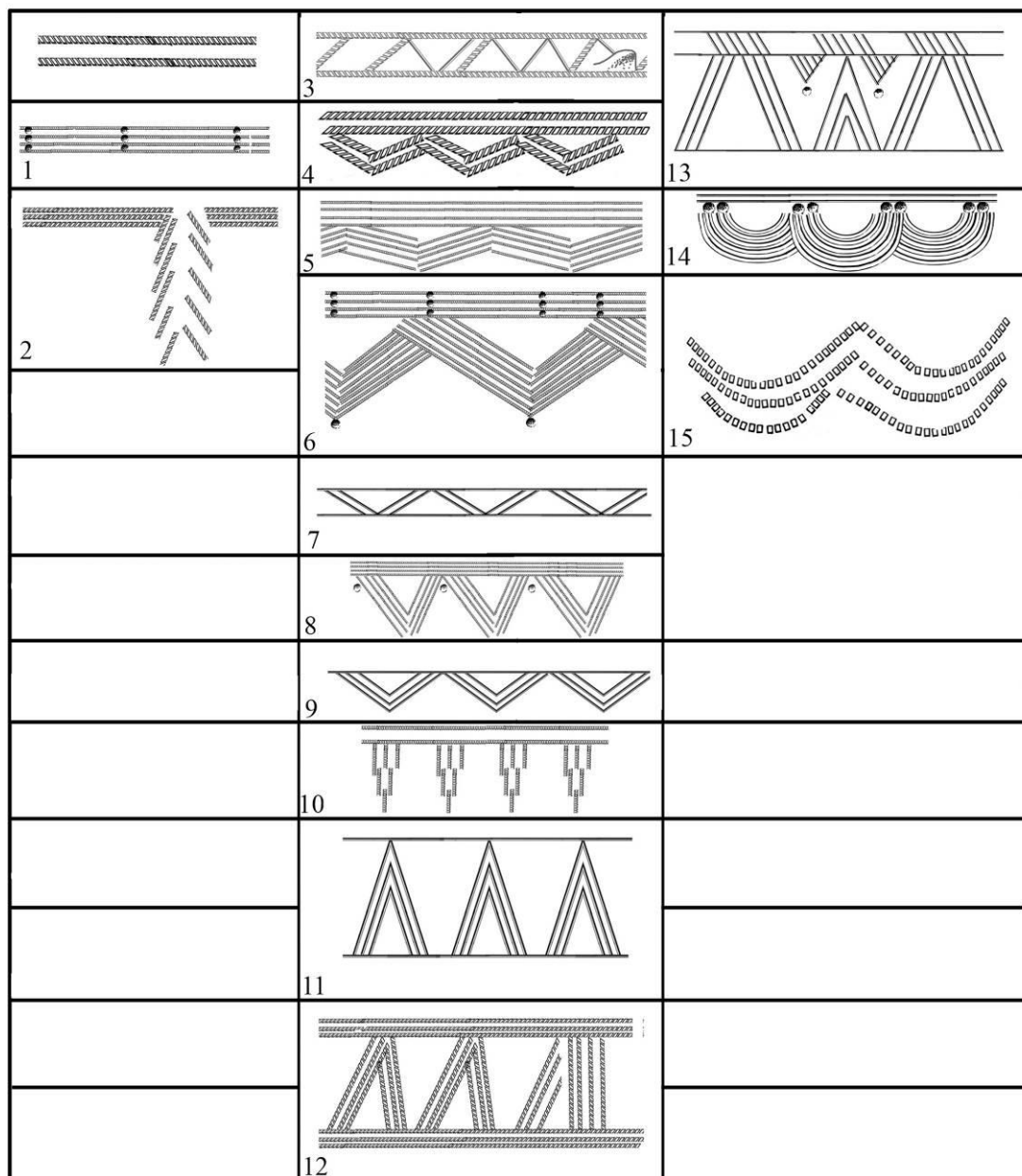

Рис. 77. Хрещатик. Геометричний орнамент

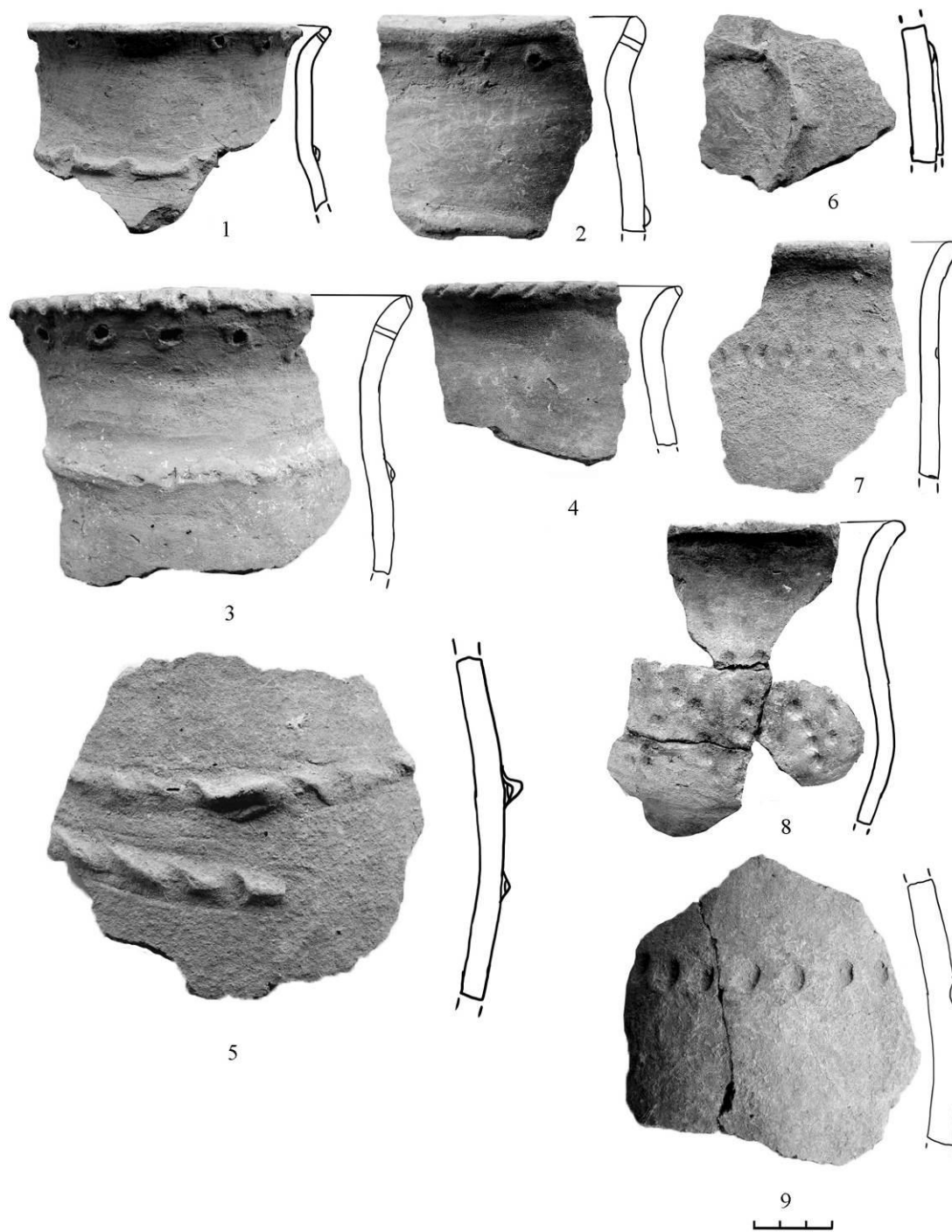

Рис. 78. Черноліське городище (II укріплення). Кухонний посуд

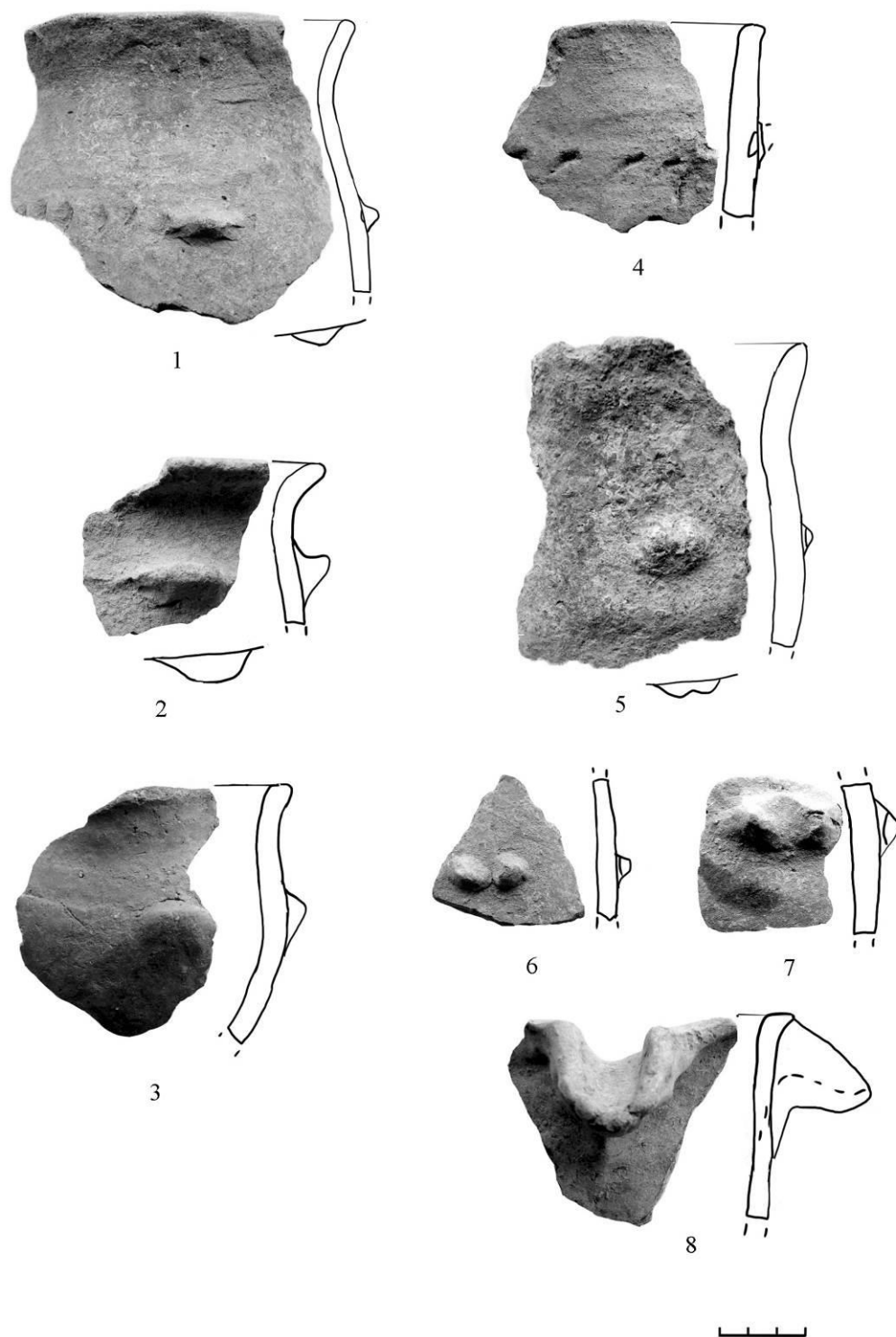

Рис. 79. Черноліське городище (II укріплення).
Кухонні горщики з виступами

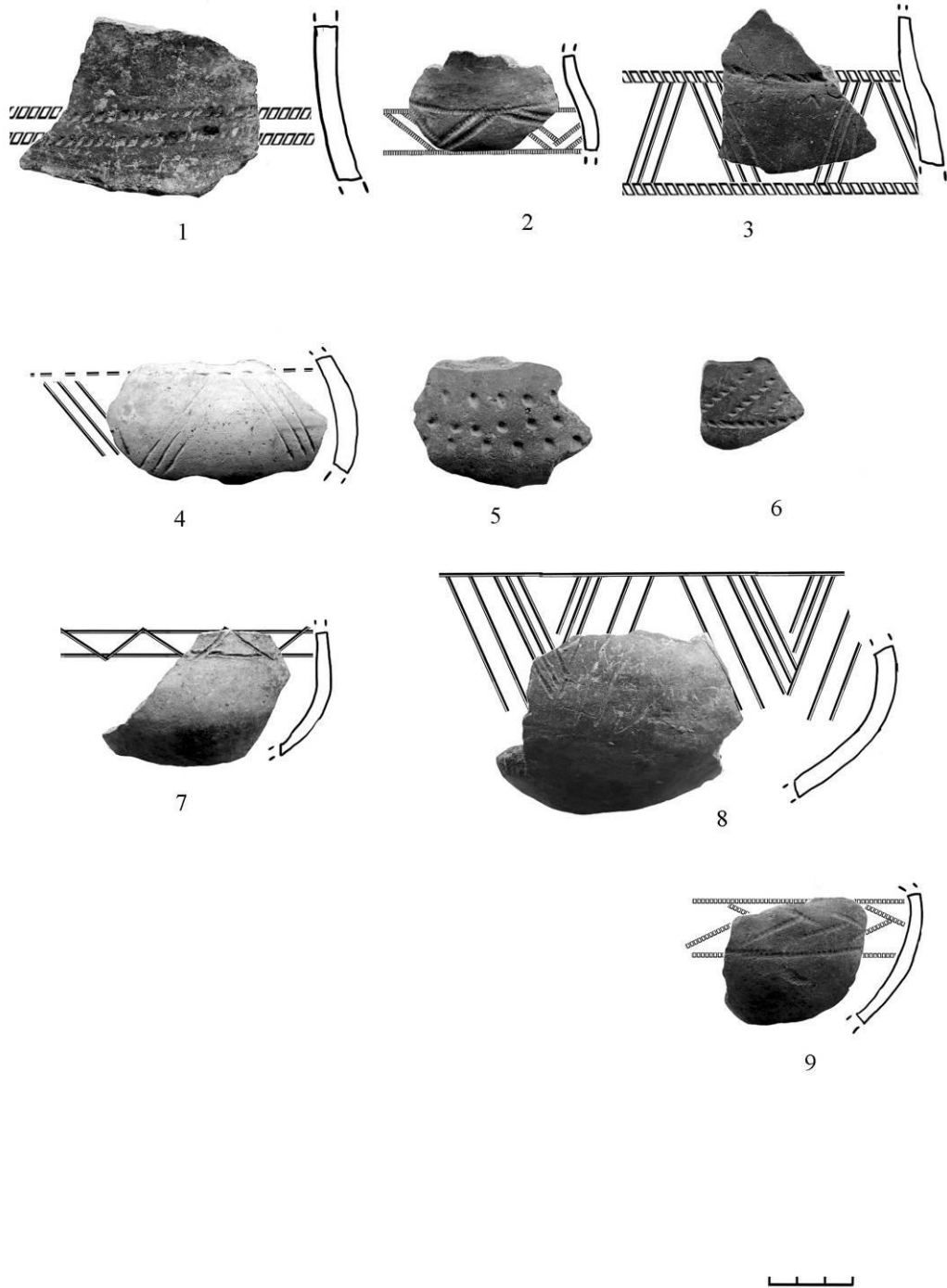

Рис. 80. Чорноліське городище (II укріплення).
Столовий посуд з геометричним орнаментом

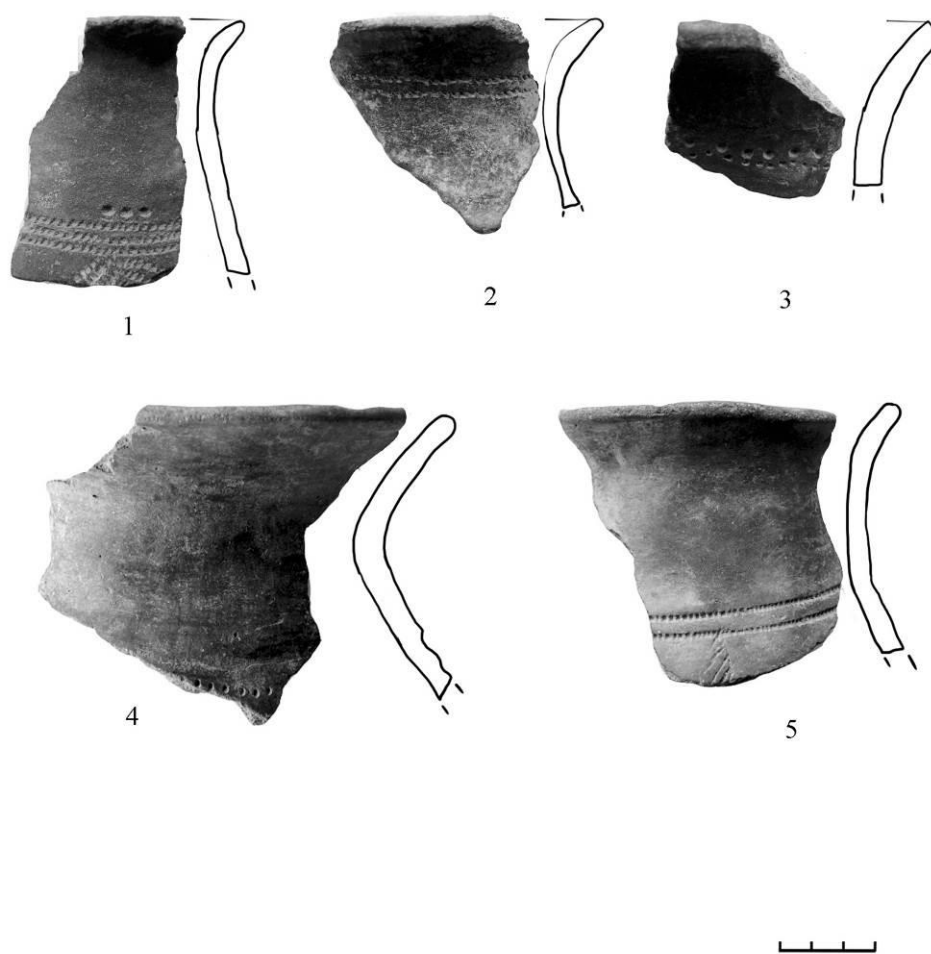

Рис. 81. Чорноліське городище (II укріплення).
Столовий посуд з геометричним орнаментом

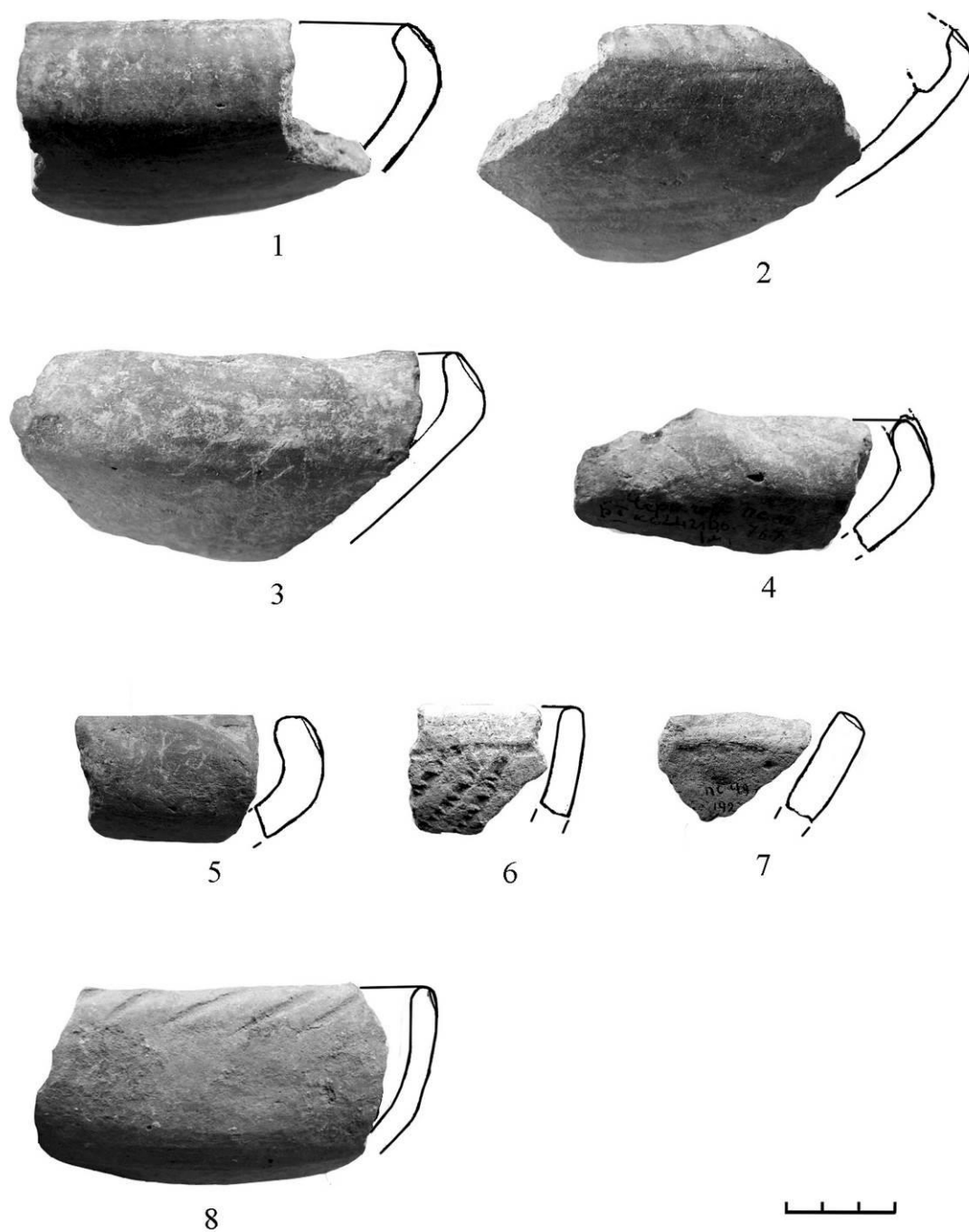

Рис. 82. Черноліське городище (II укріплення). Орнаментовані миски

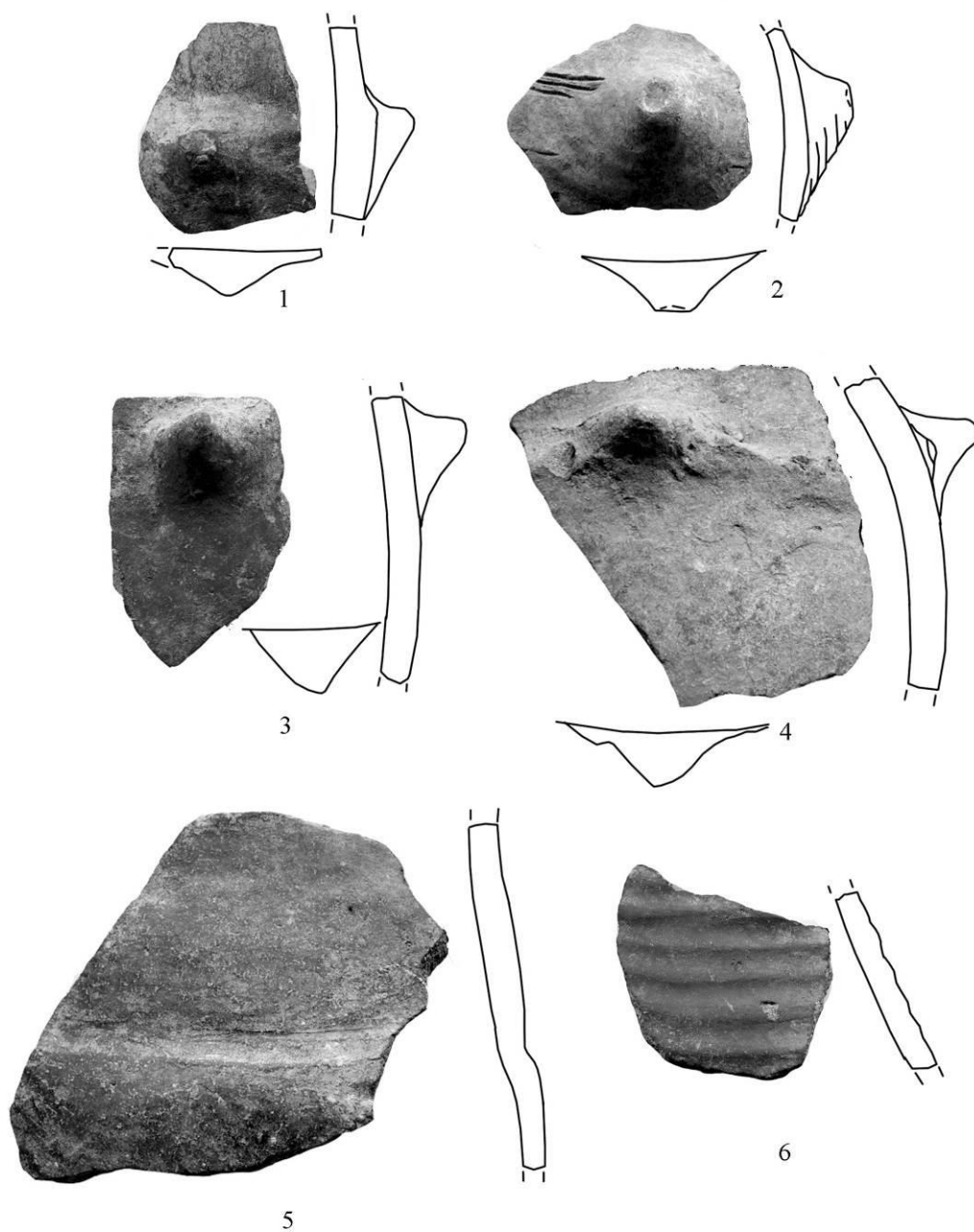

Рис. 83. Чорноліське городище (II укріплення).
Посуд із канельованим деко-ром і виступами

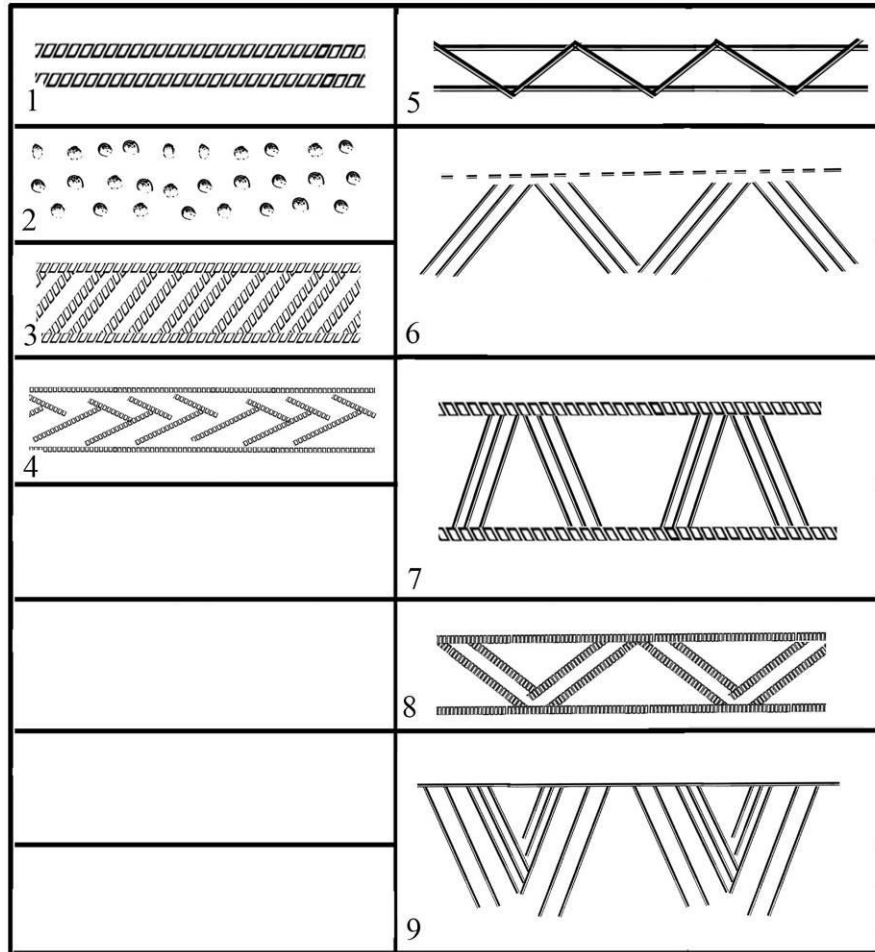

Рис. 84. Чорноліське городище (II укріплення).
Геометричний орнамент

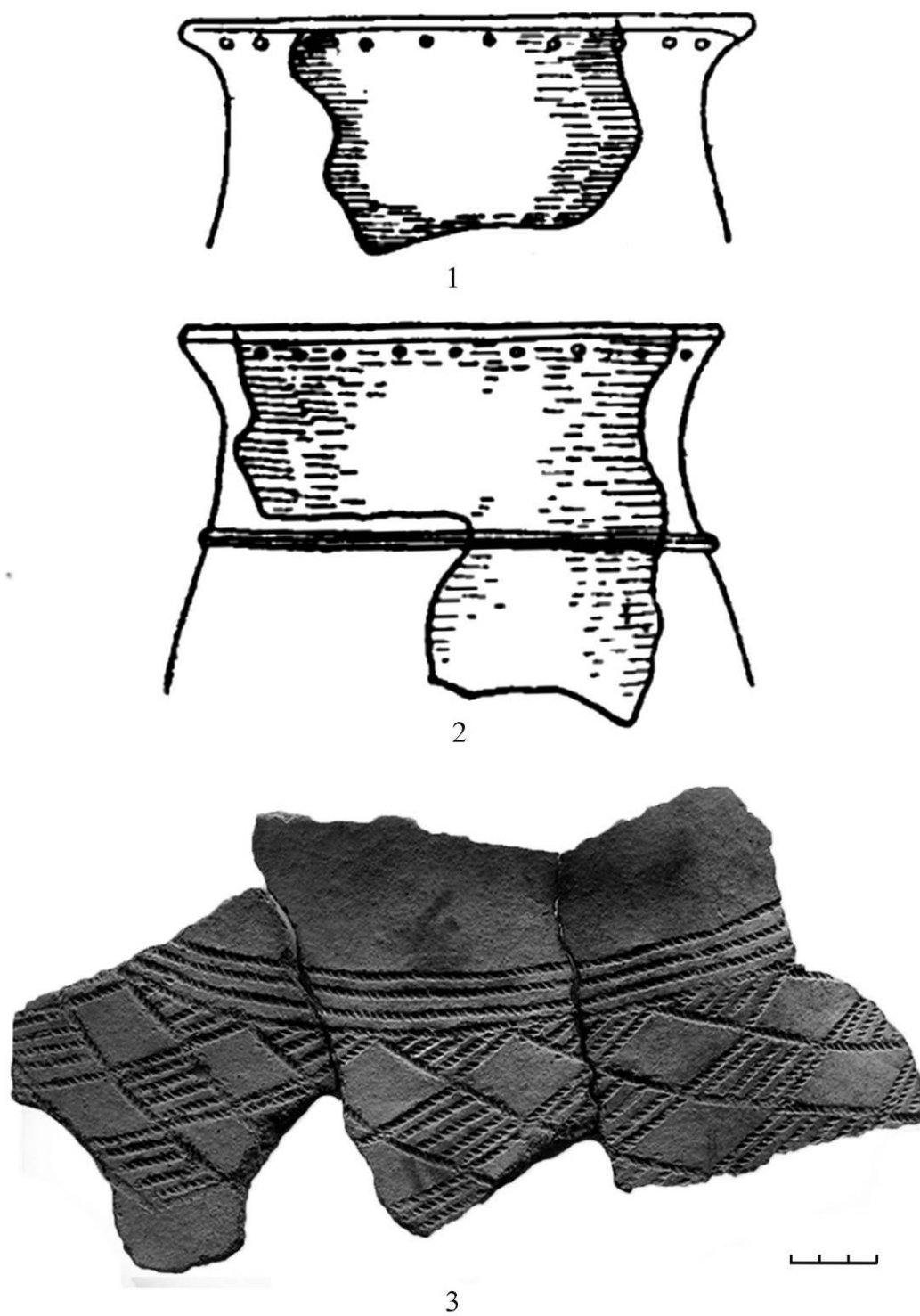

Рис. 85. Кераміка з північних пам'яток

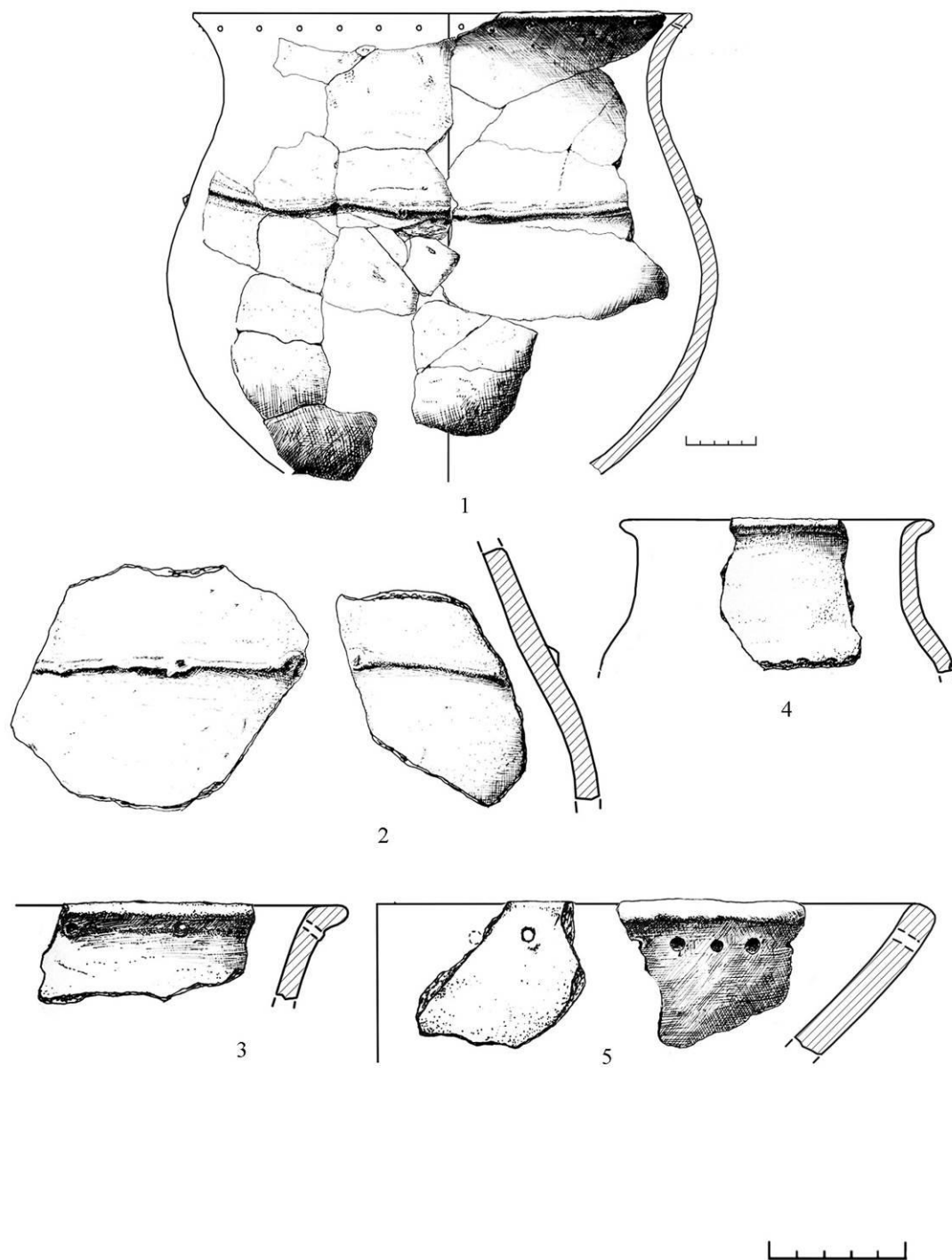

Рис. 86. Юрковиця. Черноліський посуд

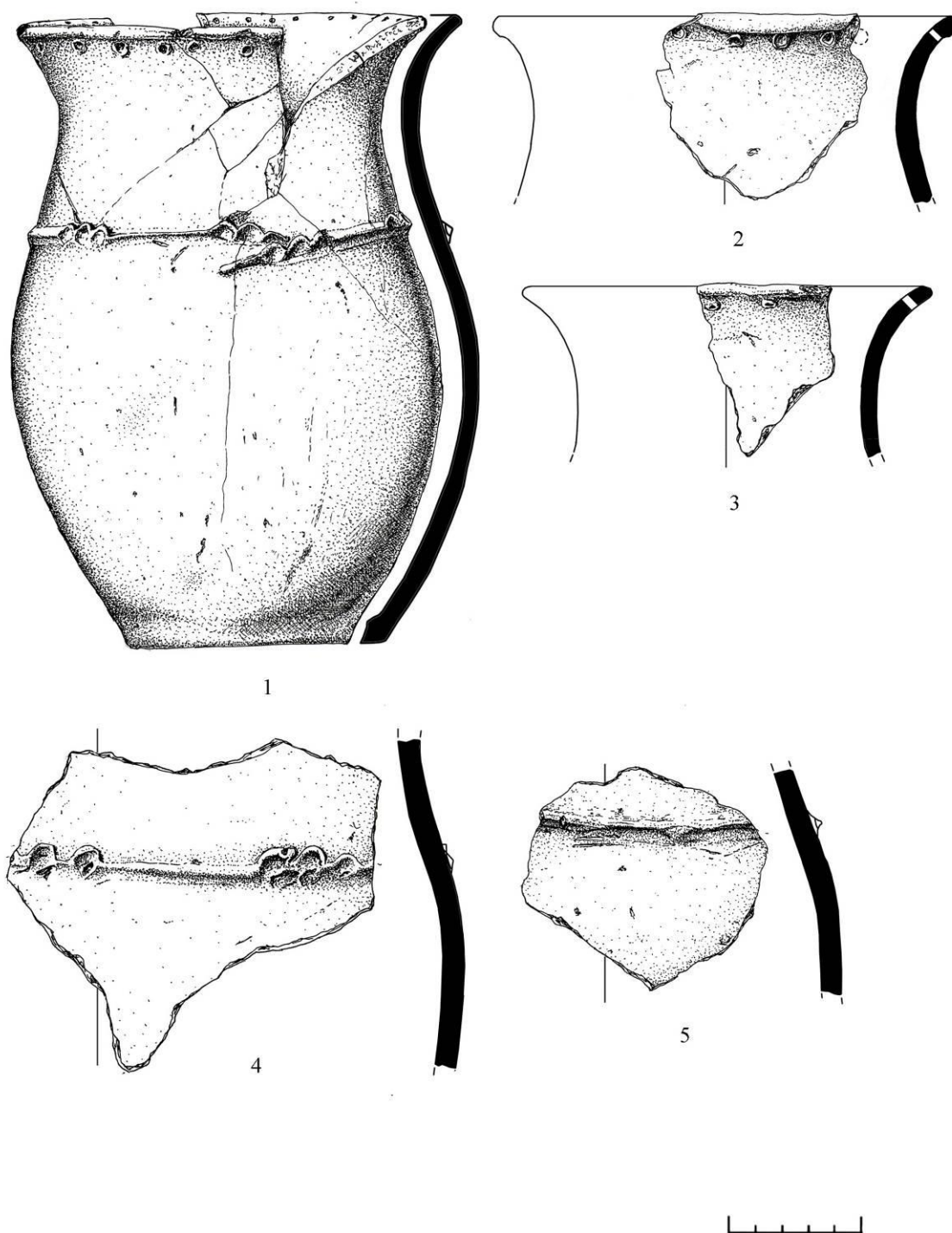

Рис. 87. Печерське-1. Кухонні горщики

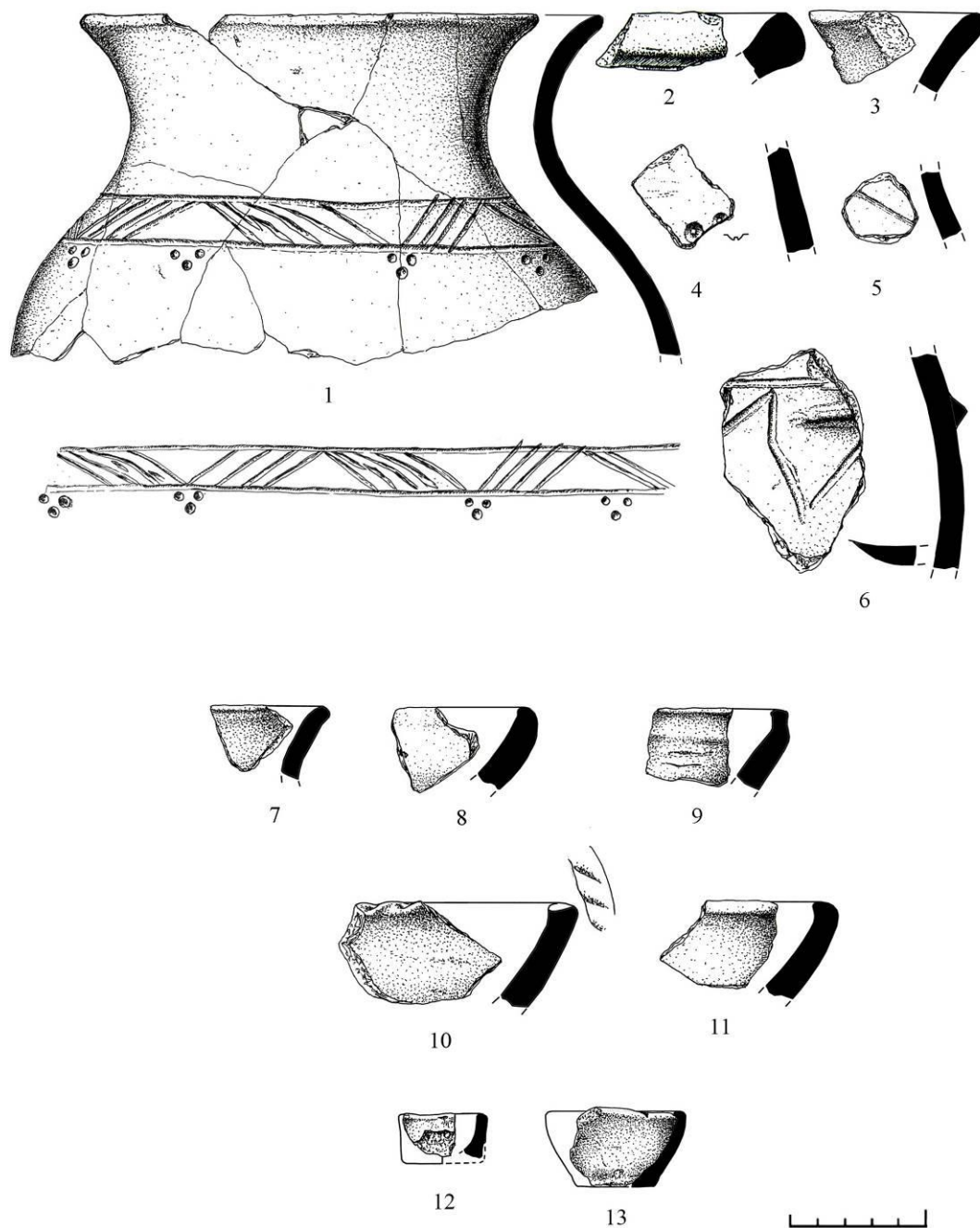

Рис. 88. Печерське-1. Керамічний посуд

I		II		III	
1		9		17	
2		10		18	
3		11		19	
4		12		20	
5		13		21	
6		14		22	
7		15		23	
8		16			
IV		V		VI	
24		31		38	
25		32		39	
26		33		40	
27		34		41	
28		35		42	
29		36			
30		37			

Рис.89. Мотиви «пасмо» та «драбинка»

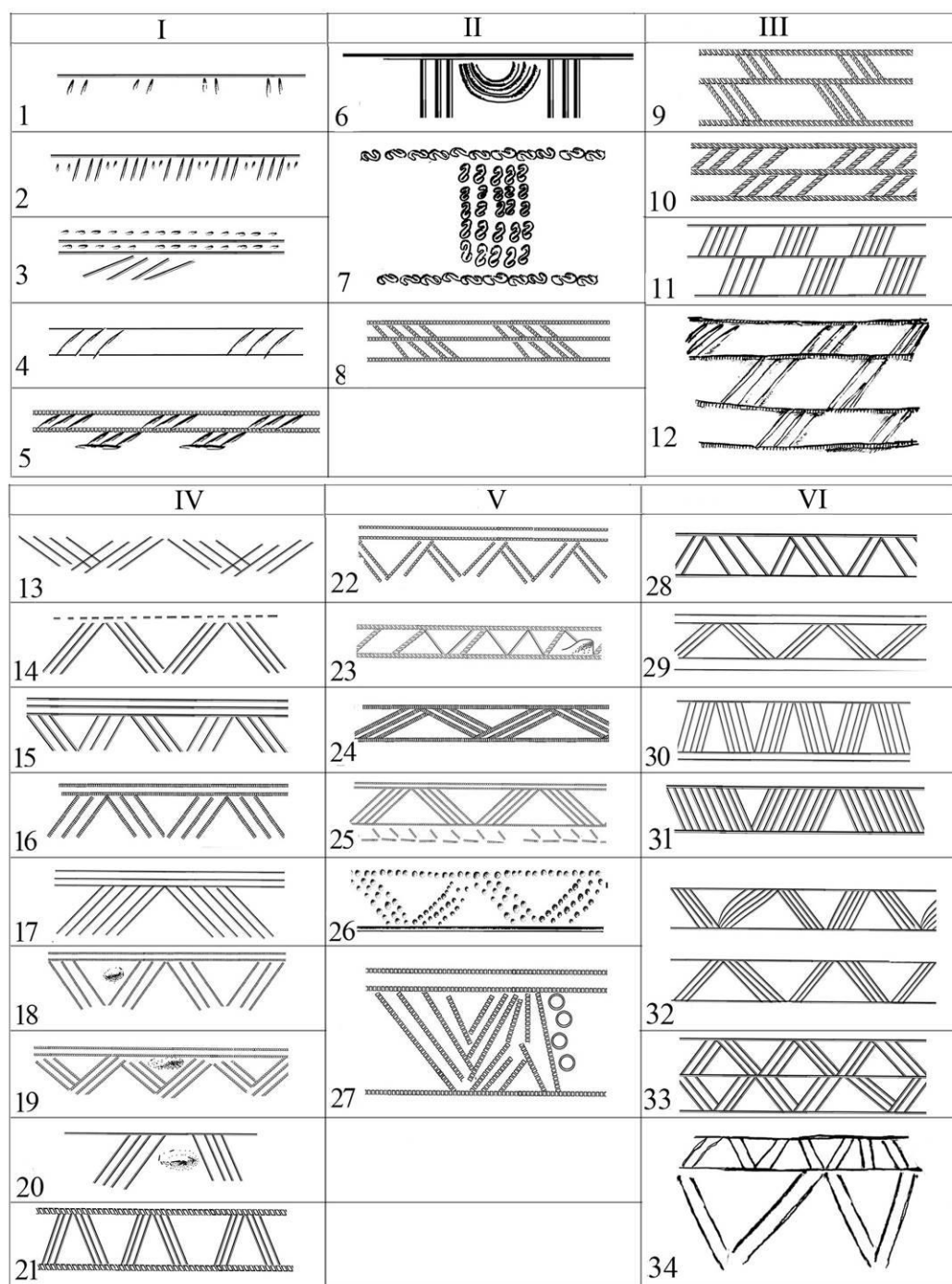

Рис.90. Мотиви «заштриховані поля» та «паркет»

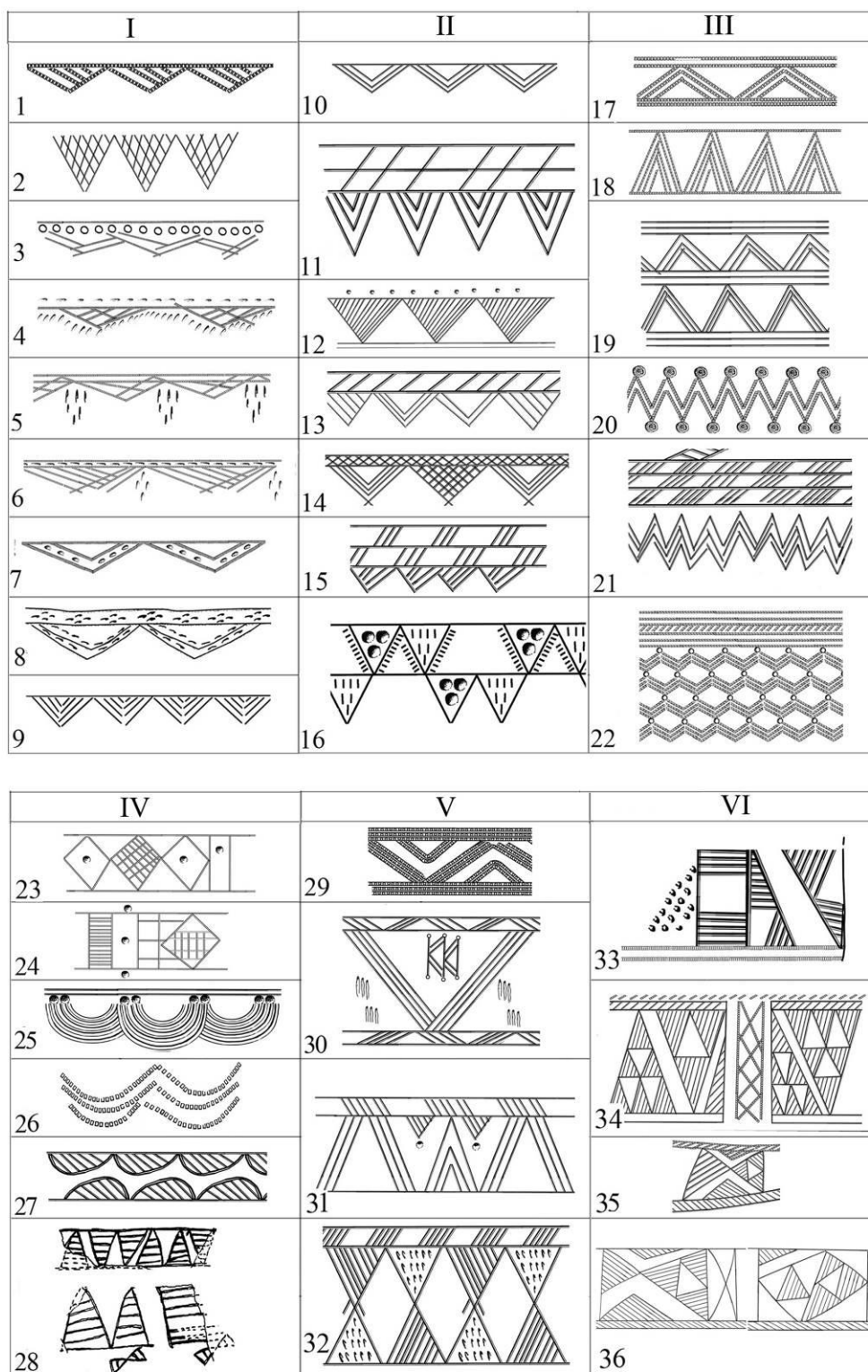

Рис.91. Мотиви трикутник/зигзаг та рідкісні мотиви

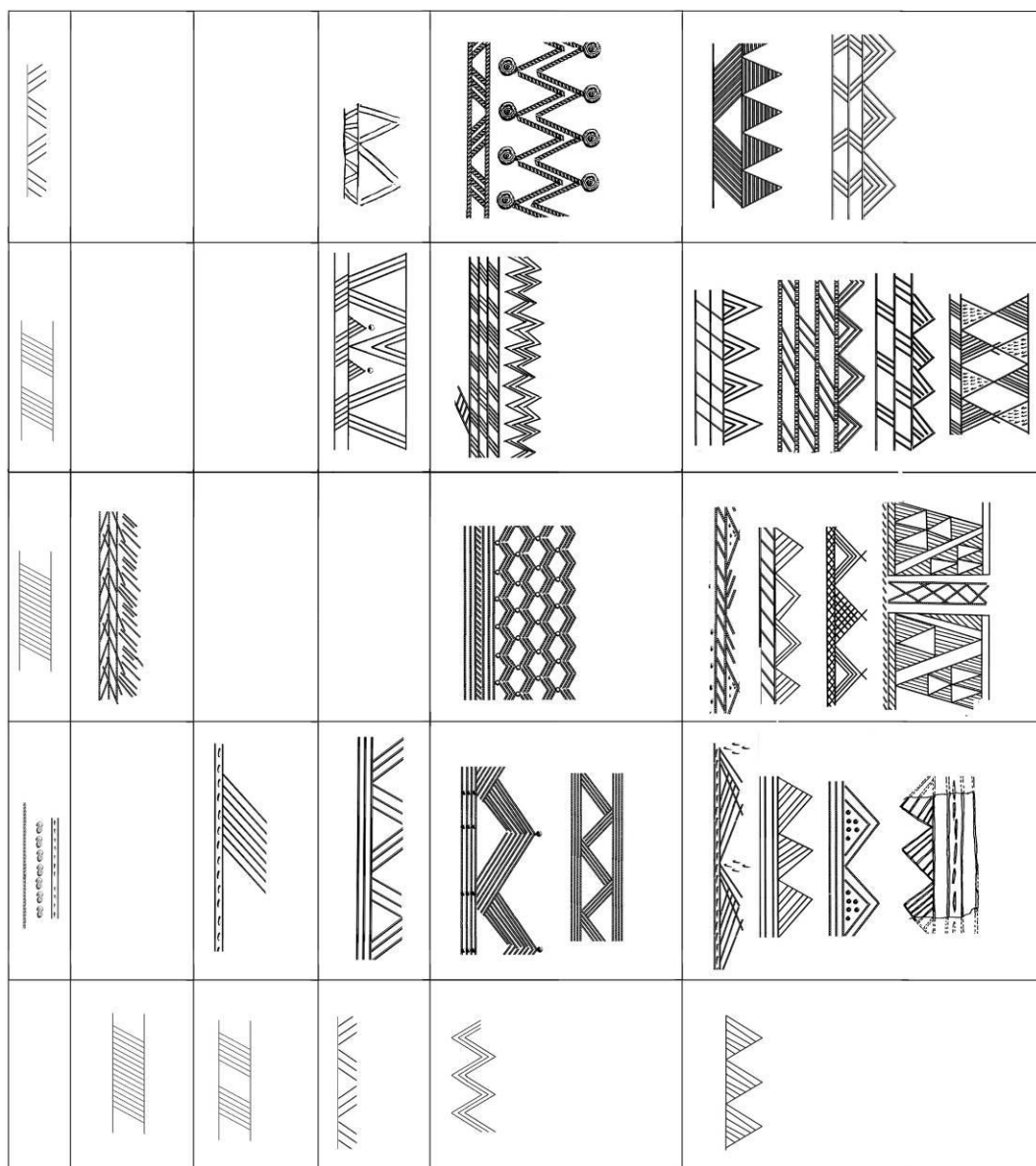

Рис.92. Основні сюжети геометричного орнаменту

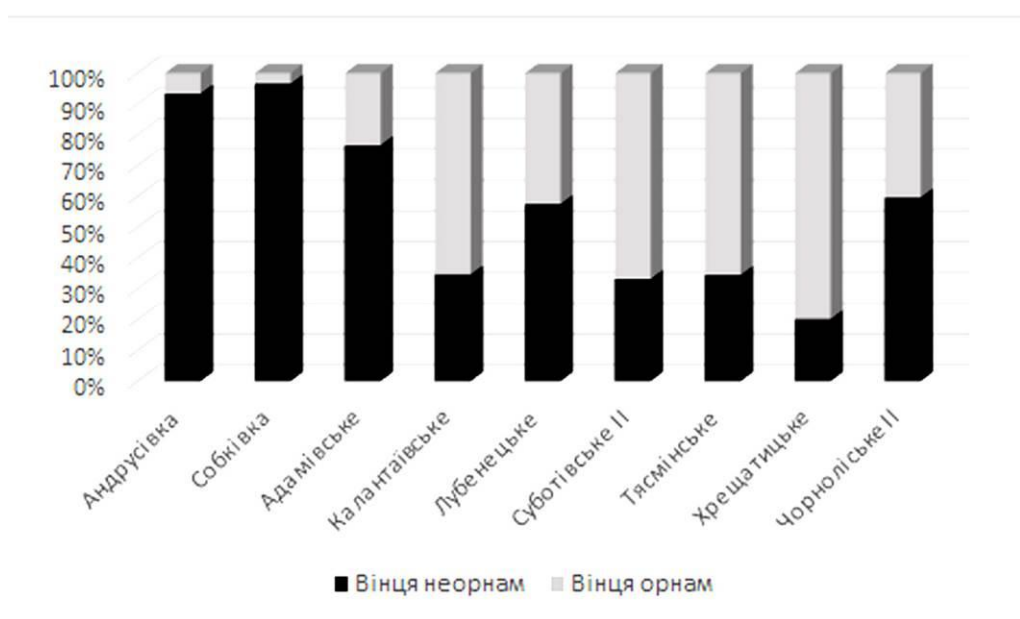
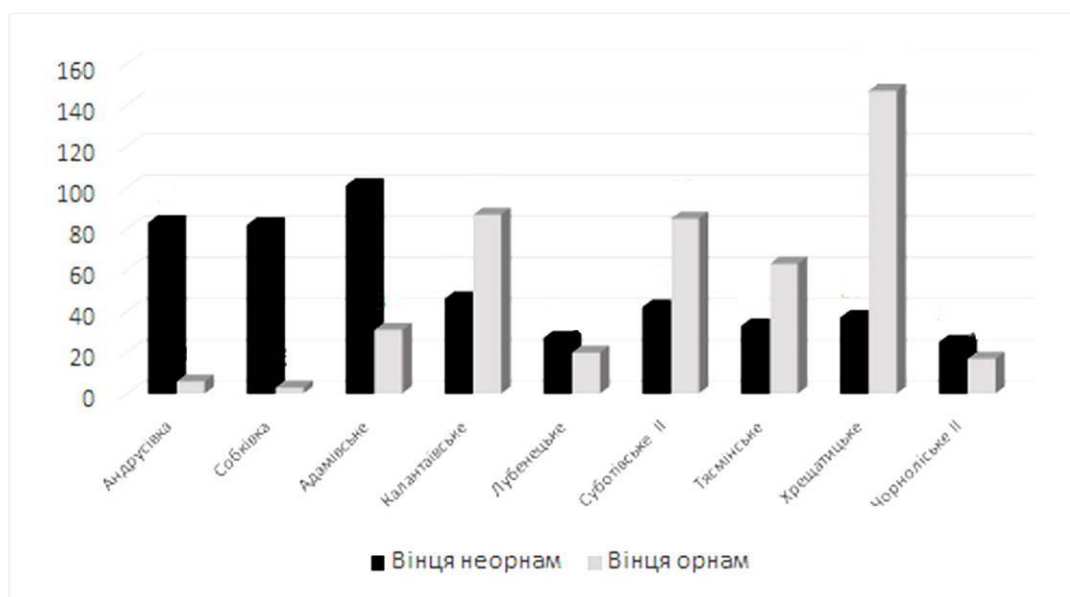

Рис.93. Статистика декору кухонного посуду

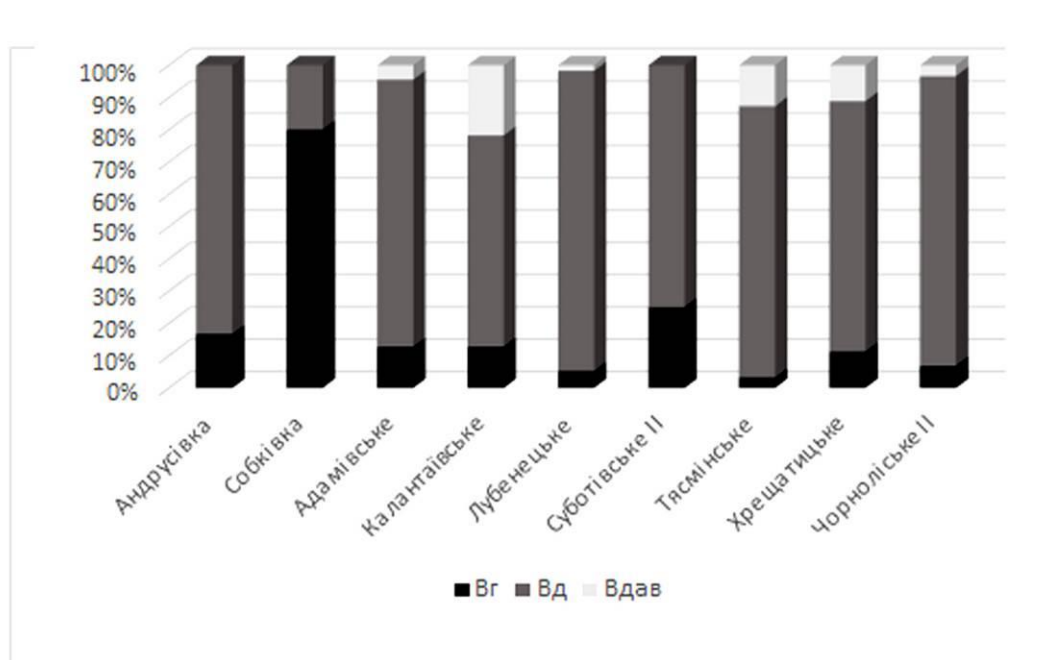
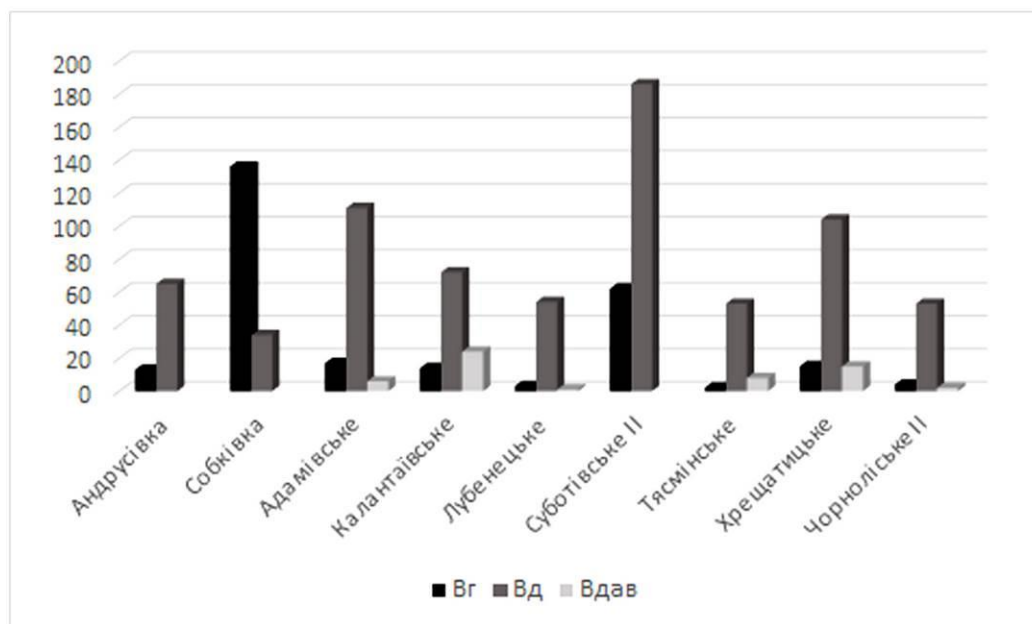

Рис.94. Статистика декору кухонного посуду

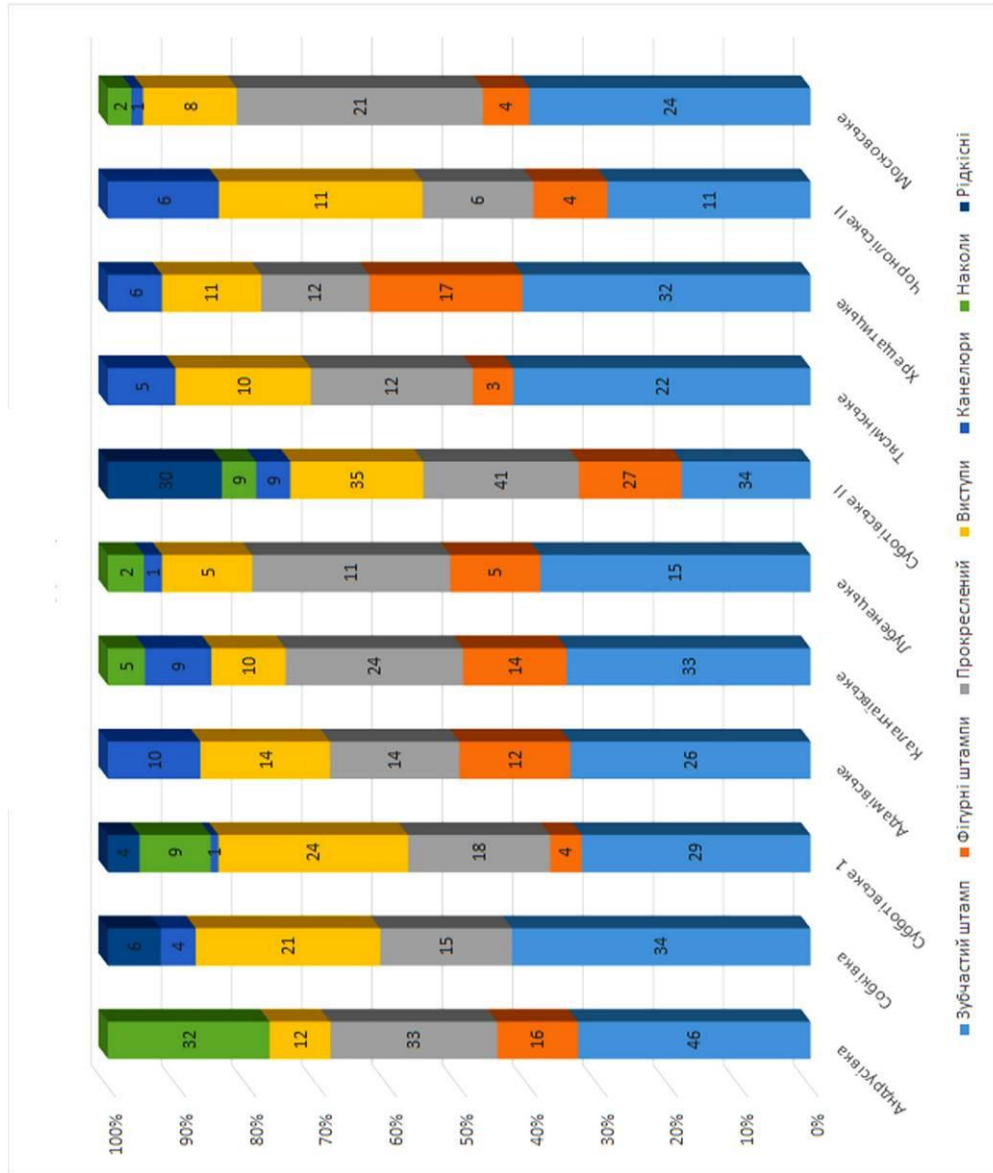

Рис.95. Статистика технік геометричних орнаментів

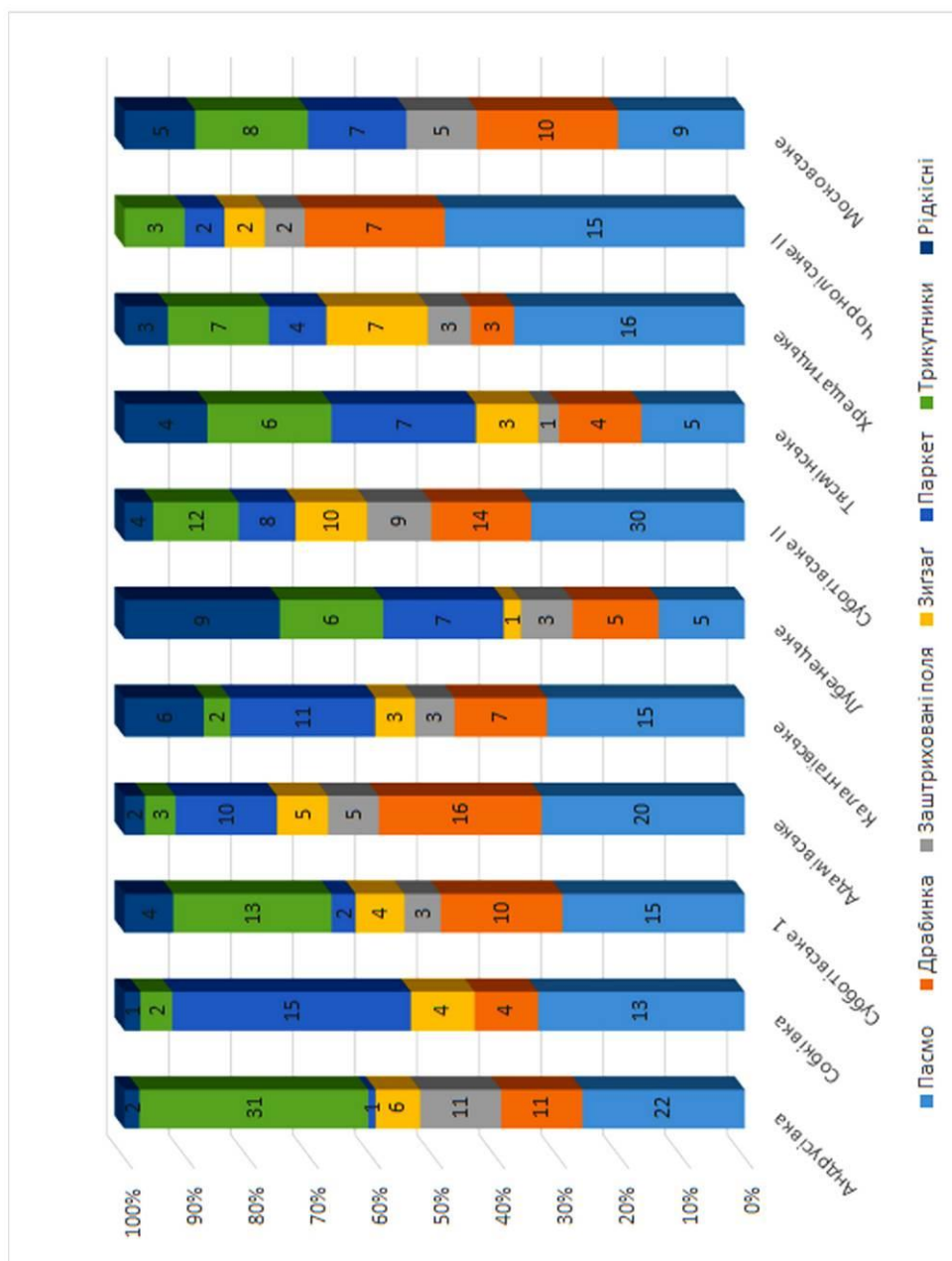

Рис.96. Статистика технік геометричних орнаментів